TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

İTTİHAT-TERAKKİ VE DEVLETÇİLİK

ZAFER TOPRAK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

İTTİHAT-TERAKKİ VE DEVLETÇİLİK

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Kapak Resmi
Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan 2,5 kuruşluk Evrak-ı Nakdiye

Yayıma Hazırlayan
Ekrem Çakıroğlu

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Genel Dağıtım
DADA Ltd. Şti.
(0212) 249 51 10

Tarih Vakfı
İstanbul, Ekim 1995

ISBN 975-333-034-0

ZAFER TOPRAK

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

İTTİHAT-TERAKKİ VE DEVLETÇİLİK

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 15
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Zafer Toprak 1977'den beri Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Halen lisansüstü eğitim veren Atatürk Enstitüsü'nün müdürüdür. Aynı zamanda Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın başkan yardımcısıdır. 19. ve 20. yüzyıl toplum tarihi ve kurum tarihi üzerine çok sayıda kitap ve makalesi yayımlamıştır. İttihat Terakki ve Devletçilik, *"Türkiye'de Ekonomi ve Devletçilik (1908-1950)" ana başlığını taşıyan dizinin,* Milli İktisat-Milli Burjuvazi*'nin (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) ardından ikinci kitabı.*

ÖNSÖZ

Yakın tarihimizin ünlü siyasal örgütü İttihat ve Terakki'nin öyküsü 19. yüzyılın son on yılında başlar ve İzmir Suikastı ertesi İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemeleriyle son bulursa da 1908-1918 arası on yıllık dönem İttihatçılıkla özdeşleştirilir. II. Meşrutiyet diye de bilinen bu dönem Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle Cumhuriyetin laboratuvarıdır. II. Meşrutiyet bilinmeden Cumhuriyeti anlamak güçtür. Türk siyasal hayatının temellerinin atıldığı bu yıllar siyasal partilerden baskı gruplarına, kişi özgürlüklerinden kamuoyuna geniş anlamda siyasetin kristalleştiği, iktidar-muhalefet ilişkilerinin belirdiği bir evredir. Diğer bir deyişle Türkiye'de bugünkü anlamında siyasal hayat II. Meşrutiyetle birlikte başlar. Siyaset bundan böyle toplum katına inmiştir. Devlet-toplum ilişkisi pekişmiştir.

II. Meşrutiyet Osmanlı'da bireyi oluşturmuştur. "Tebaa-i şahane" bundan böyle "vatandaş"tır. Hanedanın kulu artık Osmanlı Devleti'nin hak ve özgürlüklerle donanmış bireyidir. Siyaset sarayın duvarlarını aşmış, devletin kaderini çizen kitleyi, kamuoyunu oluşturmuştur. Diğer bir deyişle siyasetin alanı genişlemiştir. Bu, bir tür "demokratikleşme" sürecidir.

II. Meşrutiyetin yarattığı bu ortam, anayasal düzeyde siyasal yaşamı biçimleyen koşullara ortam hazırlamıştır. Kanun-ı Esasi 1908-1913 döneminde, siyasal yaşamın kadrolarını ve özgürlükçü iklimini düzenlemiştir. 1909 ve 1911 tadilleriyle, özgürlükler güçlendirilmiş, parlamenter bir hükümet sistemi meşrutiyetle bağdaştırılmıştır. Çok partili rejimin bütün çeşnisi, hattâ anarşik havasıyla, döneme hâkim olmuştur. Sınırlı da olsa, baskı grupları ortaya çıkmış, farklı düşünceler yayın organları aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. Günümüz Türkiye'sinin temel düşünce akımları II. Meşrutiyet laboratuvarında gündeme gelmiştir. Fert, cemiyet, halk, vatandaş, millet gibi toplumsal bilimlerin bugün içerdiği birçok sözcük o günlerde yazında yer etmiştir. Kapitalizm, sosyalizm, korporatizm gibi dünyaya açılan kavramsal boyutlar yine aynı dönemin ürünüdür. Batıcılık (garpçılık), Türkçülük (milliyetçilik), meslekçilik, tesanütçülük (solida-

rizm), sosyalizm akımları basın ve yayın yoluyla kamuoyunu oluşturmuştur. II. Meşrutiyetin gündeme getirdiği ve güçlendirdiği bir başka düşünce akımı İslamcılıktır. Her ne kadar II. Abdülhamid döneminde İslama açılım sağlayan politikalar izlenmişse de düşünce düzeyinde İslamcılık II. Meşrutiyetin ürünüdür. İlmiye, Meşrutiyetin özgürlük ortamında geniş kitlelere seslenme olanağı bulmuştur. 31 Mart Olayı ile, bir sarsıntı geçirilmişse de "ilmiye" siyasal yaşamdaki ağırlıklı gücünü yitirmemiştir. Hemen hemen her siyasal gelişmede etkili rolü olmuş, siyasetle din bütünleşmiştir.

Tüm karmaşasına karşın Türkiye'de çok partili siyasal ortam II. Meşrutiyetin ürünüdür. Bu dönemin partileri Batı'daki yapılanmalardan farklı bir görünüm kazanmışlardır. Demokratik deneyimleri sınırlı, sürekli gizli çalışmış kişilerin karışık bir dönemde kurdukları partiler oluşum dönemlerinin özelliklerini taşırlar. Hemen hiçbiri türdeş değildir. Bazıları birer fikir kulübü, bazıları ise siyasal öğretisi zayıf yuvalar halinde biçimlenmiştir. Sayısız parti ve dernek yığını arasında şüphesiz döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf olmuştur. Meşrutiyetin tüm siyasal yaşamı İttihatçı-İtilafçı karşıtlığına dayanır. İktidar-muhalefet ayrımı bu dönemde biçimlenmiştir. Öte yandan yeni tip baskı grupları, Meşrutiyetin ürünüdür. Abdülhamid döneminin gizli cemiyetleri, 10 Temmuz'a doğru kamuoyu oluşturmuş, siyasal bir seferberliğe neden olmuştur. İlk kez halk yığınlar halinde sokağa çıkmış, siyasal tavır koymuştur. II. Meşrutiyet ordunun siyasete girdiği bir dönemdir. Meşrutiyetin kargaşa ortamında siyasal parti enflasyonu ve siyaset yapan dernek ve kulüpler siyaseti bir çekim noktasına dönüştürmüştür. İttihatçı-İtilafçı ikiliği orduya da sirayet etmiş, Balkan Harbi siyasetle ordunun bütünleştiği bir evre olmuştur. Halaskâr Zabitan ve Babıâli Baskını ordunun ne denli güçlü bir siyasal güç olduğunu kanıtlamıştır.

Osmanlı toplumunda dernek kurma hak ve özgürlüğü, 1908'le birlikte gündeme gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucudur. "Hürriyetin ilanı"nın ardından ülkenin dört bir yanında -özgürlük rejiminin içgüdüsel gereği olarak- cemiyet ve kulüpler kurulmuş, giderek çoğalan bu dernekler toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasını oluşturmuşlardır. II. Meşrutiyetle birlikte, hiçbir yasal sınırlama tanımaksızın, kendiliğinden kurulan dernekler ancak 16 Ağustos 1909 günlü Cemiyetler Kanunu'yla meşruiyet kazanırlar. Bu yasadan beş gün sonra çıkarılan 21 Ağustos 1909 günlü bir yasayla Kanun-ı Esasi'ye 120. madde eklenir; dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alınır. Kişinin "şahıs hürriyeti"ni ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10. madde ile basın özgürlüğünü içeren 12. madde değiştirilir; kişilere toplanma ve dernek kurma hakkını tanıyan 120. madde Kanun-ı Esasi'ye konur. 16 Ağustos 1909 günlü Cemiyetler Kanunu'na göre dernek kurmak için önceden izin almak gerekmez. Ancak gizli cemiyet kurmak yasaktır. Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların ana hedefi Osmanlılığı, o günün deyimiyle "ittihad-ı anasır"ı korumaktır. Bu, Osmanlı Devleti'nin etnik unsurlarının birliği anlamına gelir. Bu nedenle "kavmiyetçi ve infiratçı" dernekler yasaklanmıştır.

Oysa Meclis-i Mebusan'da Cemiyetler Kanunu layihası görüşülürken, Müslüman-Türk unsur dışında tüm mebuslar "kavmiyet" esasına bağlı derneklerin kurulmasını savunurlar. Ayrılıkçı nitelik taşıyabilecek bu tür derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 60 oya karşı 90 oyla kabul edilir. Türkler dışında diğer unsurlar, Osmanlılığı bir "beynelmileliyet" olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Meclis-i Umumi temsilcileri hem kendi milletleri, hem de Osmanlı beynelmileliyeti adını konuşurlar. Cemiyetler Kanunu'yla birçok eski gizli, ihtilalci ve çeteci komite kurumsallaşır, siyasal amaçlarını, görünürde değişik amaçlı dernekler ardında gizlerler. Bu nedenle birçok derneğin adı, yanıltıcı görünüm taşır.

II. Meşrutiyet Türkiye'de çağdaş anlamda siyasetin başlangıcını oluşturmuştur. Anayasal düzen, parlamenter yaşam, temel hak ve özgürlükler, siyasal partiler, baskı ve çıkar grupları, kamuoyu ve özgür basın II. Meşrutiyette şekillenmeye başlamıştır. Diğer bir deyişle, "demokratikleşme" sürecinde II. Meşrutiyet bir kırılma noktası oluşturur.

Bundan böyle Osmanlı'yı yönlendiren ağırlıklı olarak iç dinamiklerdir. Osmanlı bir yönüyle Batı normlarını benimserken, öte yandan Batı ile ilişkilerini karşılıklı eşit düzeye çıkarma kaygısındadır. Tanzimat'la gündeme gelen yabancı baskısı II. Meşrutiyetin siyasal amacını oluşturmuştur. Bu nedenle ana kaygılardan biri kapitülasyonların kaldırılışı ve Osmanlı uyruğuna din ayrımı gözetmeksizin eşit hak ve özgürlükler verilmesidir. Bir yandan Batı'nın çoğulcu, katılımcı, parlamenter düzeni benimsenirken, öte yandan Batı baskısına karşı direnişler, boykotlar, grevler, yerli malı kampanyaları ilk kez gündeme gelmiştir. Yine aynı yıllarda uygulamaya sokulan "milli iktisat" ülke ekonomisini kendi dinamikleriyle kalkındırmayı amaçlamıştır. "Hürriyetin ilanı" diğer bir yönüyle Batı'dan ekonomik bağımsızlık kazanma sürecini başlatmıştır.

II. Meşrutiyet bir türlü tarihselleşememektedir. Bu dönem Cumhuriyetçiler dahil, geniş bir çevrenin "günah keçisi"dir. Ermeni sorunundan Kürt sorununa, mübadeleden insan haklarına birçok fatura bu döneme çıkarılmıştır. Tüm karmaşası ve çıkmazlarına karşın on yıllık bu dönem Cumhuriyet Türkiye'sine hazırladığı ortam açısından çağdaş Türkiye'nin belki de en anlamlı evresidir. 1908-1950 dönemini içeren ve "Türkiye'de

Ekonomi ve Toplum" ana başlığını taşıyan bu dizinin ilk kitabı *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*'de Türkiye'de "burjuva" ideolojisinin oluşum süreci irdelenmiştir. *İttihat-Terakki ve Devletçilik* ise bu ideolojinin savaş koşullarına uyarlanmasını ele almaktadır. İktisadi anlamda devletçiliğin doğuşu kitabın ana eksenini oluşturur. Cumhuriyet Türkiye'sinin 30'lu yıllarda doruğuna çıkardığı devletçilik anlayışının temellerini ortaya koyar. Bir başka deyişle Meşrutiyetle Cumhuriyet arasındaki bağı kurar. Sürekliliği vurgular.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *v*

İÇİNDEKİLER *ix*

TABLOLAR VE ÇİZİMLER *xii*

KISALTMALAR *xiii*

GİRİŞ
1916 KONGRESİ VE "DEVLET İKTİSADİYATI" *1*

BİRİNCİ BÖLÜM
ÜNİTER PARA DÜZENİ VE EVRAK-I NAKDİYE *6*
Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambiyoları *6*
Tashih-i Sikke *11*
Tevhid-i Meskûkât Kanunu *21*

İKİNCİ BÖLÜM
SAVAŞIN FİNANSMANI VE BORÇLANMA *27*
Savaş ve Ekonomik-Mali Önlemler *29*
Evrak-ı Nakdiye ve Savaşın Finansmanı *31*
Alman Hazine Bonoları *37*
Dahili İstikraz *42*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEVLET VE BANKACILIK *51*
İlk Bankacılık Girişimleri *52*
Devlet Bankası: Osmanlı Bankası *56*
İttihatçılar ve "Milli" Bankacılık *59*
İtibar-ı Milli Bankası ve Basın *65*
İtibar-ı Milli Bankası'nın Ayrıcalıkları *68*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
"MİLLİ" BANKACILIK VE İTTİHATÇILAR *72*
İstanbul'da "Milli" Bankalar *74*
Konya'da "Milli" Kredi Kurumları *76*
Anadolu'da "Milli" Bankalar *79*

BEŞİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT TERAKKİ VE SAVAŞ DEVLETÇİLİĞİ
Havayic-i Zaruriye Komisyonu *89*
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye *90*
Şeker ve Gaz Ticareti *93*
İttihat ve Terakki Kongresi ve İaşe *95*
Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri *101*
İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe Meclisi *106*

ALTINCI BÖLÜM
SPEKÜLASYONLA SAVAŞ VE İAŞE NEZARETİ *113*
Men-i İhtikâr Heyeti ve Harp Kazançları Vergisi *114*
İktisadiyat Meclisi ve Umur-i İktisadiye Nezareti *121*
İaşe Nezareti ve Mütareke *125*

YEDİNCİ BÖLÜM
ÜRETİM, FİYAT VE GELİR DÜZEYİ *131*
Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati *135*
Tarım ve İttihat-Terakki *138*
Psikolojik ve Spekülatif Fiyat Hareketleri *142*
Savaş Tüketici Geçinme Endeksi *146*
Gelir Düzeyleri: Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri *148*

SONUÇ
MİLLİYETÇİLİK VE BURJUVAZİ *159*

BELGELER *169*

Belge 1 : Drama Mebusu Rıza Bey'in Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası adında bir banka kurulması için Mebusan Meclisi'ne verdiği takrir *169*
Belge 2 : Manisa Bağcılar Bankası Muvakkat İdare Heyeti'nin bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda yöre bağcılarına gönderdiği mektup *170*
Belge 3 : Maliye Nazırı Cavid Bey'in Mebusan Meclisi'nde iç borçlanma üzerine söylevi *170*

Belge 4 : Padişahın dahili istikraz üzerine hatt-ı hümayunu *172*
Belge 5 : Ziya Gökalp'e göre "paranın millileşmesi" *172*
Belge 6 : Parvus'la bir söyleşi: Savaş yıllarında alınması gereken mali önlemler *173*
Belge 7 : İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 Kongresi raporundan *176*
Belge 8 : Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ve milli şirketlerin hesaplarını incelemek üzere İttihat ve Terakki Fırkası tarafından seçilen komisyonun raporu (1916 İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunulmuştur) *179*
Belge 9 : İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey tarafından 1916 İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne sunulan, Cemiyet'in İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin üstlendiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetleri üzerine izahatname (Şirketler ve Milli Banka bölümü) *181*
Belge 10: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyannamesi *184*
Belge 11: Esnaf Cemiyetleri *186*
Belge 12: Çiftçiler Derneği'nin kuruluş amaçları *187*
Belge 13: *İktisadiyat Mecmuası* muhabirinin İzmir'in iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi *189*
Belge 14: *İktisadiyat Mecmuası* muhabirinin Adana vilayetinin iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi *191*
Belge 15: *İktisadiyat Mecmuası* muhabirinin Bursa vilayetinin iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi *192*
Belge 16: Ahmed Emin [Yalman]'ın "sermaye devri" ya da kapitalizm üzerine yorumu *194*
Belge 17: İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Doktor Nâzım Bey'in İzmir'deki servet birikimiyle ilgili demeci *195*
Belge 18: *Tanin*'e göre bizdeki sermayedarlar *195*

KAYNAKÇA *196*

DİZİN *218*

TABLO VE ÇİZİMLER

Tablo I : İzmir Yöresinde Mal Türlerine Göre Çürük Kuruşun Mecidiye ve Lira Üzerinden Değeri *16*

Tablo II : Altın Liranın Değişik Tarih ve Yerlerde Kâğıt Para Karşılığı Değeri *23*

Tablo III : Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Altın Lirasının Kâğıt Para ile Taban ve Tavan Değeri *35*

Tablo IV : 1915-1920 Yıllarında Tedavüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrak-ı Nakdiye) Toplam Miktarı ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları *39*

Tablo V : Savaş Yıllarında Temel İhraç Ürünlerinin Üretim Miktarları *132*

Tablo VI : 1913 ve 1915 Yıllarında İşler Durumda Olan Kuruluş Sayısı ve Çalışanların Toplam Miktarı *133*

Tablo VII : İzmir'de 1913 ve 1915 Yıllarında Sınai Kuruluş, İşçi ve Kuruluş Başına Ortalama İşçi Sayıları *134*

Tablo VIII : Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'da Karne ve Piyasa Fiyatları *144*

Tablo IX : 1914 Yılında Osmanlı Vilayetlerinde 26 Kalem Besin Maddesinden Oluşan Sepetin Fiyatı

Tablo X : Temel Tüketim Maddeleri Fiyatlarının Savaşın Son İki Yılında Gelişimi *146*

Tablo XI : İstanbul Tüketici Geçinme Endeksinin Ocak 1917 Sonrası Gelişimi *147*

Tablo XII : İstanbul'da Orta Dereceli Bir Memurun Geçimi İçin Gerekli Tüketim Maddelerinden Oluşan Sepetin Temmuz 1914 ve Eylül 1918 Maliyetleri *149*

Tablo XIII : Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Memur ve Asker Aylıkları *150*

Tablo XIV : 1913 Yılı Mart, Nisan, Mayıs Aylarında Türkiye'de Tarım İşçisi Gündelikleri *152*

Tablo XV : 1913, 1915 Yıllarında Sanayi Kollarında İşçi Gündeliklerinin Ortalamaları *154*

Tablo XVI : Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ve Avrupa Ülkelerinde Geçinme Endeksi *162*

Çizim 1 : Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Altın Lirasının Kâğıt Para ile Taban ve Tavan Değeri *36*

Çizim 2 : İstanbul Tüketici Geçinme Endeksinin Ocak 1917 Sonrası Gelişimi *147*

Çizim 3 : Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Savaşa Katılan Ülkelerde Geçinme Endeksi *163*

KISALTMALAR

agd	adı geçen dergi	der.	derleyen
age	adı geçen eser	ed.	editör
agg	adı geçen gazete	haz.	yayıma hazırlayan
agm	adı geçen makale	no.	numara
bkz.	bakınız	s.	sayfa
c.	cilt	S.	sayı
çev.	çeviren	ty	baskı tarihi yok

"Milli iktisat bugünkü şekliyle mülk ü millet için hiçbir nokta-i nazardan müfit değil ve belki birçok hususatta muzırdır. Muharebeden evvel memleketimiz Avrupa memleketlerine nisbetle fakir, kuvve-i istihsaliyesi pek mahdut, terakki istidadı âdeta mevkut idi. Böyle olmakla beraber orta halli adamlar nisbeten refah-ı hal içinde imrâr-ı hayat edebilirlerdi. Dimağı veya kolları işleyen her fert nasılsa kendine medar-ı maişet bulabilirdi. Avrupa'da icra-i tahribat eden kapitalizm usul-i iktisadisi bizde henüz ahz-ı mevki edememişti. Binlerce, yüzbinlerce efrad-ı beşerin bir iki sermayedarın tahakkümü altında bulunduğunu görmüyorduk. Halbuki bugünkü milli iktisatla orta halli adamlar için geçinmek imkânı kalmamış, halk tabakaları hemen kâmilen fakr u zarurete mahkûm olmuştur. Milli iktisadımızı vücuda getiren amiller umumi serveti artırmak suretiyle bütün efrad-ı milleti mesut ve bahtiyar etmeye çalışacak yerde umumi servetin zararına olarak bazı fertleri lüzumundan fazla zengin etmiştir. Orta halli adamların senelerden beri dişten tırnaktan artırarak tasarruf ettikleri beş on kuruşluk sermayeler yavaş yavaş talihin, tesadüfün, yolsuz bir takım ahvalin meydana çıkardığı birtakım adamların ceplerine akıp gitmiş ve bu suretle harp zenginleri namıyla maruf bir sınıf-ı gayr-i mümtaz vücuda gelmiştir."

Tekin Alp
"Harp ve İktisat -1- Milli İktisat", *Yeni Mecmua*,
S. 59 (29 Ağustos 1918), s. 133.

GİRİŞ

1916 KONGRESİ VE "DEVLET İKTİSADİYATI"

İttihat ve Terakki'nin on yıllık iktidarı iki evreden oluştu. 1913'e kadar çoğulcu diyebileceğimiz bir parlamenter dönemde İttihat ve Terakki geri planda kaldı. Kabineleri denetledi, zaman zaman kabineye nazır soktu, beğenmediği kabineyi düşürdü. Said Paşa'nın istifasından sonra kısa bir süre muhalefette kalan İttihat ve Terakki, edindiği deneyimler ışığında Babıâli Baskını'nı düzenledi ve fiilen iktidar olarak çoğulculuğa son verdi. Bundan böyle Osmanlı Devleti İttihatçılardan soruldu. Kısa sürede muhalefet sindirildi; kimi kez Balkanlardan esinlenilen komitacı yöntemlerle tasfiye edildi. İkinci evreyi oluşturan 1913-1918 İttihatçıların bilfiil iktidarda oldukları Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabineleri dönemiydi. Said Halim Paşa Cemiyet'te "reis-i umumi" yani genel başkan, Talat Paşa "reis-i sani" yani ikinci başkandı.

İttihat ve Terakki 1908-1918 arası dokuz kongre topladı. II. Meşrutiyetin beklenmedik gelişmeleri kongrelerin gündemlerini sürekli kabarık tuttu. Balkan Harbi'ne değin kongre mahalli Selanik'ti. Selanik kaybedildikten sonra kongreler İstanbul'da toplandı. İttihat ve Terakki'nin örgüt yapısı ve ideolojik yönelimleri açısından iki kongre öne çıktı. 1913 Kongresi'yle yarı gizli, komitacı bir cemiyetten, Batı siyasal yaşamına özgü bir partiye dönüşüm başladı. Yeni program ve nizamnamenin ilk maddesinde bu açıkça belirtildi. Bundan böyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerini İttihat ve Terakki Fırkası aldı. Fırka sözcüğü 1913 öncesi cemiyete üye mebusların mecliste oluşturdukları grup anlamına geliyordu. 1913 Kongresi'yle bu ikilik ortadan kaldırıldı ve İttihat ve Terakki'nin bir

"firka-i siyasiye" olduğu vurgulandı. 1916 Kongresi'nde bazı değişikliklerle siyasal parti yapısı pekiştirildi; genel merkezin görev ve yetkilerine açıklık kazandırıldı.

1916 Kongresi İttihat ve Terakki'nin ideolojisinde önemli dönüşümlerin izlendiği, siyasal programının bu ideoloji doğrultusunda ayrıntılandırıldığı bir kongreydi. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Trablusgarp, Balkan Harpleri ve Cihan Harbi İttihatçıları ideolojik arayışa sevk etti. 1908'de "hürriyetin ilanı" ile başlayan Osmanlıcı "ittihad-ı anasır"dan, ya da bugünkü deyişle "unsurların birliği"nden yana "Osmanlı milleti" giderek gücünü yitirdi, yerini Müslüman ve Türk unsuru vurgulayan milliyetçilik aldı. Bu arada siyasal programda yapılan değişikliklerle hukuk, adalet ve eğitim alanlarında köklü dönüşümler gündeme geldi. Şer'i mahkemelerin Adliye Nezareti'ne, evkaf mekteplerinin Maarif Nezareti'ne devri teklif edilerek laiklik alanında adımlar atıldı.

Savaş devletçiliği açısından önemli olan 1916 Kongresi'ydi. İktisadi sorunlar ve izlenen "milli iktisat" politikası ile sosyal devlet kongrenin diğer gündem maddelerini oluşturdu. İstanbul'un iaşesi, milli şirketler, yeni demiryolları, demiryolu, liman, dok millileştirmeleri, para reformu, sanayileşme, teknik eğitim, iktisadiyat meclisi, madencilik, tarım-ormancılık alanlarında hükümetin icraatı açıklandı. Kongreye sunulan Merkez-i Umumi raporunda Osmanlı Devleti'ni Cihan Harbi'ne girmeye zorlayan koşullar uluslararası güç dengeleri ışığında değerlendirildi. İttihatçılara göre Osmanlı Devleti sözde bağımsızdı; kapitülasyonlar vb engellerle vesayet altında tutulmaktaydı. Bu "vesayet-i düveliye"den kurtuluş özlemi savaşa girişin temel nedeniydi. Diğer bir deyişle Cihan Harbi, İttihat ve Terakki için bir "kurtuluş savaşı"ydı.

İttihat ve Terakki savaşla birlikte ulusal kimlik alanında önemli bir yol kat etti. Kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklı konumlarına son verildi. Bundan böyle tüm bu şirketler Osmanlı mevzuatına tabi tutulacaktı. Esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmeleri istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şartı kondu. Türkçe, ticari işlemlerde zorunlu kılındı. Meslek okulları ve gece dersleri açılarak, yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren işkolları Müslüman Osmanlılara açıldı. Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi, ***ad valorem*** tarifeler bir kenara bırakılarak, spesifik tarifeler yürürlüğü kondu. İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı parasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. İttihat ve Terakki'nin ön ayak oluşuyla taşrada kurulan "milli" bankalarla Anadolu Müslüman eşrafının birikime gitmesi sağlandı. Yerel kredi kurumlarına gerek maddi, gerek manevi her türlü kolaylık sağlandı. Osmanlı para ve kredi politikası yabancı bankaların denetiminden kurtarıldı. Giderek pazar ekonomisine açılan Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağlarken, üreticiyi yoksullaştıran ***alivre*** satışları sınırladı ve çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarmasını önledi. Yerel kredi kurumlarının yanı sıra, özellikle Ege yöresinde, eşraf, yerel tüccar, çiftçi, satış ve kredi kooperatiflerinde bir araya geldi. İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri, sendikalaşarak piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayrimüslim büyük tüccara karşı Müslüman üretici ve tüccarı kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirdi.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı düzenini çökerten, cephedeki gelişmelerden çok, cephe gerisinde savaş ekonomisinin neden olduğu yapı değişikliğiydi. 1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya geldi. Dış ekonomik bağlantılar kesildi; ülke kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edildi. Bu arada savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Seferberlikle birlikte ordu yoğun bir talep doğurdu. İktisadi yaşam giderek devletin denetimine girdi. Satın almanın yanı sıra, zaman zaman el koyma yöntemleriyle ordunun ihtiyacı karşılandı. Mal ve hizmetlerin önemli bir kısmı savaş gereklerine ayrıldı; cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düştü. Cihan Harbi yıllarına kadar Osmanlı, Batı'da gözlenen spekülatif fiyat artışlarıyla karşılaşmamıştı. Çoğu kez devlet bu tür eğilimlere narh türü piyasa dışı yöntemlerle set çekmişti. Osmanlı ekonomisinin durağanlığı geleneksel gelir bölüşümünün güvencesiydi. Düşük nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızının sınırlı oluşu enflasyonu olanaksız kılıyordu. Öte yandan kredi mekanizmasının yeterince gelişmemiş olması ve para benzeri araçların dolaşımda sınırlı etkinliği Babıâli'nin değerli maden esası üzerine kurulu para sistemini enflasyonist gelişmelere kapalı tutmuştu.

Savaşla birlikte durum değişmişti. Olağanüstü savaş giderleri maden parayla karşılanamıyordu. Bu nedenle dolaşıma sınırsız emisyon olanağı sağlayan kâğıt para sürülüyordu. Mal ve hizmet arzındaki düşüşe karşılık emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın daha da artmasına neden olmuştu. Öte yandan savaş psikolojisi nedeniyle mal ve hizmet arzının giderek daralacağı ve fiyat artışlarının sürekli olacağı beklentisi ülkeyi hızlanan bir enflasyon sürecine sokuyordu. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmedi. Fiyatlardaki ar-

tış, talebi sınırlayacak yerde daha da körükledi. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki genişleme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunamayacağı kaygısı, alıcıların likiditelerini mala dönüştürmelerine neden oldu. Psikolojik etmenler fiyat artış hızını belirlemeye başladı.

Tüm bu olumsuz gelişmelere karşın İttihatçı yönetim enflasyonu dizginleme uğraşını sürdürdü. Narhtan karneye değişik yöntemler uyguladı. Cemiyeti iaşe işinde seferber etti. Orduyu devreye soktu. İlk kez propaganda girişiminde bulundu: Ulusal kimliği vurgulayarak piyasaya çeki düzen vermeye çalıştı. Savaşın son yılı gerçekleştirilen iç borçlanma bu alanda verilmiş bir sınavdı.

Osmanlı 19. yüzyılın ortalarından itibaren dış borç almaya başlamıştı. Zaman zaman avans niteliğinde kısa vadeli iç borçlanmaya gidilmişse de, kaynağını Galata bankerleri oluşturmuştu. O dönemde halkın devlet tahvili ya da bonosu alması düşünülemezdi. Geniş halk kitlesinin tasarrufuna başvurarak orta ya da uzun vadeli iç borçlanma ilk kez savaş yıllarında denendi. "Dahili istikraz" diye bilinen Osmanlı Devleti'nin ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Osmanlı yönetimi halka borçlanma girişiminin fiyaskoyla sonuçlanmasından çekindi. Savaş döneminde mali bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçıları uzun süre böyle bir girişimden alıkoydu. Ancak savaş yıllarında Osmanlı'nın özveri duyguları sürekli işlendi. Düşmana karşı savaşta maddi, manevi her türlü olanağın seferber edilmesi kaçınılmaz addedildi. Geniş bir kampanya açıldı. Şarkılar bestelendi, marşlar yazıldı, tütün ve sigara kâğıdı paketlerine etiketler kondu, filmler çevrilerek sinemalarda gösterildi. Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlandı. Osmanlı maliyesi ilk kez halkıyla barıştı, bütünleşti. Ulusal duygularla halk seferber edildi. İç borçlanma ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde önledi. Tedavüldeki para hacmini daraltarak kâğıt paranın değer kaybını sınırladı. Kısmen enflasyonist gelişmeleri dizginledi.

Savaş devletçiliği ana hatlarıyla para ve kredi kurumları üzerine kuruldu. Osmanlı ilk kez parasal sorunların toplumsal dengelerle bu denli ilintili olduğunu gördü. Osmanlı yönetimi zaman zaman para sıkıntısı çekti, kimi kez iflasın eşiğine geldi. Ancak toplumsal yapıyı zorlamaksızın sorunun üstesinden geldi. Oysa bu kez durum farklıydı. Yüzde 300'e varan yıllık fiyat artışı karşısında Osmanlı yönetimi çaresiz kaldı. Toplumsal düzen altüst oldu, geleneksel yapı çözüldü.

Cihan Harbi, tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlete yeni görevler yükledi. Önceleri devlet dışı, vakıf ve benzeri kurumlarla dengelenmeye çalışılan toplumsal düzen, bu kez bilfiil devleti devreye soktu. Devletin sosyal işlevi gündeme geldi, halkın iaşesi yönetimin temel

sorunu oldu. Devletçilik ya da o günkü deyişle "devlet iktisadiyatı" benimsendi. Aynı yıllarda Darülfünun'a çağrılan Alman profesörler klasik iktisattan farklı "sosyal iktisat"ı gündeme getirdiler. Türkiye'de çağdaş anlamda devletçilik Cihan Harbi ile birlikte başladı ve 30'lu yıllarda doruğuna ulaştı.

Cihan Harbi bir bakıma 20. yüzyıla taşan 19. yüzyılın sonuydu. Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı, toplam dört imparatorluk bu savaşla son buldu. Savaş sonrası yeni bir dünya kuruldu. II. Meşrutiyeti Milli Mücadele noktaladı. Cumhuriyet Türkiyesi büyük ölçüde Osmanlı mirasını devraldı. Milli Mücadele kadroları Cihan Harbi yıllarında şekillendi. İki savaş arası Türkiyesi'ni Cihan Harbi'nin neden olduğu çöküntü belirledi. II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçı çevrede geliştirilen milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik Cumhuriyet hükümetlerinin ve Halk Fırkası'nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturdu.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜNİTER PARA DÜZENİ VE EVRAK-I NAKDİYE

Osmanlı parasının 16. yüzyıldan beri süregelen değer kaybı 19. yüzyılla birlikte giderek hızlandı. II. Mahmud döneminde altın para 35 kez, gümüş para 37 kez değişikliğe uğradı. Osmanlı Kuruşunun İngiliz Sterlini karşılığı rayici 1814'te 23 kuruş iken 1839'da 104 kuruşa düştü. Yeniçeriliğin kaldırılışı, Yunan isyanı ve Rusya savaşı devlete büyük mali yük getirmişti. Ardından Mısır sorunu gündeme gelmiş, Tanzimat'la birlikte parasal sıkıntı had safhaya ulaşmıştı. Öte yandan istikrarsız bir para rejimi iç ve dış ticareti olumsuz etkilemekteydi. Tüccar ve esnaf, parasının satın alma gücündeki belirsizlik nedeniyle sürekli yakınıyordu. Ülkedeki dış temsilcilikler de aynı görüşteydi.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır uygulayageldiği paranın vezin ve ayarını düşürerek devlete ek gelir sağlama yöntemi geçerliliğini yitirdi. Eskiden piyasanın etkin bir biçimde denetlendiği, narhların fiyatları belirlediği, yed-i vahit ya da tekellerle piyasa göstergelerinin dışlandığı ortamda devletin düşük vezin ve ayarda para kesmesi fiyatları etkilemez ya da belirli bir zaman gecikmesiyle etkisini gösterirken, devlete ek satın alma gücü sağlardı. 1820'lerden sonra dış ticaret hacminin artması sonucu maden parayla bu tür oynamalar günü gününe fiyatlara yansımaya başladı. Osmanlı parasının satın alma gücünün belirlenişinde dış etmen ağırlık kazandı. Bundan böyle Osmanlı, artan giderlerini parasının vezin ve ayarını düşürerek karşılayamaz oldu.

Tanzimat Ertesi Osmanlı Kambiyoları

Osmanlı para düzeni, kambiyo diye bilinen ilişkiler ağı bilindiği oranda anlam kazanır. "Cambiare" sözcüğü Latincede değiştirmek anlamına gelir. Günümüz iktisat yazınında kambiyo diye bilinen bu sözcük efektif, yabancı para, altın ya da senet gibi likidite niteliği taşıyan değerler üzerinde yapılan değiştirme işlemini ifade eder. Daha genel bir ifadeyle kambiyonun uğraş alanı yabancı para, yani dövizdir. Osmanlı'da ise kambiyo salt yabancı parayı kapsamaz. Farklı para türlerinin oluştuğu her ortamda bir tür kambiyo vardır. Bu nedenle 19. yüzyıl kambiyosu günümüz kambiyosundan çok daha farklı anlam taşır.

Napolyon Savaşları ertesinde 1820'li yıllarla birlikte Batı ile yoğunlaşan ticari ilişkiler, Osmanlı ekonomisinin giderek ticarileşmesi ve parasallaşması, Osmanlı piyasasında geniş ölçekli bir kambiyo sorunu yarattı. Tanzimat ricali Osmanlı para sistemini Batı benzerleri gibi üniter bir yapıya kavuşturmaya çaba gösterdi. Ancak para talebinin sürekli arttığı bir ortamda bu geçişin zorlukları uzun yıllar yaşandı. Bu koşullar altında Osmanlı para piyasası dolaşımdaki değişik para türleri arasında uyumu sağlamaya yönelik altı tür kambiyo geliştirdi. Zaman zaman bozukluk darlığı çekildi ya da gümüş zamanla değer yitirdi. Bütün paralarla bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında fark oluştu. Bu tür bir kambiyoya "akçe farkı" dendi. 19. yüzyılda yaygınlaşan köşe sarraflarının geçim kaynağı "akçe farkı"ydı. Liranın mecidiye ile, mecidiyenin çeyrekle ya da çeyreğin kuruşluk ve onlukla değiştirilişinde sarraflara miktarı arz ve talebe göre değişen, genellikle 10 ila 30 para arasında bir "akçe farkı" ödendi. Bu uygulama Cihan Harbi'ne kadar sürdü; 1916'da çıkarılan Tevhid-i Meskûkât Kanunu ile yasaklandı. Benzer bir uygulama kâğıt paralarla maden paralar arasında da görüldü. Osmanlı kâğıt paralarına genelde kaime denişi nedeniyle bu kambiyonun adı da "kaime farkı" diye bilindi. Piyasaya sürekli kaime sürümü kaimenin değerini düşürdü ve elinde kaime bulunduran "kaime farkı"nı ödeyerek maden para aldı. Kaime farkı kimi zaman yüksek oranlara vardı, spekülatif girişimlere neden oldu. Nihayet, Osmanlı paralarının değişik yörelerde farklı alım gücü oldu. Bu, yöre halkının Osmanlı paralarına farklı değer biçmesinden kaynaklandı. Mevsimine göre farklı para türlerine talep arttı ya da azaldı. Bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişime uğradı. Bu tür kambiyoya "mevki farkı" dendi. Genellikle, hasat ertesi Anadolu'da mecidiye talebi artıyordu. Bazı aylarda ufaklık rağbet görüyordu. Bursa'da yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltiyordu. İzmir'den İstanbul'a sürekli mecidiye gönderiliyordu. Karşılığında ufaklık getirtiliyordu. İzmir'de 20 kuruşluk mecidiye 19 kuruş üzerinden, gümüş aksamı ve metelikler ise piyasa değerinden işlem görüyordu. Bu nedenle bir lira mecidiyeye dönüştürüldüğünde 102,60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilişinde 104 kuruş getiriyordu.

Gümüş ufaklık ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu İzmir'e sürekli ufaklık akımı doğuruyordu. Böylece yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında "para ticareti" görülüyordu. Mevki farkı nedeniyle para türleri vilayetler arasında değişime uğruyordu

Osmanlı'nın farklı para türleri, bu arada gümüş kuruş, altın kuruş, miri kuruş, çürük kuruş gibi farklı kuruş birimleri zamanla "kambiyo kuruşu" adı altında itibari bir sayım parasının oluşmasına neden oldu. Özellikle İzmir yöresinde yaygın olan kambiyo kuruşu farklı mal türleri için değişik kuruşlar arasında orantıyı kuruyordu. İzmir ticaret erbabı ticari işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı "kambiyo kuruşu" adını verdikleri özel bir kuruşla ifade ediyordu. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı Lirasına eşitti. Diğer bir deyişle ticari işlemlerde Osmanlı Lirasının değeri sabit değildi. Lira ile kuruş arasındaki ilişki son derece oynaktı. Tüccarın ve esnafın yöreye özgü hesap yöntemleri Osmanlı para sistemine karmaşık bir yapı kazandırıyordu. Tüccar, fiyatları değiştireceğine Osmanlı lirasına kuruş üzerinden farklı değerler biçiyordu. Malın ucuzlaması ya da fiyatının artması kuruş ile lira arasındaki ilişkiyle ifade ediliyordu. Fiyat düşüren tüccar liraya daha yüksek bir kuruş karşılığı gösteriyordu. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralarını 109 kuruşa kabul ediyorlardı. Kimi kasap ve bakkal et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceğine kendisine verilen Osmanlı Lirasını 112 kuruştan işleme sokuyordu.[1] Tüccar üreticinin malını düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yönteme başvuruyordu. Diğer bir deyişle fiyatlar kısa dönemde sabit, kurlar oynaktı. İncirin alışılagelmiş fiyatı 4 kuruştu. Tüccar daha düşük bir fiyat vererek üreticiyi huzursuz kılmak istemiyordu. Kıyyesini yine 4 kuruştan hesap ediyor, ancak 20 kuruşluk mecidiyeyi köylüye 35 kuruştan ödüyordu. Diğer bir deyişle 35 kuruş karşılığı bir mecidiye veriyordu. Böylece 4 kuruşluk inciri 3 kuruş 8 paraya kapamış oluyordu. Piyasada paralar arasındaki kambiyonun sürekli değişime uğraması nedeniyle köylü tüccarla baş edemez olmuştu. Ücretlerde de kimi kez benzer uygulamalar görülüyordu. Öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan ırgata mecidiye örneğin 24 kuruştan ya da Osmanlı lirası 130 kuruştan veriliyordu. Böylece gerçek ücret 8 kuruşun altına düşmüş oluyordu.

Osmanlı kambiyo sisteminde poliçe alım satımı sonucu oluşan iki kambiyo daha vardı. Bunlar "dahili kambiyo" ve "harici kambiyo"ydu. Dahili kambiyo ülkenin değişik bölgeleri ve şehirleri arasında çekilen poli-

1 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 276-277.

çelerin arz ve talebi sonucu oluşuyordu. Ticari ilişkilerde alacaklı ve borçlular dahili kambiyo aracılığıyla nakit transferlerine çözüm buluyorlardı. İstanbul ile Bursa arasındaki ticaret örneğinde dahili kambiyo şöyle işliyordu: Genelinde Bursa'dan İstanbul'a ipek ve ipekli kumaşlar, hamam takımları, meyve vb mal gönderiliyor, karşılığında İstanbul'dan şeker, kahve, manifatura vb mal talep ediliyordu. Bursa'dan İstanbul'a mal gönderen İstanbul'dan alacaklı oluyordu. Bursalı tüccar mallarının bedellerini birkaç şekilde tahsil edebiliyordu: Ya borçlunun gönderdiği posta havalesini ya da emrine ciro ederek irsal ettiği poliçenin bedelini tahsil ediyor, ya da borçlu üzerine poliçe keşide edip bu poliçeyi Bursa'da istediğine satıyordu. Keza İstanbul'dan Bursa'ya mal gönderen de Bursa'dan alacağını ya Bursa'dan gönderilen posta havalesiyle, ya emrine ciro edilmiş poliçeyle, ya da kendilerinin Bursa'daki borçluları üzerine keşide edip İstanbul'da sattıkları poliçeyle tahsil ediyordu.

Posta havalesi daha masraflı olduğu için, çoğu kez poliçe ile olan ödeme ve tahsilat tercih ediliyordu. Bundan da anlaşıldığı gibi Bursa piyasasında İstanbul üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunduğu gibi, İstanbul piyasasında da keza Bursa üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunuyordu. Ancak arz ve talep edilen poliçe bedellerinin toplamı, yöreden yöreye değişiyordu. Arz olunan miktar az, talep çok olursa, poliçe üzerindeki değerden fazla bir bedel ile satılırdı. Örneğin 100 liralığı 100,5 liraya giderdi. Aradaki yarım liralık farka "kambiyo farkı" adı verilirdi. Piyasa değeri nominal değerinin üzerine çıkarsa buna "kambiyo baş ediyor" denirdi. Doğal olarak "kambiyo farkı" posta havalesi masrafını geçmiyordu. Aksi takdirde borç posta havalesiyle ödenirdi. Arz olunan miktar fazla, poliçeye talep düşük olursa, bu kez poliçelerin piyasa değeri nominal değerin altına düşüyordu. Örneğin üzerinde 100 lira yazılı bir poliçe 99,25 liraya satılırdı. Aradaki 0,75'lik fark "kambiyo farkı" oluyordu. Nominal değerinin altında oluşu nedeniyle buna "kambiyo zararı" deniyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu fark posta havalesi bedelini aşamazdı. Ender de olsa, arz ve talep miktarları dengelenirse piyasa değeri ile poliçenin üzerlerinde yazılı bedel eşitlenirdi. Yani 100 liralık poliçe 100 liraya giderdi. Diğer bir deyişle "kambiyo başabaştı".

Yukarıda belirtilen üç değişik olasılığa göre satış bedeli olarak gösterilen 100,5 lira, 99,25 lira ve 100 liraya "kambiyo fiyatı" ya da "kambiyo rayici" denirdi. Bu fiyatlar ışığında kambiyo fiyatı ya "baş ediyor"du, ya "zararlı"ydı, ya da "başabaş"tı. Bu fiyatlar borsada aynen ifade edilmezdi; aradaki fark vurgulanırdı. "Baş ettiği" zaman farkın önüne + işareti konur, örneğin "kambiyo fiyatı +0,5'tir" denirdi. Zararlı kambiyo fiyatında ise

fark miktarının önüne - işareti eklenir, örneğin "kambiyo fiyatı -0,75'tir" diye ifade edilirdi. Başabaş olduğu zaman aynen "başabaş" ibaresi kullanılırdı. Poliçe alım satımı genellikle banka aracılığıyla yürütülürdü. Daha doğrusu poliçe keşide edenler bu poliçelerini bir bankaya satarlardı.

Zamanla ticari işlemlerde vade gündeme geldi. Bu durumda emre muharrer (yazılı) bonolar kullanıldı. Bu durumda, aynı örneğe göre, İstanbul tüccarından mal satın alan Bursa tüccarı kendi üzerine poliçe keşidesine İstanbul tacirini yetkili kılacağına, onun emrine bir bono imzalayıp verirdi. Tacir eline geçen bu bonoyu vadesinde bedeli tahsil edilmek üzere bir bankaya tevdi ederdi. Banka da eline geçen poliçe ve bonoları satmak için istekli arayacağına, bunları şubelerine ve muhabirlerine göndererek vadelerinde bedellerini tahsil ettirirdi. Bu durumda banka gördüğü hizmet karşılığı poliçe ve bonoları her şehrin ve kazanın önemine ve bankalar arasındaki rekabete göre, ancak daima noksan bir kambiyo fiyatı ile alırdı. Vadeyle ilgili iskonto ayrıca hesap edilirdi. Bundan dolayı oluşan kambiyo fiyatına "piyasa zararı" denirdi. Iskonto, komisyon ve kambiyo fiyatı toplamı banka ve ticaret dilinde "aciyo" (*agio*) diye geçiyordu.

Benzer ticari ilişkiler yurtdışı ile yürütülüyorsa çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu "harici kambiyo" oluşurdu. Dahili kambiyoda ülkenin iki yöresi arasında oluşan borçlu-alacaklı ilişkisi bu kez iki ülke arasında söz konusuydu. Örneğin İstanbul'da Paris üzerine alacaklı tacirler bulunacağı gibi, Paris'e borçlu olan tacirler de vardı. Bunlardan birinciler, alacaklarını almak için Paris'teki borçluları üzerine frank poliçesi keşide ederler ve İstanbul piyasasında satmak isterlerdi. İkinciler ise Paris'e olan borçlarını ödemek için Paris üzerine keşide olunmuş frank poliçesi talep ederlerdi. Böylece dış piyasaya yönelik bir poliçe arz ve talebi oluşuyordu. Arz miktarı fazla, talep düşük ise, frankın fiyatı düşerdi. Arz noksan, talep fazla ise frank fiyatı yükselirdi. Eğer arz ve talep miktarları eşit olursa frank fiyatı "başabaş" olurdu.

Dahili kambiyoda olduğu gibi, harici kambiyoda da fiyat alabildiğine yükselmez ya da düşmezdi. Yoksa borçlu borcu karşılığı altın gönderirdi. Burada belirleyici olan "altın noktaları"ydı. Altın noktalarını da belirleyen altın taşıma masrafıydı. Harici kambiyo fiyatının belirli bir noktanın üzerine çıkması altın ihracını, altına düşmesi altın ithalini gerektiriyordu. Bu noktalara "altın ihracı noktası" ve "altın ithali noktası" deniyordu. Altın ihracını gerektiren fiyata "gayr-i müsait kambiyo", altın ithalini gerektiren fiyata ise "müsait kambiyo" deniyordu. Harici kambiyo genellikle Kambiyo Borsası'nda işlem görüyordu. Kambiyo fiyatları her gün arz ve talebe göre sürekli değiştiğinden Kambiyo Borsası bunu cetvel halinde yayımlıyordu. Bu cetvele "Kambiyo Fiyat Cetveli" denirdi. Osmanlı topraklarında bankalar kambiyo işlemleri için fiyat cetvelleri düzenlemişlerdi. Osmanlı Bankası İstanbul'da oluşan fiyatların yanı sıra Londra ve Paris kambiyo fiyatlarını da şubelerinde ilan ederdi.

Tanzimat'a değin sarraflık ve poliçecilik Osmanlı para ve kambiyo piyasasını yönlendirmişti. Ancak ticaret hacminde hızlı büyüme ve ekonominin parasallaşması kurumsal yapıdan uzak bu tür çözümleri yetersiz kıldı. Tanzimat'la birlikte Osmanlı para politikaları çağdaş normlar ışığında biçimlendi ve kurumsal düzenlemelere gidildi. Üniter para sisteminin temelleri atıldı, bankalar ve "kambiyo ve nukud" borsaları kurudu.

Tashih-i Sikke

Parasal sorun Tanzimat'ın gündemindeki ilk maddelerden biriydi. Giderek karmaşıklaşan Osmanlı para sistemine çeki düzen verme zamanı gelmişti. Öte yandan reformlar için devlete ek gelir kaynakları bulmak gerekiyordu. Para sistemini düzene sokabilmek ve bu arada Babıâli'nin giderlerindeki mevsime bağlı düzensizlikleri giderebilmek için para reformuna gitmek ve Batı'dakine benzer bir devlet bankası kurmak elzemdi.

19. yüzyılın ilk yarısında Fransa tipi bimetalizm (çift metal usulü) dengeli ve istikrarlı bir para rejimi olarak gözüküyordu. Sibirya'da yeni altın madenlerinin bulunması Latin Amerika'daki gümüş madenlerinin daha geniş bir biçimde işlenmesiyle dengelenmişti. Altın ve gümüş arasındaki 15,5'lik değer oranı uzun süre korunabilecekti.

Osmanlı toplumunda 1844 tarihli "tashih-i sikke" ya da "tashih-i ayar" diye bilinen düzenleme üniter para düzenine doğru atılmış ilk önemli adımdı. İngiltere'nin 17. yüzyıl boyunca gerçekleştirdiği, Fransa'nın 1789 Devrimi'yle sonuçlandırdığı üniter para sistemi Osmanlı ülkesinde de Tanzimat'la birlikte başladı. Ancak üniterleşme uzun bir süreçti: Ülke ölçeğinde parasallaşma ve iç ticaretin gelişmesi ile müspet sonuçları alınabilecekti. Nitekim Türkiye'de de parasal üniterleşme Cumhuriyet'in ilk onyıllarına değin sürdü. Parada üniter yapının yanı sıra ölçeklerde de aynı tür bir gelişme zorunluydu. Nitekim bu doğrultuda 1867'de başlatılan ondalık sistemine geçiş süreci 1931 Ölçüler Kanunu ile amacına ulaştı.

1844 para reformu, Osmanlı Lirası, mecidiye ve aksamını tedavüle sürdü. Kâğıt üzerinde yüz kuruşun bir Osmanlı lirası edeceğini kabul etti. Bundan böyle Osmanlı Lirası, mecidiye ve kuruş temel para birimleriydi. Yirmi kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulmuştu. Böylece bimetalizm benimsendi. Bu tarihte gümüş fiyatının altına oranı 1'e 16 dolayındaydı. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzen-

lenmiş, ondalık esasına göre 1 lira 100 kuruş ve bir gümüş mecidiye 20 kuruş olarak kesilmişti.[2]

Üniter para sisteminin önemi Tanzimat ertesi Osmanlı para sistemi ayrıntılandırıldığında belirgin bir biçimde ortaya çıkıyordu. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedavül aracı vardı:

1. 1844 öncesi tedavüle sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik, altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar, diğer bir deyişle "zayıf akçe", 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na kadar zamanla piyasadan çekildiyse de, para darlığı karşısında tekrar piyasaya sürüldü. Öte yandan bazı yörelerde alışkanlıklar bu paralara rağbet edilmesine neden oldu. Mesela Suriye'de altılık ve beşlik prim yaptı. İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik, iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) arandı.

2. 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı "sağ akçe"ler, "akçe farkı" nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıktı. Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer yitirdi. Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek alım güçleri arasında fark doğdu.

3. 1840'tan itibaren piyasaya sürülen kâğıt paralar ya da kaime ve evrak-ı nakdiye tedavül gören diğer araçlardı. Osmanlı üç kez kâğıt para deneyimine girişti. Bunların ilk ikisi hüsranla sonuçlandı. Üçüncüsü ise Cumhuriyet dönemi kâğıt para rejiminin temelini oluşturdu. 1915'ten itibaren piyasaya sürülen "evrak-ı nakdiye", Merkez Bankası kâğıt paralarına kadar tedavülde kaldı.

4. Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla birlikte (1863) tedavüle çıkarılan Osmanlı banknotları sınırlı tedavül gücüyle 1947 yılına değin piyasada görüldü. Ancak bu banknotların Batı'daki benzerlerinin işlevini gördüğünü söylemek güçtür.

5. Yabancı paralar (frank, taler, ruble, kran, rupi) her zaman Osmanlı topraklarında serbestçe tedavül gördü.

Osmanlı Devleti dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve bunun iç ticaret üzerindeki etkileri sonucunda para darlığı çekti. Yukarıda belirtilen beş tür tedavül aracının aynı anda geçerli olması bu darlıktan kaynaklandı. Maden para esası üzerine kurulu bir düzende para arzını dilediğinde artırmak ya da kısmak olanaksızdı. Bu nedenle yönetimlerin para politikaları çok daha "katı"ydı. Batı, para talebindeki genişlemeleri "banknot" çıkaran "merkez" bankaları aracılığıyla ve para benzeri dolaşım araçlarıyla karşılıyordu. Osmanlı ülkesinde ise hiçbir zaman gerçek anlamda tedavül aracı "banknot" olmadı. Osmanlı Bankası'nın banknotları çok sınırlı bir

2 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 211-239.

kesimin para transferlerinde kullanıldı. Yoksa piyasada günlük alışverişlerde banknot görülmedi. Çek gibi para benzeri araçlar ise Osmanlı'da çok sınırlı kullanım alanı buldu. Bunlardan en yaygın olanı poliçelerdi. Çek kullanımı ise ancak 1914'te yasallaştı. Ticari ilişkilerin geliştiği, ekonominin parasallaştığı bir ortamda piyasada oluşan para kıtlığı ancak yabancı paralarla karşılandı.

Osmanlı maden para sisteminin 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştığı sorun gümüşün altın karşısında değer kaybından kaynakladı. 1844'te Tashih-i Ayar'la belirlenen altın-gümüş değer oranının zamanla değişmesi bimetalik Osmanlı para sistemini güç durumda bıraktı. 1870'li yıllardan itibaren altın-gümüş değer oranı değişmeye başladı. 1873'te 16'ya, 1878'de 18'e çıktı. Bu gelişme sürekli altının lehine seyretti. 1886'da 20, 1900'de 33, 1910'da 38'e ulaştı. Bu yıllarda tüm Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri bimetalizmi terk ederek monometalizmi benimsedi. Babıâli dünya para piyasasındaki gelişmelere uyum sağlamakta gecikti. Gümüş paralara içerik değerinin üzerinde değer atfedilmesi ülke dışına altın sızmasına neden oldu. Ancak halk arasında altın gömü oranının yüksekliği ve günlük ödemelerde gümüş paranın yaygınlığı bu sızıntıyı sınırlı tuttu. Bu arada mükellefin vergisini sınırsız bir şekilde gümüş para ile ödeyebilmesi Hazine'yi zarara soktu.

Osmanlı'da para spekülasyonu giderek yaygınlaştı. Altın-gümüş oranı zamanla değişmiş, çift metal usulü maden para piyasasının oluşumuna yol açmıştı. 1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirişi, Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Yabancı tüccarlar, hattâ elçilikler, konsolosluklar giderlerini yurtdışından getirttikleri gümüş külçeleri Darphane'de paraya dönüştürerek ödüyorlardı. Gelirlerin gümüş akçeyle toplanıp giderlerin çoğu kez altın para olarak ödenmesi Hazine'yi altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkı oranında kayba uğratıyordu.[3] Babıâli er geç bimetalizmden ayrılmak zorundaydı. Ancak piyasadaki para talebini göz ardı edecek önlemler alamazdı. Temel tedavül aracı 20 kuruşluk gümüş mecidiyeler ve daha ufak maden paralardı. "Akçe farkı" diye adlandırılan bozukluk darlığı ya da gümüşün zamanla değer yitirmesi sonucu altın mecidiye ile bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında oluşan kambiyo sarrafa büyük kazanç kapısı açmıştı. Üç beş kuruşu denkleştiren sarraflığa soyunuyordu. Bir tür "para borsası" oluşmuştu. Altınla gümüşün oranı kimi kez günlük değişimlere

3 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 239-242.

uğruyordu. Bu koşulların spekülatif girişimlere ortam oluşturması doğaldı. 1844'te oluşturulan Osmanlı metal para düzeni giderek çöküyordu. Bir an önce Batı'dakine benzer kararların alınması ve bimetalizmden ayrılınması gerekiyordu.

İlk önlem olarak özel kişiler adına gümüş mecidiye darbına son verildi. Ancak bu karar kısa sürede uygulamaya sokulamadı. 9 Ocak 1881 günlü Meskûkât Kararnamesi'yle monometalizm doğrultusunda önemli bir adım atıldı. Altın standardı kabul edildi. Osmanlı Lirası para sisteminde birim oldu. Gümüşe kabul haddi kondu. Tedavüldeki sikkelerin büyük bir kısmının gümüş para oluşu nedeniyle, gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu, üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyenin Hazine'ce 19 kuruştan alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden işlem görmesi kararlaştırıldı. Bundan böyle mükellef 100 kuruşluk bir vergi borcu için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödeyecekti. Köşe sarraflarında ya da serbest piyasada gümüşün değeri daha da düşüktü. Altın lira karşılığı 108 gümüş kuruş verilmekteydi. Halk bu nedenle sarrafa para bozdurup vergi yükümlülüğünü gümüş para ile yapmayı tercih ediyordu. Bu koşullarda mecidiye talebi sürekli arttı. Bu talep kısmen yurtdışında basılan ve yurda kaçak sokulan tam ayar ya da düşük ayar gümüş paralarla giderildi. Öte yandan gümüş mecidiye ve aksamına talebin artması gümüş sikkenin daha da değer yitirmesini önledi.

Bu gelişmeler sonucu 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda kuruşun Osmanlı lirasına oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştı. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan "altın kuruş"tu. İkincisi teamülen gelişen, 108 adedi bir altın lira eden "gümüş kuruş" ya da "hakiki kuruş"tu. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyeye eşit olan "miri kuruş" ya da "mevzûa kuruş"tu. Miri kuruş, genellikle "mecidiye 19 kuruştan" adıyla anılıyordu. Bu esasa göre, piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira, "mecidiye 19 kuruştan", mal sandıklarında 108x19/20=102,60 miri kuruş üzerinden işlem görüyordu.[4] II. Meşrutiyet yıllarında para sistemindeki karışıklığın diğer bir boyutu, ufak paraların, mecidiye ve altın liraya oranlarının ötesinde, üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir biçimde alım gücüne sahip olmalarıydı. Genellikle ufak para darlığı ufaklıkların değerin yükseltiyordu. İstanbul'da mecidiye ve yarım mecidiyenin rayici bir Osmanlı Lirasına karşılık 108 kuruş olduğu halde, çeyrek mecidiye 107 kuruş 20 para, bir ve iki kuruşluklar 103-104, on ve yirmi paralıklar ise 99-101 kuruş ediyordu. Bu fiyatlar da piyasanın durumuna göre değişiyor, halk elindeki paranın satın alma gücünün her gün değiştiğine tanık oluyordu.

4 "Tevhid-i Meskûkât -1", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no. 1382 (18 Haziran 1327), s. 202-203.

Ufaklıkların değerlerinin büyük paralarınkinden yüksek oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük para veriyordu. Halk ise elindeki parayı günlük alışveriş için sarraflara bozdurmak zorunda kalıyor, diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan satın alıyordu.[5]

Osmanlı madeni sikkesi, ayrıca yöreye göre farklı değerler kazanmıştı. İzmir'de alışveriş "çürük kuruş" diye adlandırılan hayali bir kuruşla görülür, bunun değeri ticari işleminin niteliğine göre değişirdi. Perakende ticaret ve araba ücretlerinde birim olarak kullanılan çürük kuruş mecidiyenin 33'te birine, diğer bir deyişle Osmanlı lirasının 178'de birine eşitti. Örneğin bir malın perakende etiket fiyatı 7 kuruş olursa, mecidiye=33 kuruş hesabıyla 7x20/33=4 kuruş ödenirdi. Diğer ticari işlemler için de, malın cinsine göre kuruşun değeri değişir, her tür mal için ayrı bir rayiç uygulanırdı (Tablo I). Perakende küçük ticari işlemlerde fiyatlar metelik (10 paralık) ve oktaraki ya da sekizlik (sekiz meteliğe eşit olan iki kuruşluk) üzerinden belirtilirdi.

Öte yandan İzmir ticaret erbabı ticari işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı kurmak için "kambiyo kuruşu" adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmişlerdi. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı Lirasına eşitti.[6] Diğer vilayetlerde parasal işlemler İzmir'deki kadar karmaşık değilse de, çürük kuruş ve kambiyo kuruşu benzeri para birimlerine ülkenin birçok yöresinde rastlanıyordu. Hazine'nin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan yanıtlardan, II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı topraklarında altın ve gümüş paranın 88 tür rayici olduğu ortaya çıkmıştı. Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması, bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden oluyordu. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik=iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranıyordu.

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran diğer bir neden de yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedavül görmesiydi. Merkeze uzak yörelerde çoğunlukla yabancı paralar kullanılırdı. Trabzon ve civarında Rus Rublesi (hattâ kâğıt ruble), Bağdat ve Basra'da İran Kranı ve Hint Rupisi, Yemen'de Maria Theresa Taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız Napolyonu ve Frangı, Maria Theresa

5 "... ufak meskûkât nispeten daha pahalı olduğundan alışverişte herkes büyük meskûkâtı sarf ve harc etmeye gayret edip daima muamelatta bu yüzden müşkilat tahaddüs etmekte ve arada sarraflar kazanmaktadır." Hasan Ferid, *age*, s. 255.

6 "Tevhid-i Meskûkât -2", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 27. sene, no. 1383 (25 Haziran 1327), s. 210-211.

TABLO I: İZMİR YÖRESİNDE MAL TÜRLERİNE GÖRE ÇÜRÜK KURUŞUN MECİDİYE VE LİRA ÜZERİNDEN DEĞERİ

1908 Yılı	Mecidiye	Lira
Arpa, kum darı, susam, bakla, yulaf, mısır pirinci, haşhaş tohumu ve genel olarak alışverişlerde	20,05	110,07
Hınta, dakik, kepek, çavdar, sarı darı, nohut, burçak, kendir tohumu, zeytinyağı, sabun, fasulye, börülce, keten tohumu, sadeyağ, patates, soğan, tütün, ip ve gemi takımları	33,25	182
Pamuk, pamuk ipliği, kendir, çuval, madenkömürü, yün, kitre, cehri, mazı, kökboyası, palamut, siyah kuru üzüm	22,15	125
Kahve, şeker, pirinç	25,06	135,20
Gazyağı, çivit, afyon, demir, halı, öküz, koyun, kuzu, keçi, oğlak, tavşan derileri ve pamuk tohumu	20	108
Razakı ve çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir	23,50	128
1914 Yılı		
Afyon, kuru koza, deri tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk, susam tohumu	20,40	110,10
Pamuk, palamut, zamk, mazı, kuru üzüm	23,15	125
Sultaniye, incir	23,90	129
Manifatura, pamuk ipliği	25,05	135,25
Zeytinyağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33,30	182

Kaynak: 1908: *Aydın Vilayet Salnamesi*, 25. defa, Vilayet Matbaası, 1326, s. 234-235. 1914: Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 256.

Taleri ve Rus Rublesi serbestçe tedavül ediyordu.[7] Osmanlı topraklarında yabancı paraların tedavül görmelerinin temel gerekçesi, seyyah ve hacıların getirdikleri paraların yanı sıra, üretici ve tüccarların, kambiyo işlevi görecek kurumların yokluğunda, ticari ilişki kurdukları ülke tüccarlarının paralarını kabul etmeleriydi. Örneğin, Antalya ve İnebolu'da, Mısır'a meyve ve kereste ihracı İngiliz Lirasının, Üsküp'te üzüm satışı Bulgaristan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonların kolaylıkla kabul görmesine

7 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris, 1909, s. 107-110.

neden oluyordu. Osmanlı para sisteminin karmaşıklığı, tüccarın ve esnafın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı Lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışıyordu. Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde, hemen her sokakta bir köşe başı sarrafı türemişti.

Osmanlı Kâğıt Parası: Kaime

Tanzimat'ın ilk döneminde en büyük mali sorun "kaime" denilen kâğıt paranın tedavüle sürülmesinden kaynaklandı. Tanzimat yönetimi, devlet maliyesini merkezileştirme gerekçesiyle uzun yıllardır uygulanan iltizama son verdi; kendi muhassılları aracılığıyla gelirlerini toplama yolunu seçti. Muhassılların yeterince deneyimli olmamaları ve yeni sistemle birlikte gündeme gelen yolsuzluklar nedeniyle devlet gelirlerinde önemli bir düşüş kaydedildi. Öte yandan Tanzimat'ın gerektirdiği reformlar ise Babıâli'nin para ihtiyacını her geçen gün artırmaktaydı. Maden paranın vezin ve ayarıyla daha fazla oynanamayacağına göre, çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da uzun zamandır Batı'da gözlenen bir yöntemi, kâğıt para basımını benimsemekti. Batı'ya borçlanmak o gün için hemen hemen olanaksızdı. Saltanat borçlanmayı hükümranlığıyla bağdaştıramıyordu. Nitekim 1850'lerin başında Babıâli'nin ilk borç girişimini Abdülmecid son anda durdurdu. Öte yandan Batı mali çevreleri de Osmanlı'yı yeterince güvenilir bir plasman ortamı olarak görmüyordu. Çoğu kez kendi hükümetlerinden güvence almaksızın uzak diyarlara yatırım yapmıyordu. Geriye çözüm olarak kâğıt para basımı kalıyordu.

Batı'da banknotları tedavüle devletin ayrıcalıklı kıldığı güçlü bankalar sürüyordu. Banknotların karşılıkları bu bankalarca tekeffül edilmişti. Ayrıca para benzeri tedavül araçları Batı'da zamanla kâğıda güven doğurmuştu. Oysa Osmanlı için para, üzerindeki tuğrasından çok, içerdiği altın ya da gümüş demekti. Kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altında olmadığı, can ve mal güvenliğinin bile sorgulandığı bir ortamda devletin piyasaya sürdüğü kâğıda güven duymak güçtü. Bu nedenle Osmanlı kâğıt parası daha baştan pek şanslı gözükmüyordu. Osmanlı'nın ilk kâğıt parası "kaime" 1840'ta tedavüle çıktı. Aslında kaime para olmaktan çok, tahvildi. Yılda % 8 faiz getiriyordu. Sekiz yıl süreyle tedavülde kalacaktı. Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla arttı.

Başlangıçta Osmanlı kaimeyi kabul etmekte tereddüt etti. Bu nedenle kaimeler nominal değerlerinin yüzde 30-40 altında el değiştirdi. Zamanla halk kaimeye alıştı. Devlet hazinesince ve gümrüklerce kabul görmesi ve yılda iki kez faiz ödemesi kaimenin bir süre maden para ile başa baş değiş-

tirilmesine neden oldu. Faiz getirisi nedeniyle Osmanlı, kaimeleri tasarruf aracı olarak kullanmaya başladı. 1844'te basılan kaimelerde faiz yüzde 6'ya düşürüldü. Önceleri 50 kuruşluğun altında kaime çıkarılmazken, günlük alışverişte kolaylık sağlamak amacıyla 1850'de 10 ve 20 kuruşluk kaimeler bastırıldı. Bu son kaimeler faiz hesaplaması ve ödenmesi güçlüğü nedeniyle faizsiz çıkarıldı. Osmanlı'da gerçek anlamda ilk kâğıt paralar işte bu faizsiz çıkarılan kaimelerdi.

Piyasaya kaime sürmek, giderlerini karşılamada güçlük çeken Babıâli için bulunmaz bir nimetti. Osmanlı başı sıkıştıkça emisyona başvurdu. Ancak başlangıçta sınırlı miktarda ve tahvil niteliğinde çıkarılan kaimeler giderek değer yitirmeye başladı. Ayrıca, yurtdışından getirilen taklitleri de piyasaya sürüldü. Kaimenin maden paralara ve dış paralara oranla değeri her geçen gün düştü. 1844 para reformuyla gündeme gelen parasal düzenlemeler kaimenin düşüşü karşısında anlamını yitirdi. Babıâli, Osmanlı para sistemini ayakta tutabilmek için kaimeleri bir an önce tedavülden çekmekten başka çözüm görmüyordu.

Kaimeyi piyasadan çekmek için karşılık bulmak gerekiyordu. Memurdan ve tüccardan "iane-i umumiye" adıyla 1,5 milyon lira toplandı. Toplanan bu parayla aynı miktar kaime tedavülden kaldırılacaktı. Nitekim 1851'de bir miktar kaime Darphane'de yakıldı. Ancak aynı yıl Cidde'de karışıklıkların çıkması üzerine kaimenin kaldırılması için toplanan ianenin geri kalanı bu karışıklıkların bastırılması için sarf edildi. Ardından Kırım Savaşı patlak verdi. Savaş giderlerini karşılamak üzere 1854'te 10 ve 20 kuruşluk "ordu kaimesi" basıldı. Öte yandan kaime tedavülü eskiden İstanbul'a hasredilmiş iken, savaşla birlikte taşrada da piyasaya kaime sürüldü. Ordu kaimesinin çıkarılışı ve kaime tedavülünün İstanbul'un dışına taşması sonucu kâğıt para yüzde 30 oranında değer yitirdi.

Savaş ertesi ordu kaimeleri vergi karşılığı mal sandıklarında kabul gördü ve böylece tedavülden çekildi. Ardından bir İngiliz bankasından 5 milyon İngiliz Lirası borç alınarak eski kaimelerin tedavülden kaldırılmasına başlandı. Alınan borç yetersiz kaldı. Geri kalan 800.000 liralık kaime için ev ve akar sahipleriyle tüccardan iane toplandı. Bu ianeyle kaimeler imha edilirken Şam'da karışıklıklar çıktı. İanenin geri kalanı bu işe ayrıldı. Kalan kaimenin toplanması ve dalgalı borçların ödenmesi amacıyla 1860'ta yeni bir borç girişiminde bulunuldu. Kaimenin müzmin bir sorun oluşturması ve daha önceki borçların kullanılış biçimi Osmanlı'nın dış para borsalarında itibarını düşürmüştü. Bu nedenle İngiliz sermaye çevreleri yeni bir borca yanaşmadı. Osmanlı, Mires adlı Fransız bir bankerden yüzde 53 üzerinden borç almak zorunda kaldı. Ancak, Mires iflas edince kaimenin kaldırılması bir kez daha sonuçsuz kaldı.

Osmanlı kaimeyi tedavülden kaldırmaya çabalarken bütçesi her geçen gün biraz daha açık verdi. Alınan dış borçlar nominal değerlerinin çok altında gelir sağlamaktaydı. Babıâli, cari giderlerini karşılayamaz duruma geldi. Mali kaygılar iktisadi kaygılara baskın çıktı. 1860 yılında Abdülaziz'in tahta geçişiyle birlikte 2,5 milyon keselik faizsiz kaime çıkarma gereği duyuldu. Bu kaimeler Cidde ve Yemen eyaletleri dışında ülkenin dört bir yanında tedavül edecek ve gümrükler dışında tüm mal sandıklarınca kabul görecekti. Bu arada eski kaimeler yeni kaimelerle değiştirilecek ve dalgalı borçlar yeni kaimelerle ödenecekti. Yeni kaime girişimi kâğıt paranın değerini daha da düşürdü. Altın lira kaime ile 230 kuruşa kadar yükseldi. İstanbul'da birçok dükkân kaime ile iş görmekten kaçınır oldu. Babıâli, halkı temin etmek için İstanbul'da mübadele merkezleri açtı. Kişi başına üç altına kadar, ellerindeki kaimeleri altın para ile değiştirmek isteyenlere 160 kuruşluk kaime karşılığı bir altın verildi. Ancak mübadele merkezleri yeterince yaygın ve etkin değildi. Köşe sarraflarında altın lira karşılığı 200-220 kuruş verilmekteydi. Resmi rayiçle piyasa rayici arasındaki fark kaime ticaretine yol açtı. Mübadele merkezlerinde 160 kuruşa alınan altın liralar en az yüzde 25 kârla piyasada bozduruluyordu. Mübadele merkezleri giderek anlamını yitirdi ve bir süre sonra kapatıldılar.

Kaime sorununa Osmanlı Bankası çözüm getirdi. 1861'de sadarete gelen Fuad Paşa, on yılı aşkın bir süredir ülke ekonomisini ve para piyasasını allak bullak eden kaimenin her ne pahasına olursa olsun kaldırılmasından yanaydı. O sırada Kırım Savaşı ertesi İstanbul'da bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmani (1856) devlet bankasına dönüşme ve banknot çıkarma özlemi içerisindeydi. Fransız sermayesinin de katılımıyla oluşturulan Bank-i Osmani-i Şahane tedavüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verildi.

Kaime Osmanlı'yı olduğu kadar, bu ülkeyle ticari ve mali ilişkileri olan ülkeleri de güç durumda bırakmaktaydı. Kaime Osmanlı para sistemini çökertmiş, fiyatları ve ücretleri istikrardan yoksun bırakmıştı. Osmanlı Bankası da bir an önce parasal istikrardan yanaydı. Tedavülden kaldırılacak kaime miktarı 11 milyon lira dolayındaydı. Tümünün maden parayla ödenmesi devlete büyük bir mali yük getirecekti. Zaten kaimelerin piyasadaki değeri yarı yarıya düşmüştü. Bu nedenle kaime karşılığı halka yüzde 40 nakit, yüzde 60 esham-ı cedide denilen tahvil verildi. Bu amaçla Osmanlı Bankası'ndan 8.800.000 liralık bir borç alındı. Borcun ihraç fiyatı yüzde 68, faizi yüzde 6 idi. Tütün, tuz, damga ve patent resimleri borca karşılık olarak gösterildi.

Kaimenin tedavülden kaldırılması için Tebdil-i Kavaim İdaresi adıyla

bir komisyon kuruldu. Böylece, Osmanlı'nın ilk kâğıt parası 23 yıllık engebeli bir tedavülden sonra piyasadan kaldırıldı.

İngiliz ve Fransız sermayeleriyle kurulan Osmanlı Bankası (1863) Osmanlı ülkesinde banknot çıkarma imtiyazını aldı. Babıâli, Osmanlı Bankası faaliyette bulunduğu sürece kâğıt para çıkarmamayı ya da bir başka kuruluşa bu hakkı tanımamayı taahhüt etti. Ancak sözleşmede yer alan taahhüde rağmen, iki kez bankayla uzlaşılarak kâğıt para çıkarma gereği doğdu.

Kâğıt para ikinci kez 1876'da tedavüle sürüldü. 1870'li yılların ilk yarısı iç ayaklanmalara sahne oldu. Bunların bastırılması devlete pahalıya mal oldu. Öte yandan dünya ölçeğinde Büyük Bunalım'ın ilk belirtileri görünmeye başlamıştı. Osmanlı borçlarını ödeyemez duruma düştü. Babıâli savaş giderleri nedeniyle 3 milyon liralık kâğıt para çıkarılmasına karar verdi. Osmanlı Bankası banknot miktarını artırmaya yanaşmasa da devletin doğrudan doğruya kâğıt para çıkarmasına muvafakat etti. Ayrıca çıkarılacak kâğıt paralar bankanın denetimine tabi olacaktı.

İkinci kâğıt para deneyiminin tedavül alanı ilkinden farklıydı. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp vilayetleri dışında tüm Osmanlı ülkesinde para işlevi görecekti. Tedavülü yaymada Babıâli'nin amacı kâğıt paranın ülke ölçeğinde kabul görmesini sağlayarak değer yitirmesini önlemekti. Yeni kâğıt paralar gümrük resmiyle telgraf ücreti dışında devlete yapılan her türlü ödemede kabul görecekti. Bu kâğıt para da geçici bir süre için tedavüle çıkarılmıştı. Bunların tedavülden kaldırılması için özel bir karşılık öngörülmüştü. Hazine-i Hassa'dan devlet hazinesine terk olunan Ereğli madenleri ile krom madeninin ve diğer bazı akarın gelirinden toplanan parayla kâğıt para tedricen tedavülden çekilecekti.

93 Harbi'nin patlak vermesiyle Babıâli 13 milyon liralık daha kâğıt para basma gereği duydu. Böylece toplam kaime miktarı 16 milyon lirayı buldu. Yeni kaimelerin yanı sıra taklitlerinin de piyasaya sürülmesiyle kâğıt para maden paralar karşısında değer yitirdi. Öte yandan savaşın yenilgiyle sonuçlanması devletin itibarını zedeledi. Ayastefanos Muahedesi sırasında bir altın liranın kaime karşılığı 350 kuruşa çıktı.

Kaimeye değer kazandırmak amacıyla, imha akçesi oluşturmak için bazı istihlak resimleri artırıldı. Maden para olarak alınması kararlaştırılmış olan gümrük resminin bir kısmının kaime ile ödenmesine izin verildi. Kaimenin düşüşü hızla sürdü. Bir aralık bir altın lira bin kuruşluk kaime getirdi.

Nihayet kaimenin kaldırılmasına tahsis edilmek üzere halktan iane toplandı. Bir yandan vergilerle, diğer yandan iane ile halkın elindeki kaimeler devlete intikal etti ve imha edildi. Kaime, yani kâğıt para deneyi ikinci kez hüsranla sonuçlanıyordu. Güçlü bir mali kurumun desteği olmaksızın çıkarılan kaimeler kısa sürede değer yitirmiş, kâğıt paraya alışkın olmayan halkın güvenini kazanamamıştı.

Tevhid-i Meskûkât Kanunu

Babıâli, para sisteminin ıslahı için Tanzimat'tan beri çaba sarf ediyor, komisyonlar kurarak soruna çözüm arıyordu. Nitekim 1908 Devrimi ertesi bu çalışmalar yoğunlaşmış, 1909 sonlarına doğru, önce Fransa Sayıştay Başkanı Mösyö Lora'nın, sonra Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Sir Babington Smith'in[8] başkanlığında Islah-ı Meskûkât Komisyonu oluşturulmuştu. İlk kez 14 Temmuz 1909 günü toplanan komisyonda Meskûkât İdaresi Müdürü Divan-ı Muhasebat üyesi iki kişi, Posta ve Telgraf Nezareti Muhasebecisi, Hazine, Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi ve Defter-i Hakani temsilcileri, Osmanlı Bankası, Türkiye Milli Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Selanik Bankası direktörleriyle Banque Française ve Turuk-i Umumiye, Reji İdaresi, Anadolu Demiryolu Şirketi ve Dersaadet Osmanlı, Fransız, İtalyan ve Yunan ticaret odalarının temsilcileri yer alıyordu.[9]

21 Haziran 1911 günü Maliye Nezareti'ne sunulan raporda Osmanlı para sisteminin ıslahı için "tevhid" (*unification*), "sadeleştirme" (*simplification*), "tahkim" (*stabilisation*) ve "her yerde ihtiyaç nispetinde her nevi meskûkâtın bulunmasını temin" olmak üzere başlıca dört ilke saptanıyor, 1 lira=100 kuruş oranı benimsenerek her türlü "çürük kuruş"un tedavülden çekilmesi öneriliyordu. Komisyon, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere sarrafların yerini alacak "mübadele sandıkları"nın hükümet tarafından açılmasını, girişilecek para reformuna önce İstanbul'dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşuyordu.[10] Komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın Babıâli, Trablusgarp ve Balkan savaşları nedeniyle para reformunu sürekli ertelemiş, bu tür bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımlardan uzak, istikrarlı bir ortam aramıştı. Oysa savaşlar birbiri ardı sıra patlak vermiş, parasal sorunlar giderek büyümüştü.

8 Sir Babington Smith daha önce Düyun-ı Umumiye İdare Meclisi reisliği ve Mısır ve Hindistan müşavirliklerinde bulunmuştu.

9 Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 253.

10 Islah-ı Meskûkât Komisyonu raporunun tümü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayımlanmıştır. Bkz. "Tevhid-i Meskûkât", *agg*, 27. sene, no. 1382 (18 Haziran 1327), s. 202-203; no. 1383 (25 Haziran), s. 210-211; no. 1384 (2 Temmuz), s. 217-218; no. 1386 (16 Temmuz), s. 233-234; no. 1387 (23 Temmuz), s. 243; no. 1388 (30 Temmuz), s. 251; no. 1389 (6 Ağustos), s. 258-259; no. 1390 (13 Ağustos), s. 265-266. Raporun özeti için bkz. Hasan Ferid, *age*, s. 255-274.

Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında kâğıt paranın da tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen tümüyle yitirmişti. Bu koşullar altında Babıâli, savaş zamanı olmasına karşın para reformuna gitmekten başka bir çözüm bulamamış, 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkati'ni çıkararak komisyonun önerisini yürürlüğe sokmuştu.[11] Tevhid-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkati'nin önemini vurgulayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası "pek karışık olan usul-i meskûkâtımız[ın] halkın o kadar iltizam eylediği bir şekl-i basiti ahz" ettiğini belirtiyor, "bu sayede Osmanlı ticaret ve ziraat ve sanayiinin Osmanlı maliyesinin pek çok fevâid iktitaf eyleyeceğinde"n şüphe etmiyordu.[12] Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş saptanmıştı. Böylece 1881 yılından beri uygulanagelmekte olan topal çift metal sistemi bırakılıyor, altın sikke rejimine geçiliyordu. Yasa sikke adedini sınırlamış, yalnız nikel, gümüş ve altından olan sikkeleri tedavülde bırakmış, ülkenin değişik yörelerindeki farklı para rayiçlerini kaldırmıştı.[13] Bu arada topal çift metal sistemini ortadan kaldıracak olan kabul haddi benimsenmiş, gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe konmuştu. Babıâli, Tevhid-i Meskûkât Kanunu sonrasında kuruş kâğıt para basmakta sakınca görmemiş, yasayı izleyen günlerde Maliye, Düyun-ı Umumiye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak, üçüncü tertip kâğıt paradan 1,5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırtmıştı. Ancak 5 ve 20 kuruşluk kâğıt paralar da ufaklık darlığının giderilmesinde yeterli olmamış, altın ve gümüş sikke gömüsü sonucunda her türlü maden paranın piyasadan çekildiği bir ortamda, tüm alışveriş işlemlerinin kâğıt paralarla sürdürülmesi kaçınılmaz olmuştu. Nitekim kısa bir süre sonra Babıâli tedavüle 1 ve 2,5 kuruşluk kâğıt para ile aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkararak maden paradan tümüyle arınmış kâğıt para sistemini benimsemek zorunda kalmıştı.[14]

11 Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-ı Muvakkat (26 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 892-894.

12 "Meskûkât Kanun-ı Cedidi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1633-34 (9-16 Nisan 1332), s. 81-82.

13 Tevhid-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkati ertesinde çıkarılan bir "tahrirat-ı umumiye" ile "bundan sonra Osmanlı altını veya evrak-ı nakdiye gerek hükûmet gerek ahalice yüz kuruş ve mecidiye yirmi kuruşa alınıp verilece"ği ilan edilmişti (15 Nisan 1916). *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335.

14 İki Buçuk ve Bir Kuruşluk Evrak-ı Nakdiye İhracı Hakkında Kanun-ı Muvakkat (23 Mayıs 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1196.

On ve Beş Paralık Posta Pullarının Nakit Gibi Tedavülü Hakkında Kanun (8 Şubat 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 183.

TABLO II: ALTIN LİRANIN DEĞİŞİK TARİH VE YERLERDE KÂĞIT PARA KARŞILIĞI DEĞERİ (KURUŞ OLARAK)

	Şubat 1917	Mayıs 1917	Ağustos 1917
İstanbul	-	260	430
Edirne	-	300	-
Bursa	225	300	450
İzmir	273	280	450
Ankara	300	420	449
Konya	250	345	435
Adana	-	-	600
Sıvas ve Erzurum	-	500	666
Trabzon	-	300	500
Siirt	-	333	400
Musul	400	476	766
Halep	400	345	540
Beyrut	312	357	555

Kaynak: Namık Zeki, "Kaime ve Kambiyo", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 5 (Mayıs 1926), s. 337.

Kâğıt para sistemi Babıâli'nin parasal sorunlarına çözüm getirememişti. O güne değin malın değerini altın üzerinden saptamaya alışmış Osmanlı, bu kez kâğıt paranın altına göre rayicini belirliyor ve o doğrultuda malına fiyat biçiyordu. Oysa ülkede altın dolaşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mıntıkasından diğerine altın gönderilemiyordu. Öte yandan posta idareleri grup muamelesini kaldırmış, altının ülkede tedavülü fiilen durdurulmuştu. Kâğıt paranın altına oranla değeri değişik yörelerde belirgin farklılıklar göstermeye başlamıştı (Tablo II). Başkentten uzaklaşıldıkça kâğıt paranın değeri düşüyordu. Örneğin, 1917 Mayısında 100 kuruşluk kâğıt para İstanbul'da 35 kuruşa tedavül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10, Bağdat'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla maden para ile değiştirilmiyordu.

Tevhid-i Meskûkât Kanunu sarraflığı resmen kaldırmış olmasına karşın ortalıktaki para buhranı sarraflıkla ilişkisi olmayanları sarraf yapmıştı. Mayıs 1916'da yarım liralık bir kâğıdı iki çeyreklik kâğıt parayla değiştirebilmek için Ankara'da 1,5 kuruş maden para vermek gerekiyordu. Kâğıt para miktarı arttıkça piyasada buhran ağırlaşıyordu. Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesi ufaklık kâğıt paralar ortaya çıkınca bu kez pazarda mal bulunmaz oldu. Anadolu'da, Irak ve Suriye'de köylü kâğıt parayı hemen hemen hiç tanımıyor ve malına karşılık maden para istiyordu. Bu

koşullarda köylerde, hattâ bazı kasaba ve kentlerde alışveriş yapabilmek için önce eldeki kâğıt parayı maden para ile değiştirmek gerekiyordu. Bu arada bazı idari birimler, merkezden bağımsız olarak kendi başlarına çözüm aramaya koyuldular. Nitekim İzmir Valisi Rahmi Bey, ufaklık buhranının üstesinden gelebilmek için kendi bildiğince 1 kuruşluk kâğıt paralar bastırttı. Halk fırınlarda bu "yerel" parayı kullanıyor, fırıncı da topladığı kâğıtlarla belediyeden dilediğince un satın alıyordu. *İktisadiyat Mecmuası* İzmir'deki "yerel" kâğıt para deneyini şu satırlarla açıklıyordu:

"Ufak para eksikliğinden ötürü şimdiye kadar pek çok sıkıntı çekilmekte idi. Halkın bu yüzden uğradığı zorlukları göz önüne alan muhterem valimiz beyefendi, şehrin lazım gelen münasip mahallerine birer gişe açtırmak suretiyle ahaliye pek büyük bir kolaylık yüzü gösterdiler. Şimdi de ekmek tedarikinde daha kestirme bir kolaylık olmak üzere belediyenin birer kuruşluk kâğıt para çıkarmasına müsaade buyurmak suretiyle bu babdaki umumi ihtiyacı büsbütün hafifletmişlerdir. Bir kuruşluk kâğıtlar, ufak kıtada ve yeşil üzerine matbudur. Ahali herhangi fırıncıya giderse gitsin bunlarla kolayca ekmek tedarik edebilecek ve fırıncılar da aynı kâğıtlarla belediyeden istediği kadar un satın alabilecektir. Hem halk ve hem de fırıncılar için pek büyük bir kolaylık demek olan bu lüzumlu tedbiri bulup iş meydanına koymalarından ötürü ahalibaşı muhterem valimize o yüzden teşekkürler ve dualar ederiz."[15]

* * *

Babıâli 1914-1918 arasında 398,5 milyon altın lirayı bulan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşıladı. Bu giderin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçeden ödendi. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşıladı. İç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edildi. Savaşın finansmanı için Babıâli yedi tertipte 161 milyon Osmanlı Lirası tutarında "evrak-ı nakdiye", yani kâğıt para bastı. Temmuz 1915'te piyasaya sürülen kâğıt paralar 1916 başlarına değin değerini az çok korudu. Ancak giderek değer kaybetmeye başladı. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kâğıt lira getirdi.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedavül rejimi uygulandı ve karşılığında altın verilmesi durduruldu. Bu arada altın ihracı yasaklandı. Savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurtdışına transferi önlendi. Ticaret Odası ve

15 "İktisat Haberleri: İzmir'de Ufak Para", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 23 (28 Temmuz 1332), s. 5.

bankaların istemi üzerine moratoryum ilan edilerek iç ve dış borçların ödenmesi ertelendi.

Osmanlı, gerçek anlamda monometalik bir para sistemine Tevhid-i Meskûkât Kanunu (1916) ile geçti. Bu yıla kadar Osmanlı para rejimi bir anlamda topal bimetalizmin özelliklerini taşıyordu. Tevhid-i Meskûkât Kanunu değer ölçütü olarak altını kabul etti. Para birimi kuruştu. Bu kanunla sikke adedi sınırlandı. Nikel, gümüş ve altın dışında tüm maden paralar tedavülden kaldırıldı. Ülkenin değişik yörelerindeki farklı para rayiçlerine son verildi. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri benimsendi.

Cumhuriyet büyük ölçüde Osmanlı para sistemini devraldı. Osmanlı gümüş paraları Şubat 1936'ya değin tedavülde kaldı. Ancak nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satılan gümüş paralar tedavülden kendiliğinden çekildi.

Osmanlı Bankası'nın banknot çıkarma imtiyazı resmen 1926 yılında son buldu. Bankanın banknotları bir süre daha tedavülde kaldı. Hükümetin 1925'te Osmanlı Bankası ile yaptığı bir sözleşmede tedavülde bulunan 891.475 liralık banknot 3 Ağustos 1914 tarihli yasa hükümlerine göre zorunlu dolaşıma tabi olmaya devam etti. Hükümet banknot çıkarmaya yetkili bir Türk devlet bankası kuracak olursa Osmanlı Bankası'nın itiraz hakkı olmayacak, ancak hükümet dört ay önce durumu Osmanlı Bankası'na bildirecekti.

Osmanlı Bankası sözleşmenin akdinden itibaren ibrazında altınla ödenmesi zorunlu banknot çıkarma ayrıcalığını kullanmak istediği takdirde eski mukavelename gereğince kasasında bulundurmak zorunda olduğu 1/3 oranında altının yarısını maliye bakanının muvafakatiyle Türk ya da ecnebi devlet esham ve tahvilatı olarak tutabilecekti. Ancak yeniden çıkarılan banknotlar için banka devlete bir prim ödeyecekti. Banka bu sözleşmeye dayanarak yeni banknot çıkarmadı. Aksine banknot karşılıklarını er geç altınla ödeme yükümlülüğünde olduğunu bildiğinden, piyasadan banknotlarını belirli bir primle toplamamaya devam etti ve dolaşımdaki miktarı 89.000 lira düzeyine indirdi. Altınla ödeme yükümlülüğü çıkmadan önce nominal değerlerinin iki ya da üç katı bir fiyatla banknotları piyasadan çekmek altın değerinin sürekli arttığı bir ortamda banka için kârlı oldu.

Banknotların ödenmesi çeşitli anlaşmalarla ertelendi. 27 Şubat 1947 günlü kararname ile hükümet banknotların altınla ödenmesini isteme yetkisini kullandı. Osmanlı Bankası banknotlarının 1 Nisan 1947'den itibaren altınla ödenmesi kararlaştırıldı. Banka bu tarihten itibaren ödemelere başladı.

Osmanlı kâğıt paraları ise Eylül 1928'e kadar tedavül gördü. Cumhuriyet Türkiyesi Osmanlı'dan 158 milyon liranın üzerinde kâğıt para devraldı. Bunların toplam 5 milyon lira olan 25 kuruşa kadar olanları ve para yerine kullanılan pul ve ilmühaberler 1924 ve 1925 tarihli iki kanunla yeni Cumhuriyet maden paralarıyla değiştirildi. Geri kalanı ise 1926'dan itibaren basılan Cumhuriyet kâğıt paralarıyla tedavülden çekilmeye başlandı. 11 Haziran 1930 günlü yasayla Osmanlı kâğıt paraları Cumhuriyet Merkez Bankası'na devrolundu. Merkez Bankası'nın kuruluşuyla tüm kâğıt paralar bu bankanın banknotları olarak tedavül gördü.

Serbest kambiyo rejimi Cihan Harbi'ne kadar sürdü. 1917'de kurulan Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu ile dış iktisadi ilişkilerin parasal yönü devlet tarafından denetlenmeye başladı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrar serbestiyete geçildi ve Kambiyo ve Nukud Borsası açıldı. Ancak "kambiyo buhranı" diye bilinen gelişmeler karşısında kambiyo işlemleri banka temsilcilerinden kurulan bir komisyonun denetimine verildi. Büyük Buhran'la birlikte serbest kambiyo ilkesi tümüyle bırakıldı.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN FİNANSMANI VE BORÇLANMA

19. yüzyıl üzerine yazan tarihçiler genellikle 1914'e kadar uzanmak gereği duyarlar. 20. yüzyıl çoğu kez 1914-1918'in gündeme getirdiği dönüşümlerle anlam kazanır. Çağın siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel göstergeleri 1914-1918'le birlikte biçimlenmiştir. Dünya, kadının, ailenin, çocuğun konumundan sanat ve estetik anlayışına kadar köklü dönüşümler geçirmiştir. 1918 ertesi siyaset genişlemiş, çalışan kesimler, bu arada işçi sınıfı ve kadınlar daha geniş bir siyaset anlayışı içerisinde konumlarını kazanmışlardır. Diğer bir deyişle savaş sonrası siyaset daha yaygın bir nitelik kazanmıştır. İki dünya savaşı arası dünya ekonomileri güç bir dönem yaşamışlar ve giderek kendi içine kapanan ülkeler 1929 Buhranı'na neden olmuşlardır.

Cihan Harbi ya da Harb-i Umumi diye bilinen, ikincisinin gündeme gelişiyle birlikte Birinci Dünya Savaşı diye yazma geçen savaş topyekûn bir savaştı. 1914-1918 dönemi savaş giderleri o güne değin görülmedik boyutlara ulaşmış, savaşan devletler tüm ulusal kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Eskiden savaşların maliyeti milyonlarla ölçülürken, Birinci Dünya Savaşı'nın giderleri Amerikan parasının savaş öncesi değeriyle 211 milyar doları bulmuştu. Artık savaş yıllarında ülkelerin askeri giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenemeyecek boyutlara ulaşmıştı. Savaşan devletler ordu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için olağandışı yöntemlerle satın alma gücü yaratma yoluna başvurdular. Savaş yılları bütçelerinde giderler banknot ve kredi enflasyonu ile finanse edilmeye başlandı, tedavül hacminde büyük bir genişleme doğdu. Bu doğrultuda savaşan ülke para biriminin satın alma gücü düştü, genel fiyat düzeyi sürekli yükseldi.

İngiltere, müttefiklerine verdiği avanslar dışında, savaş için 35.300 milyon İngiliz Lirası harcamıştı. Fransa'nın savaş gideri 24.300 milyon İngiliz Lirasını buluyordu. Almanya'nınki ise 37.770 milyon İngiliz Lirasına ulaşmıştı. Savaşın finansmanı, daha önceki savaşlarda olduğu gibi, vergi gelirleriyle ve kısa ya da uzun vadeli borçlanmayla karşılanmıştı. ABD bu yöntemlerden ilkini benimsemişti: 1916 yılında 1.188 milyon dolar olan devlet borcu 1919'da 25.482 milyon dolara yükselmişti. Bu borcun yarısına yakını müttefiklere borç vermek için kullanılmıştı. Bu arada federal devlet gelirlerinde de bir artış olmuş, 1916'da 782,5 milyon dolar iken 1920 yılında 6.694,6 milyon dolara yükselmişti. Avrupa ülkeleri ise savaşın finansmanında borçlanmaya öncelik vermişlerdi. Savaş giderlerinin hemen hemen yüzde 95'i borçlanmayla sağlanmıştı. Vergi gelirleri savaş giderlerinin çok sınırlı bir kısmını oluşturuyordu. Örneğin Avrupa'da vergi gelirleri savaş giderleri içinde en yüksek paya sahip olan İngiltere'de bu oran yüzde 17 dolayındaydı. İngiltere'nin 31 Mart 1914 günü biten mali yılı geliri 200 milyon İngiliz Lirasıydı. Savaş yıllarında vergi gelirlerinin sürekli artışı sonucu 1918/19 mali yılında bütçe 889 milyon İngiliz Lirası gelir gösteriyordu. Ancak vergi gelirleri borçlanmalara oranla düşük bir düzeydeydi. Savaş başlangıcında devlet borcu 678 milyon İngiliz Lirası iken 31 Mart 1920'de 7.859 milyon İngiliz Lirasına yükselmişti. Bu rakam İngiltere'nin müttefiklerine ve dominyonlarına verdiği borçları da içeriyordu. Savaşı borçlanmayla finanse eden diğer bir ülke Fransa'ydı. Fransa'nın devlet borcu 31 Temmuz 1914'te 34.000 milyon frank iken, 1920'nin 1 Ocağında 240.000 milyon franka yükselmişti. Vergi gelirleri ise savaşın ilk yıllarında düşüş göstermişti. Almanya'da da yeterince etkin bir vergi strüktürü olmayışı nedeniyle, vergi gelirlerinin savaş giderlerindeki yeri çok sınırlı kalmıştı. Alman vergi sisteminde gelir ve kazanç vergisi hâsılatı federe devletlerin ve yerel yönetimlerin payına düşüyordu. Barış döneminde Reich, gelirini büyük ölçüde dolaylı vergilerden ve bazı olağanüstü vergilerden elde ediyordu. Aşırı kazanç ya da savaş kazançları vergisi ancak 1916 yılında yürürlüğe sokulabilmişti. Fakat bu verginin de büyük bir katkısı olmamış, savaş yıllarında mevzuatın karışıklığı nedeniyle ve savaş ertesi tırmanan enflasyon sonucu devlete pek büyük bir gelir sağlayamamıştı. 1913-1914 mali yılında Reich'ın geliri 3.600 milyon marktı. Vergi gelirleri savaşın ilk yıllarında bir ölçüde düşmüş, sonra ise belirgin bir artış göstermişti. Devlet borçları 1913 yılında 4.800 milyon marktı. Alman hükümeti savaşın başından 31 Mart 1920'ye kadar 222.000 milyon mark iç borçlanmaya gitmişti. Savaşan diğer ülkeler de, Fransa ve Almanya'nınkine benzer bir politika izleyerek savaşı boçlanma ve enflasyonla finanse etmişlerdi.

1914-1918 döneminde bütün bu borçların yanı sıra savaşan ülkeler sürekli kâğıt para emisyonunda bulunmuşlardı. Fransa Bankası'nın banknotları 1913 sonunda 5.713 milyon frank iken, 1919 sonunda 37.274 milyon franka ulaşmıştı. İngiltere tedavüle "currency notes", Almanya ise "Reichsbank Notes" sürmüştü. Almanya'nın borçlarının hemen hemen tümü iç borçtu. Bu arada Alman hükümeti Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a kredi açmıştı. Müttefikler ise kendi aralarında karmaşık bir borçlanma sistemi kurmuşlardı. Savaş yıllarında Fransa sürekli dış borçlara başvurmuştu. ABD savaşa girinceye kadar yükün büyük bir kısmını İngiltere omuzladı. Daha sonra ABD kredileri ağır bastı. Savaş yıllarında para ve kredi enflasyonunun yanı sıra, mal ve hizmelere aşırı talep ve üretimdeki düşüş, hızlı fiyat artışlarına neden olmuştu. 1913-1919 döneminde toptan eşya fiyat ortalamaları oran olarak İngiltere'de % 155, Fransa'da % 256, İtalya'da % 266, Almanya'da % 315, Hollanda'da % 204, İsveç'te % 230, Japonya'da % 136 ve ABD'de % 106 artış kaydetmişti.[1]

Savaş ve Ekonomik-Mali Önlemler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Babıâli de ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kaldı. Savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi efektif talebin sürekli artışına neden oldu. Savaşla birlikte Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir kesimi orduya ayrılmıştı. Sivil halkın tüketimine ayrılan pay ise giderek daralmıştı. Ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelerden geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edebileceleri besin maddelerini stok etmeleri Osmanlı dış ticaret ilişkilerini büyük ölçüde etkiledi; günlük zorunlu tüketim maddeleri kısa sürede karaborsaya düştü. Avrupa'da savaş başlar başlamaz İstanbul piyasasında büyük bir panik baş gösterdi. Mevduat sahipleri bankalara akın etti; bir an önce paralarını çekme gereği duydular. Öte yandan piyasadaki durgunluk ve bekleyiş nedeniyle tüccar ödeme güçlüğü çekmeye başladı, bankalar tüccara verdiği krediyi kesti.[2] Bu koşullar altında Babıâli, Ticaret ve Sanayi Odası ve bankaların isteği üzerine moratoryum ilan etti. 2 Ağustos 1914 günlü Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkati'yle bankalardaki vadeli, vadesiz mevduat dahil olmak

1 Heinrich E. Friedlaender ve Jacob Oser, *Economic History of Modern Europe*, New York, 1953, s. 353; Witt Bowden, Michael Karpovich ve Abbott Payson Usher, *An Economic History of Europe since 1750*, New York, 1970, s. 679-680; Gerd Hardach, *The First World War: 1914-1918*, London, 1977.

2 Savaşın ilk günlerinde Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri üzerine bkz. "Muharebe-i Umumiye ve Ticaret-i Osmaniye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1543 (19 Temmuz 1330), s. 481-483.

üzere, tüm borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle geri bırakıldı.[3] Bu karar dış borçlara da uygulandı. Düyun-ı Umumiye kapsamına giren tüm ödemeler ertelendi. Borç erteleme mevzuatı savaş boyunca yürürlükte kaldı. Bu önlem sayesinde birçok banka iflastan kurtuldu, hattâ kazançlı çıktı. Nitekim altın olarak müşterilerden alınan paralar moratoryum ertesi değerinin birkaç kat altında olan kâğıt para ile ödendi; altın lira ile kâğıt lira arasındaki değer farkı bankaların kâr hanelerine kaydolundu.

Tecil-i Düyun alacaklıların ya da mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmelerini önlemişse de, Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu banknotlar karşılığında altın lira verme taahhüdünü ortadan kaldırmamıştı. Ellerinde Osmanlı Bankası banknotu bulunduranların savaşın doğurduğu güvensizlik ortamında kâğıt banknotlarını altına dönüştürmek isteyeceklerini göz önünde bulunduran Babıâli, borçların ertelenmesi kararının ertesi günü bir geçici yasa çıkararak Osmanlı Bankası'nı banknot karşılığı altın ödemekten kurtardı.[4] 3 Ağustos 1914 günlü kanun-ı muvakkatla Osmanlı Bankası banknotlarına tedavül zorunluluğu kondu. Banknotların piyasada altın sikke gibi alınıp verilmesi sağlandı. Geçici yasada ayrıca, bu karara uymayanların 1 liradan 15 liraya kadar para cezası ya da yirmi dört saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacakları belirtildi. Ardından Osmanlı Bankası banknotlarının tedavül gücünü yükseltmek amacıyla, 10 Ağustos 1914 günlü irade yayımlanarak Osmanlı Bankası'nın 1 ve yarım liralık banknot çıkarması öngörüldü. Karşılığında 100 ve 50 liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası kararlaştırıldı.[5]

Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma yetkisi 1863 tarihli kuruluş sözleşmesiyle tanınmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'na değin Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürmeye yetkili olduğu banknotların en ufak değerde olanı 5 liralıktı. Banknotların taşıdıkları değerlerden de anlaşılabileceği gibi, Osmanlı Bankası banknotları yaygın bir tedavül aracı değildi. 100 ve 50 liralık banknotlar ancak büyük kentlerde, tüccar ya da bankerlerce kullanılı-

3 Tecil-i Düyun Hakkında Kanun-ı Muvakkat (20 Temmuz 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 909. Aynı gün genel seferberlik ilan edilmişti. Borçların ertelenmesi ileriki aylarda da sürmüştü: İkinci Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkati (18 Ağustos 1330); Üçüncü Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkati (18 Eylül 1330) ve diğerleri.

4 Bank-ı Osmani Tarafından Tedavüle Çıkarılan Banknotların Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun-ı Muvakkat (21 Temmuz 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 914.

5 Bank-ı Osmanice Bir ve Yarım Liralık Banknotlar İhracı Hakkında İrade-i Seniye (28 Temmuz 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 943; "Havadis-i Dahiliye: Banknotlar", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1545 (2 Ağustos 1330), s. 506. Bu kâğıt paraların sahtelerinin ortalıkta dolaşması üzerine Osmanlı Bankası "ikinci tertip banka kaimeleri" basmak zorunda kalmıştı: "İkinci Tertip Banka Kaimeleri", *agg*, 30. sene, no. 1550 (6 Eylül 1330), s. 555.

yordu.[6] Bir ve yarım liralık banknotları tedavüle çıkartarak Babıâli, halkın değerli maden para yerine banknot ya da kâğıt para kullanmaya alıştırılmasını amaçlıyordu. Bu arada tedavüldeki Osmanlı banknotlarının miktarı artırılarak 4 milyon Osmanlı Lirasına yükseltilmişti. Son olarak Babıâli, savaş ekonomisinin zorunlu kıldığı parasal düzenlemelerde bir adım daha atarak 5 Ekim 1914 günlü geçici bir yasayla altın ihracını yasakladı.[7]

Evrak-ı Nakdiye ve Savaşın Finansmanı

Bütçesinde yer alan gelirlerle Babıâli'nin savaşı finanse etmesi olanaksızdı. 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 mali yılı bütçesinin 14 milyonu Düyun-ı Umumiye'ye, kalan 20 milyonu devletin payına düşüyordu. Harbiye Nezareti bütçesi 6 miyon liraydı. Jandarmanınki 2 milyon, Bahriye Nezareti bütçesi ise 1 milyon 300 bin dolaylarındaydı. Üç bütçenin toplamı 9,5 milyon liraya yaklaşıyordu.[8] Bu parayla seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir orduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek düşünülemezdi. Öte yandan savaş nedeniyle devlet gelirlerinde 7-8 milyon liralık bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak, Babıâli'nin olağan bütçesiyle savaşı sürdürmesi beklenemezdi.

Osmanlı hükümeti savaşla birlikte giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlerine başvurdu: Aylıkların yarısı nakit olarak ödendi, öbür yarısı için memur alacaklı kılındı; müteahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi; orduya gerekli araç, gereç ve erzağa "tekâlif-i harbiye" adı altında ya da bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere el kondu; yaş sınırları içerisinde bulunan mükelleflere askerlikten bağışık tutulmaları için "muafiyet-i askeriye" vergisi ödetildi.[9] Böylece olağan bütçeye bir dizi ek kaynak sağlanması amaç-

6 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris, 1909, s. 139-159.

7 Savaş yıllarında Babıâli, diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi, altın paraları Hazine'de toplama çabası içerisindeydi: "Kulplu ve Lehimli Beşibirlik Altınların Aynen Hazineye İrsali Hakkında - 20 Kânunuevvel 1332", *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335, s. 128; "Mal Sandıklarına Vürûd Edecek Altın Meskûkâtın Tekrar Meydan-ı Tedavüle Çıkarılmayarak Hazine'de Temerküz Ettirilmesi", "Altın Meskûkâtın Sarf Edilmeyerek Hazine'ye Gönderilmesine Dair - 18 Mart 1333", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336, s. 8.

8 *Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

9 "Tekâlif-i harbiye" için bkz. Harb Vergisi Hakkında Kanun (5 Ağustos 1328), *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 611-613. Savaş yıllarında harp vergisinden elde edilen gelir şöyleydi: 1330'da 1.060.697, 1331'de 1.500.000, 1332'de 1.060.000, 1333'te 1.020.000 ve 1334'te 950.000 Osmanlı Lirası. 1334 yılında "muafiyet-i askeriye" vergisinden elde edilen hâsılat 1.000.000 Osmanlı Lirasıydı.

lanmıştı. Ancak savaşla birlikte seferber orduyu beslemek için ayda 500 bin liralık bir ödenek öngörülmüştü. Diğer bir deyişle Harbiye, Bahriye ve Jandarma bütçelerine yılda 6 milyon lira ekleniyordu. Toplam 15 milyonu bulan askeri harcamaları yukarıda belirtilen ek kaynaklar dahil tüm devlet gelirleriyle bile karşılamak olanaksızdı. Babıâli için tek çözüm dış finansman kaynakları bulmak ya da emisyon mekanizmasıyla savaşı finanse etmekti.

Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi, Babıâli'nin emisyonda bulunması kâğıt para çıkarması anlamına geliyordu. Oysa 1863 sözleşmesiyle bu yetki ayrıcalık olarak Osmanlı Bankası'na verilmişti. Savaşın ilk yılında Babıâli, Osmanlı Bankası'yla uzlaşmayı deneyecek, altın karşılık göstererek bankanın tedavüle kâğıt para sürmesini önerecekti. Nitekim Kasım 1914'te Babıâli, Almanya'dan borç aldığı 5 milyon liralık altını Osmanlı Bankası'na yatırarak karşılığında çıkarılacak 15 milyon değerindeki banknotun kendisine borç verilmesi olanağını araştırmış, ancak bankanın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamıştı. Babıâli, ardında güçlü bir mali kuruluşun desteği olmaksızın kâğıt para serüvenine girmek istemiyordu. Osmanlı yönetimi geçen yüzyıl başarısızlıkla sonuçlanan kâğıt para deneylerini unutmamıştı.[10] Oysa Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Almanya, Babıâli'nin savaşı sürdürebilmesi için kâğıt para emisyonunda bulunmasına kaçınılmaz gözüyle bakıyordu. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükümetine sürekli baskıda bulunuyor, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilerek bankanın bir an önce Osmanlı-Alman denetimine geçmesini öneriyordu. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilmiş, Babıâli ikna edilmek istenmişti.[11]

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte Cavid Bey Maliye Nazırlığından istifa etti, Dahiliye Nazırı Talat Paşa Maliye'yi de vekaleten üstlenmek zorunda kaldı. Ancak geri planda kalmasına karşın Cavid Bey Osmanlı maliyesinin güçlü adamı olmaya devam etti. Talat Paşa bakanlıktaki her türlü gelişmeden kendisini haberdar ediyor, dostu Cavid Bey'in onayı olmaksızın mali konularda karar almıyordu. Wilhelmstrasse'nin baskısı sonucu Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilip yerlerine Osmanlı uyruğunda direktörler tayin edilmesine karşın, Cavit Bey Paris'teki yetkililerin onayı alınmaksızın bankanın kâğıt para çıkarmasına

10 Babıâli'nin ilk iki kâğıt para deneyi için bkz. Nihad Mehmed, *Das Papiergeld in der Finanz- und Währungsgeschichte der Türkei: 1839-1909*, İstanbul, 1930.

11 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1968, s. 273-275.

karşı çıkıyordu. Tedavüle sürülecek kâğıt paranın itibarını düşünen eski maliye nazırı, Osmanlı Bankası yönetimine ters düşmektense emisyon bankası işlevinin geçici olarak Düyun-ı Umumiye'ye devredilmesini öneriyordu. Yapılan başvuru üzerine Düyun-ı Umumiye yönetimi öneriyi benimsedi, ancak çıkarılacak kâğıt paranın altın karşılığı olmasını şart koştu. Yoksa bu paralar Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitirecek, böylece Düyun-ı Umumiye'nin itibarı büyük ölçüde zedelenecekti.

Bu arada banknot ya da kâğıt para çıkarılması tartışılırken, devlet giderleri olağanüstü artmış, Almanya'dan alınan 5 milyon liralık avans aynen altın olarak harcanmıştı. Kâğıt para emisyonu için gerekli altının sağlanması amacıyla Cavid Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya, ardından Berlin'e gönderildi. Heyet, görüşmeleri sonucu gerekli altını sağladı. 27 Mart 1915 günlü bir iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükümetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılındı.[12] Öte yandan 12 Nisan 1915 tarihli bir geçici yasayla Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenerek, karşılığında 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı.[13] Ardından, 3 Temmuz 1915 günü, Maliye Nezareti Düyun-ı Umumiye'yle kâğıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzaladı. Sözleşme uyarınca çıkarılacak kâğıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyun-ı Umumiye'ye devredilecek, Düyun-ı Umumiye yönetimi ise barış sözleşmesi imzalanışından altı ay sonra kâğıt paraların karşılıklarını altın olarak hamillerine ödemeyi taahhüd edecekti.

Temmuz 1915'te tedavüle sürülen ilk kâğıt paraya "birinci tertip evrak-ı nakdiye" adı verildi. İlk tertip kâğıt para yüzde 100 altın karşılığı oluşu ve Düyun-ı Umumiye'nin savaş ertesi hamiline altın ödemeyi taahhüt etmesi nedeniyle piyasada altın liraya başabaş değerde tedavül gördü. Ancak savaş giderlerinin sürekli artması, Babıâli'yi altı hafta içerisinde yeniden Wilhelmstrasse'ye başvurmak zorunda bıraktı. Savaşın başından beri Osmanlı Devleti Almanya'dan Kasım 1914'te 95 milyon, Nisan 1915'te de 80 milyon olmak üzere toplam 175 milyon altın mark borç aldı. Ayrıca silah ve teçhizat için Alman firmalarına 150 milyon mark borçlandı. Ancak bundan böyle Alman hükümeti Osmanlı Devleti'yle yeni bir borç aktine girmek istemiyor, Babıâli'ye kendi emisyon bankasını

12 80.000.000 Altın Marklık Avans Ahzı İçin Almanya ile Münakid 20 Nisan 1915 Tarihli ve 47.025.000 Altın Kronluk Avans Ahzı İçin Avusturya-Macaristan ile Münakid 1 Mayıs 1915 Tarihli Mukavelenameleri Musaddık Kanun (1 Şubat 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 198-200.

13 150 Milyon Franklık Altın Mukabilinde 6.583.094 Osmanlı Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun-ı Muvakkat (30 Mart 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 560-561.

kurarak kısmen altın karşılığı olan kâğıt para çıkarmasını öneriyordu. Nitekim böyle bir kuruluş için Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları sermayenin bir kısmını sağlamayı taahhüt ediyorlardı.[14] Babıâli, Osmanlı Bankası dururken yeni bir emisyon bankası kurma önerisine yanaşmadı. Talat Paşa Almanlara, hükümetin Osmanlı Bankası'nı satın alıp onu emisyon bankasına dönüştürmeyi düşündüğünü bildirdi. Böyle bir girişim ise Osmanlı Bankası hissedarlarıyla uzun görüşmeleri gerekli kılacak, ancak savaş ertesi barışla birlikte gerçekleşebilecekti.

Savaşın tırmandığı bir dönemde Babıâli'nin emisyon bankası sorununa çözüm bulacak zamanı yoktu. Çanakkale'de savaş sürüyor, askerin beslenmesi ve giydirilmesi için paraya gerek duyuluyordu. Öte yandan ordu talebini karşılamak üzere "tekâlif-i harbiye" adı altında üretici ve tüccarın malına el konması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, savaşla birlikte aksayan piyasa ekonomisi tümüyle altüst olmuştu. Babıâli artık bu tür yöntemlerle savaşın sürdürülemeyeceğini Alman hükümetine bildirmiş, müttefikinden ivedi borç isteminde bulunmuştu. Oysa savaşın başından beri ülkedeki altın stokunu Reichsbank'ta toplamaya çalışan Wilhelmstrasse Babıâli'ye artık altın olarak borç vermeye yanaşmadı. Çıkarılacak kâğıt paraya karşılık olarak barış aktinden bir yıl sonra altın para ile ödemeyi taahhüt ettiği hazine bonoları vermeyi önerdi. Bu öneriyi Babıâli olumlu karşıladı. 31 Ekim 1915 günlü yasayla 7.902.000 liralık Alman hazine bonosu Düyun-ı Umumiye'ye yatırılarak karşılığında 6 milyon lira tutarında "ikinci tertip evrak-ı nakdiye" piyasaya sürüldü.[15] 1915 yılı sonlarına doğru tedavüle çıkarılan ikinci tertip kâğıt para enflasyonist gelişmelere yol açacak miktarda değildi. Olağan durumlarda para arzında bu oranda bir artışın genel fiyat düzeyi üzerinde belki de hiçbir etkisi olmazdı. Ancak niteliği yönünden birinci tertipten farklı olan, altına değil, hazine bonosu aracılığıyla altın ödeme taahhüdüne dayanan ikinci tertip kâğıt paraya halkın güveni düşüktü. Nitekim bu psikolojik etken nedeniyle, ikinci tertibin tedavüle sokulmasından biraz sonra, altın lira ile kâğıt lira arasında bir değer farkı doğmaya başladı[16] (Tablo III, Çizim 1). Bu gelişimin doğal sonucu olarak ödemelerde maden para yerine kâğıt para kullanılma eğilimi doğdu. Altın lira giderek tedavülden

14 Ulrich Trumpener, *age*, s. 280.

15 Almanya'dan 6 Milyon Lira Avans Ahzı İçin Akd-i Mukaveleye Mezuniyeti Mutazammın Kanun (18 Teşrinievvel 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 770-771; 6 Milyon Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun (18 Teşrinievvel 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 771-772.

16 Hâzım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 1, 2. baskı, İstanbul: Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, 1947, s. 343.

TABLO III: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI ALTIN LİRASININ KÂĞIT PARA İLE TABAN VE TAVAN DEĞERİ

	1916		1917		1918	
	Taban	Tavan	Taban	Tavan	Taban	Tavan
Ocak	102	102	250	280	421	492
Şubat	105	115	250	305	460	510
Mart	115	117	235	280	450	492
Nisan	120	125	260	260	370	455
Mayıs	120	120	262	265	395	495
Haziran	115	120	270	350	450	475
Temmuz	115	120	370	410	455	467
Ağustos	120	135	395	432	470	510
Eylül	135	135	435	480	498	565
Ekim	135	160	475	505	380	552
Kasım	165	200	515	600	280	380
Aralık	200	255	350	440	390	480

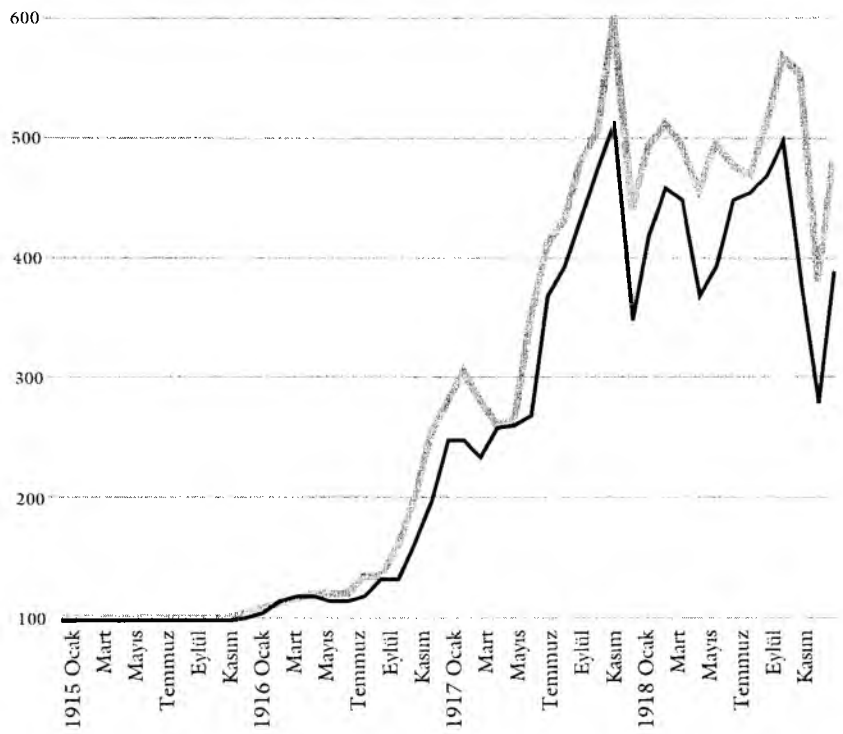
Kaynak: Jean Vergeot, "Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre", *Revue d'Economie Politique*, c. 33 (1919), s. 295.

çekildi. Gümüş mecidiyeler altın liraları izledi. Artık alışverişte kimse kâğıt parayı bozdurup üzerini maden parayla vermeye yanaşmıyordu. Oysa 1 liradan küçük değerde kâğıt para henüz basılmamıştı. Bozukluğa gerek duyan elindeki kâğıt parayı nominal değerinin altında piyasada oluşan rayiç bedeli karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalıyordu.[17] Babıâli, bozukluk sorununa çözüm olarak 29 Aralık 1915 günlü bir yasayla 1 ve 5 liralık kâğıt paraların ortalarından ikiye bölünerek her birinin yarım ve 2,5 lira değerle tedavül görmesini kararlaştırdı.[18] Ancak kâğıt paranın değeri sürekli düştüğünden bu kez yarım liralık kâğıt para karşılığında bozuk para verilmemeye başladı. Bunun üzerine hükümet Düyun-ı Umumiye yönetimiyle 17 Şubat 1916 tarihli bir sözleşme imzalayarak çeyrek liralık kâğıt paralar bastırttı. Ardından bunların da ortalarından ikiye bölünmesine karar verildi ve piyasaya 1 liranın sekizde biri değerinde kâğıt paralar çıktı.[19]

17 Birinci Dünya Savaşı yıllarında kâğıt paranın değer yitirişinin öyküsü için bkz. Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi, *Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzüliyle Netaici Hakkında Muhtıra*, İstanbul: Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.

18 Bir ve Beş Liralık Evrak-ı Nakdiyeden Lüzumu Miktarının İki Müsavi Kısma Tefrik ve İhracı Hakkında Kanun (16 Kânunuevvel 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 257.

ÇİZİM 1: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI ALTIN LİRASININ KÂĞIT PARA İLE TABAN VE TAVAN DEĞERİ

Bu arada savaş giderleri Babıâli'nin bir kez daha Almanya'dan avans almasını gerektirmişti. 4 Ocak 1916 günlü yasayla Almanya'dan hazine bonosu olarak 11.700.400 lira borç alındı.[20] Karşılığında "üçüncü tertip evrak-ı nakdiye" çıkarılması için Maliye Nezareti'ne yetki verildi. Üçüncü tertip kâğıt paranın vadesi ve diğer koşulları ikinci tertibinkinin aynıydı. Ancak gerek para arzının artması ve tedavüldeki ödeme araçlarının çoğalması, gerekse sürekli kâğıt para çıkarılmakta olduğu söylentilerinin halk arasında yayılması piyasada altın primini sürekli yükseltiyordu. Esnaf artık sekizde bir liralık kâğıt parayı bile bozup karşılığında maden para vermek

19 Evrak-ı Nakdiyenin Çeyrek Liralıklarının İki Müsavi Kısma Tefrik ve İhracı Hakkında Kanun (2 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 703.

20 Almanya Hükümetinden 20 Milyon Liraya Kadar Bir Avans Ahzı İçin Mukavele Akdine Mezuniyeti Mutazammın Kanun (22 Kânunuevvel 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 275-276.

istemiyordu. Babıâli bu parasal darboğazın üstesinden gelebilmek için tedavüle bir miktar altın, gümüş ve nikel para çıkardı. Hattâ evvelce nikel paralarla değiştirilip toplanan ve eritilmek üzere darphaneye gönderilen 100.000 liralık aşınmış eski para bile piyasaya sürüldü.[21] Ancak bu maden paralar ortalıkta görülür görülmez kapanın elinde kalıyordu.

Osmanlı para sistemi çığırından çıkmıştı. Halk elindeki paranın satın alma gücünü kestiremiyor, sarrafların dilediklerince saptadıkları kurdan para bozdurmak zorunda kalarak büyük kayıplara uğruyordu. Babıâli ise kâğıt parayı giderek yaygınlaştırarak bunalıma çözüm arıyordu. Nitekim kâğıt para emisyonunda bir adım daha atılarak 5 ve 20 kuruşluk kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı. Ancak o güne değin tedavüle sürülen kâğıt paralar liranın katı ya da alt bölümleriydi. Son alınan karar, kuruş kâğıt para öngörmüştü. Oysa bu tür bir gelişme Osmanlı para sistemini daha da karmaşıklaştıracaktı. Yürürlükteki mevzuata göre 1 altın lira resmen 102,6 kuruş ve 1 gümüş mecidiye 19 kuruş ediyordu. 1 liranın 2,5, 5 lira gibi katları ya da yarım, çeyrek lira gibi bölümleri olarak çıkarılan kâğıt paralar lira birimi üzerinden hesaplanıyor, altın lira ile kâğıt lira arasındaki fark oranında tedavül buluyordu. Yeni alınan kararla 5 ve 20 kuruş olarak basılacak kâğıt paralar, altın liranın da, gümüş mecidiyenin de alt birimi olmadığından hesaplarda karışıklığa yol açacaktı.[22] Bozukluk para sorununa çözüm bulmak için Osmanlı para sisteminde çok daha kökten dönüşümlere gidilmesi gerekiyordu. Bu nedenle savaş yılları olmasına karşın, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunan ve Osmanlı para sisteminin evriminde önemli bir adım olan 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu çıkarıldı ve 1 lira=100 kuruş ilkesi benimsenerek çift metal sisteminin doğurmuş olduğu karışıklık giderilmeye çalışıldı.[23]

Alman Hazine Bonoları

Savaş yıllarında Alman hükümeti Babıâli'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında "borç" vermişti.[24] Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine bonosu, geri kalanı altın, gümüş, Alman Markı, ya da Osmanlı Lirası ola-

21 Mevki-i Tedavüle Çıkarılacak Battal ve Mahlût ve Nikel Ufaklık Hakkında Kanun-ı Muvakkat (28 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 895.

22 Hâzım Atıf Kuyucak, *age*, s. 344.

23 "La Réforme Monétaire", *Revue de Turquie - Questions économiques*, no. 7 (Novembre-Décembre 1917), s. 200-208.

24 Almanya ile yapılan avans sözleşmeleri için bkz. *Recueil des contrats d'emprunts conclus entre les gouvernements allemand et ottoman au cours de la guerre générale (1915-1918) à l'occasion des émissions de papier-monnaie en Turquie*, 1919.

rak ödenmişti. Bu arada Avusturya'dan da bir miktar borç para alınmıştı. Babıâli, müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161.000.000 lira tutarında yedi tertip kâğıt para çıkarmış, askeri teçhizat, tahıl, kömür, makine gibi taleplerini karşılamış, Almanya'da özel firmalara olan borçlarını ödemiş, demiryolunun yapımını sürdürmüştü. Düyun-ı Umumiye aracılığıyla çıkarılan yedi tertip kâğıt paradan ilki için Almanya ve Avusturya'dan altın karşılık sağlanmış, diğer tertipler Almanya hazine bonolarının güvencesinde tedavüle sürülmüştü. Basılan kâğıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 ve 1917 sonlarında sırasıyla 45,8 ve 124,1 milyona, Ekim 1918'de ise 161 milyon liraya ulaşmıştı (Tablo IV). Savaş yıllarında Babıâli'nin giderleri sürekli artmış, yeni tertip kâğıt para emisyonları birbirini izlemişti. Nitekim dördüncü tertip kâğıt para, 19 Ağustos 1916 günlü geçici yasanın hükümete tanıdığı yetkiyle çıkarılmış, Düyun-ı Umumiye yönetimiyle öncekilere benzer bir sözleşme imzalanarak Alman hazine bonosu karşılığı 30.000.000 lira tutarında kâğıt paranın tedavüle sürülmesi kararlaştırılmıştı.[25]

Dördüncü tertibe giren diğer bir avans 3 Ocak 1917 günlü yasayla gerçekleşmişti. Babıâli Almanya'dan bu kez 38.781.400 liraya kadar bir borç aktine ve bu borcun 35.981.400 lirasını hazine bonosu olarak alıp Düyun-ı Umumiye'ye yatırmaya, karşılığında kâğıt para çıkarmaya yetkili kılınıyordu.[26] Böylece dördüncü tertibin toplamı 65.981.400 liraya yükselmişti. Ancak Osmanlı hükümeti dördüncü tertip olarak çıkardığı kâğıt paranın 5 milyon lirasını Alman hükümetinin emrine tahsis etmek zorunda kalacaktı. Almanya'dan borç alındığı bir dönemde Wilhelmstrasse'nin böyle bir kredi talebinde bulunmasının nedeni uluslararası ödemelerde karşılaşılan darboğazdı. Babıâli savaş yıllarında Almanya'dan satın aldığı silah, araç, gereç ve cephane bedellerini iki yoldan sağlıyordu: Sözleşmelerle alınan avansların tümü kâğıt para karşılığı olarak değerlendirilmiyor, bir kısmı Alman bankalarında mark olarak saklanarak ithalatta kullanılıyordu. İkinci yöntem firmaların Babıâli'ye kredi açmaları ve mal bedellerinin ileri bir tarihte ödenmek üzere ertelenmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya'dan yaptığı ithalatın önemli bir kısmı için altın ya da mark ödeme gereği duymuyordu. Oysa Almanya Osmanlı Devleti'nden satın aldığı hammadde ve besin maddelerinin bedellerini nakit olarak

25 30.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Maliye Nezareti'nin Mezuniyetini Mutazammın Kanun-ı Muvakkat (6 Ağustos 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1260-1261.

26 Almanya'dan 38.781.400 Liralık Bir Avans Akdiyle 35.981.400 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun (21 Kânunuevvel 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 88-89.

TABLO IV: 1915-1920 YILLARINDA TEDAVÜLE ÇIKARILAN KÂĞIT PARA (EVRAK-I NAKDİYE) TOPLAM MİKTARI VE KÂĞIT PARANIN YÜZDE OLARAK ALTIN OSMANLI LİRASIYLA (OL) FİYAT FARKLARI (MİLYON)

	1915		1916		1917		1918		1919		1920	
	Evrak-ı Nakdiye OL	%	Evrak-ı Nakdiye OL	%	Evrak-ı Nakdiye OL	%	Evrak-ı Nakdiye OL	%	Evrak-ı Nakdiye OL	%	Evrak-ı Nakdiye OL	%
Ocak	-	-	10,7	2	50,1	72	130,3	364	161,0	393	161,0	383
Şubat	-	-	12,0	8	54,0	102	137,7	390	161,0	392	161,0	396
Mart	-	-	14,0	14	54,0	163	138,1	369	161,0	401	161,0	396
Nisan	-	-	17,7	17	59,0	172	138,1	330	161,0	347	161,0	431
Mayıs	-	-	21,5	20	66,6	161	138,1	342	161,0	334	161,0	424
Haziran	-	-	23,4	21	72,8	191	138,1	361	161,0	331	161,0	427
Temmuz	1,5	-	25,1	20	79,2	290	138,1	358	161,0	292	161,0	429
Ağustos	2,8	-	26,1	33	88,0	304	144,1	385	161,0	275	161,0	402
Eylül	4,3	-	30,1	37	88,0	353	151,0	431	161,0	285	161,0	428
Ekim	5,0	-	3,4	48	102,1	385	161,0	319	161,0	280	161,0	415
Kasım	5,8	-	40	72	112,7	451	161,0	233	161,0	282	161,0	441
Aralık	7,9	1	45,8	73	124,1	372	161,0	372	161,0	340	161,0	490

Kaynak: Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyât ve Muamelât Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1337/1921, s. 82.

ödüyor ve sonuç olarak Almanya'nın Osmanlı ile olan ödemeler dengesi açık veriyordu. Bu doğrultuda, savaş ilerledikçe Alman Markı Osmanlı Lirası karşısında değer yitiriyordu.[27] Wilhelmstrasse, markın uluslararası piyasalarda değerini korumak için Babıâli'ye devrettiği hazine bonoları karşılığında Osmanlı topraklarında satın alma gücü elde etmeyi amaçlamış ve yukarıda belirtilen 5 milyon liralık avansın kendilerine tahsisini önermişti. Bundan böyle Türkiye'den yapılan ithalat için Almanya'dan mark çıkmayacak, malın bedeli Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki 5 milyon liralık hesaptan Türk parasıyla ödenecekti. Nitekim yeni düzenleme kısa sürede etkisini göstermiş, bir ara 4 kuruşa kadar düşen Alman Markı tekrar 5 kuruşa yükselmişti.

Ancak Babıâli'nin Almanya'dan aldığı borcun ardı kesilmiyordu. 17 Şubat 1917 günlü yasayla yeniden 32 milyon liralık borç alınmış ve karşılığında beşinci tertip kâğıt para çıkarılmıştı. Bu tertibin 19 Ağustos 1916 günlü yasa gereğince ihraç olunan kâğıt paranın son taksidinin ödenmesinden başlayarak, yıllık 6 milyondan 10 milyon liraya kadar değişen kısımlarla, en çok dört yıl içerisinde tedavülden çekileceği belirtiliyordu.[28] 1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Babıâli borç karşılığı piyasaya sürülen kâğıt paraların enflasyonu sürekli körüklediğini görmüş, yeni tertip kâğıt paralarla tedavül hacminin artırılması yerine, doğrudan doğruya Alman hazine bonolarını halka satarak gelir elde etmeyi düşünmüştü.[29] Kâğıt para çıkarılacağına, karşılığını oluşturan teminatın satılmasıyla devlet aynı satın alma gücünü elde edecek, buna karşın para arzının daha fazla genişlemesi önlenmiş olacaktı. Diğer bir deyişle savaş emisyon yerine halka borçlanılarak finanse edilecekti. Babıâli, böylece Alman hazine bonolarının satışıyla halkı tasarrufa sevk edeceği ve tırmanan enflasyonu bir ölçüde dizginleyebileceği kanısındaydı. Ancak savaşın gönüllü tasarruf yöntemleriyle finansmanı başarılı olamamış, halk Alman hükümetinin yüzde 4 ile 5 faizli hazine bonolarına rağbet etmemişti. Cavid Bey'e göre faraza 50 milyon liralık Alman hazine bonosu satılabilmiş olsaydı, tedavülde 85 milyon liralık kâğıt paranın bulunduğu bir dönemde 50 milyonluk "evrak-ı nakdiye"yi piyasadan çekmek mümkün olacaktı. Böylece barış dönemindeki para miktarı kadar bir meblağ tedavülde kalacak ve kâğıt paradaki değer kaybının önüne geçilmiş olacaktı. Bu tür bir işlem barışa kadar sürdürülerek o günkü olumsuz gelişmelerin önü alınabilecekti.[30] Cavid Bey Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı konjonktürel nedenlere bağlıyordu: Her şeyden önce geç kalınmıştı. İki, üç ay önce çıkarmak mümkün olabilseydi, 5-6 milyon liralık daha fazla satılabilirdi. Cavid Bey'e göre o sıralarda piyasada bulunan başıboş önemli bir para stoku bir süre sonra spekülatif amaçlarla ticarete kaymış ve herkes ticarette büyük kâr gördüğü için varını yoğunu mala yatırınca Alman hazine bonosu elde kalmıştı.[31] Ancak bu el değiştiren paranın nereye kaybolduğunu Cavid Bey cevaplamıyordu.

Cavid Bey'in Alman hazine bonosu hakkındaki görüşleri epey iyimser gözüküyordu. Çıkında ya da çömlekte para saklamanın ötesinde bir tasarruf geleneğinin oluşmadığı bir toplumda, özellikle savaş anında bu tür bir tasarruf yönteminin revaç bulması düşünülemezdi. Ayrıca parasını işletecek kişinin, yılda yüzde 200, hattâ 300 oranında fiyat artışlarının görüldüğü bir ortamda, yüzde 4 ve 5 faizli hazine bonolarına ya da altı aylık vadeli mevduat için yüzde 1,5 bir yıllık ve ötesi için yüzde 2,5 faiz ödeyen bankalara para yatırmasını beklemek pek gerçekçi olmazdı.[32] Hazine bonosu satışında uğranılan düş kırıklığı, Babıâli'yi yeniden Alman hazine bonosu karşılığı kâğıt para basarak savaş giderlerini karşılamaya sevk etti. 12 Mart 1918 günlü yasayla Almanya'dan bu kez 50 milyon liralık bir avans alınması kararlaştırıldı.[33] Bunun 12 milyon lirası dördüncü tertibe eklenmişse de, ancak 12 milyonu ihraç edilebildiğinden dördüncü tertibin toplamı 77.981.400 liraya yükseldi. 50 milyonun geri kalan 32 milyonuyla altıncı tertip kâğıt para çıkarıldı.

27 Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 393; Hazım Atıf Kuyucak, *age*, s. 345.

28 Almanya'dan 42.500.000 Liralık Bir Avans Akdiyle 32.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracına Mezuniyeti Mutazammın Kanun (4 Şubat 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 166-167.

29 Almanya Hükümetinin Faizli Hazine Bonolarının Füruhtu ve Teferruatı Hakkında Kararname (4 Teşrinievvel 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 743.

30 "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Avanslar Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 2/26 (10 Kânunusani 1334/1918), s. 26-27.

31 "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28 (24 Kânunusani 1334/1918), s. 73.

32 Savaş yıllarında Ziraat Bankası halkı vadeli mevduat açmaya çağırıyordu:

"Kendi harcılığından fazla kâğıt parası olanlar Ziraat Bankası'nın hangi sandığına yatırırlarsa banka kabul eder. Altı ay için yatıranların yüz kuruşuna bir buçuk kuruş ve bir sene veyahut daha ziyade zaman için yatıranların yüz kuruşuna iki buçuk kuruş faiz verir. Ellerindeki fazla paradan kâr etmek isteyenler ne yolda kâr edeceklerini iyice anlamak için Ziraat Bankaları memurlarına müracaat ederlerse kendilerine açıkca anlatılacaktır. Halkımızın beyhude zarar görmelerini istemeyen Ziraat Bankası bunun için müracaat edenlere yardım eder." "Paralarını işletmek İsteyenlere", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56 (24 Mayıs 1333), s. 8.

33 Almanya Hükümetinden 56.500.000 Liralık Avans Akdiyle 50.000.000 Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı Hakkında Kanun (12 Mart 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10, s. 152-153.

Dahili İstikraz ya da İç Borçlanma

Altıncı tertip ile son, yani yedinci tertip kâğıt para ihracı arasında Babıâli, halka borçlanmayı bir kez daha deneyecekti. Ancak bu kez Alman hazine bonoları satışı yerine Osmanlı'nın ulusçu duygularına seslenerek "milli" bir borçlanmaya girişecekti.[34] Dahili istikraz diye anılan Osmanlı Devleti'nin bu ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisiydi. Daha önce iç devlet borçları olmuşsa da bunlar genellikle Osmanlı bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslardı. Halka yönelik, orta ya da uzun vadeli borçlanma Osmanlı hükümetlerinin o güne değin cesaret edemedikleri bir yöntemdi. 1918 başlarında Almanya Türkiye'de artık kâğıt paranın bir doyum noktasına geldiğini söylüyor, altın karşılıklı hazine bonosu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmıyordu. Daha önceki borç görüşmelerinde Alman mali çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli vurgulamışlarsa da Babıâli böyle bir boçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından çekiniyordu. Özellikle savaş döneminde mali bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçı hükümeti böyle bir girişimden alıkoyuyordu.

Oysa Wilhelmstrasse, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi halinde iç borçlanmayla sekiz, on milyon sağlanabileceği kanısındaydı. Nitekim Almanya maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya razı edilmiş, faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya ile imzalanan 28 Ocak 1918 günlü borç sözleşmesiyle sağlanmıştı. Ardından 3 Nisan 1918 günlü "Yüzde 5 Faiz ve Yüzde 1 Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu"[35] çıkarıldı ve söz konusu borçlanmanın koşulları ve ihraç şurutu hakkında Düyun-ı Umumiye İdaresi Meclisi ve Osmanlı Bankası'yla 30 Nisan 1918 günlü sözleşme imzalandı. Bu arada borcun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlandı. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilan edildi.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında "manevi cebre dayanan" bir borçtu. Babıâli dahili istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyor, o güne değin Osmanlı toplumunda denenmemiş yöntemlerle propagandasını yaparak halkı borç tahvili satın

34 Bu borçlanma üzerine ayrıntılı bir çalışma: François Georgeon, "Le premier emprunt intérieur ottoman (Mai-Juin 1918)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris, 1980, s. 101-117.

35 Yüzde 5 Faiz ve Yüzde 1 Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu (3 Nisan 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10 s. 385-386.

almaya sevk ediyordu. Galata Köprüsü'nün Eminönü yakasında ve Galatasaray'da halkı borca yazılmaya özendirici elektrikle aydınlatılmış ilanlar asıldı. Kent Ressam Avni'nin çizdiği afişlerle donatıldı. Basın ve konferans heyetleri oluşturuldu. Rıza Tevfik, Hamdullah Subhi, Süleyman Sırrı, Ahmed Cevat, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Faiz olarak ödenecek altınların Darphane'de basılışını ve halkın Osmanlı Bankası'nda borca kaydoluşunu gösteren filmler çevrilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterildi. Reji İdaresi tütün ve sigara kâğıdı paketlerine iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler koydu. Borçlanmayı halka mal etmek için şarkılar bestelendi, marşlar yazıldı. "Kaydıraktır, kaydırak / İçi altından varak / İnanmazsan al da bak / Kâğıt veren bu oyuna / Altın çeker boyuna" mahallede çocuklar arasında ağızdan ağıza dolaşıyordu; "İstikrazdır, istikraz / Bize derler yiğit laz / İstediğin kadar yaz / Korkmayız, devletimiz / Koca bir altın deniz" Lazların kendi aralarında düzenledikleri tekerleme idi; Ana kız arasında "Kızım Ayşe haydi kalk / Koşuyor bankaya halk / Nene lazım senin park / Süsü müsü satalım / Cebe altın atalım"; ut eşliğinde hanım kızlar meclisinde "Vallahi ey nevcivan / Gelin olmam, başımdan / Altın atmazsan inan / Haydi koş git bankaya / Altın doldur çantaya" o günlerde söylenen şarkıların güfteleriydi.[36] İstikraz Marşı ise şu dizelere yer veriyordu: Biz vatan kullarıyız, / Bizde vatan sevgisi var. / Bunca senedir akar yaşlar / Onun için arkadaşlar. // Her şey onun, onun kan ve canlar / Ona vermekten kimdir kaçanlar / Şimdi vatan açtı defter, / Bizden ödünç para ister. // Bu paralarla yürür asker. / Biz verelim hep beraber / Biz verelim düşmanlar utansın; / Kuvvetimizden yılsın, usansın. // Her bir para kurşun ve gülle / Gibi düşman kalbi deler. / Ödünç vermeyi bilen erler / Her gün yaşar şeref ile. // Biz verirsek bu millet yenilmez. / Veren ellerin şanı eksilmez...[37]

Vilayetlere Sadaret'ten, Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden borçlanmanın önemini vurgulayan genelgeler gönderildi.[38] Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada Maliye Nazırı Cavid Bey, dahili istikrazın ülke ekonomisi açısından önemini vurguluyor, bunun "iktisadi uyanıklık" sayesinde gerçekleşeceğini kaydediyordu. Bu borç girişimi başarıyla sonuçlanırsa, düşmanlar için "en kanlı bir meydan muharebesinde kazanaca-

36 "İstikraz-ı Dahili Teranesi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918, s. 2.

37 "İstikraz Marşı", *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s. 1.

38 *Borsa Rehberi*, İstanbul Esham ve Tahvilat-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından neşrolunmuştur, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1928, s. 531.

ğımız zaferin vücuda getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsran ve elem" oluşturacaktı.[39]

Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı göz önünde bulunduran Babıâli, bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına sesleniyor, borca yazılmanın ulusal bir görev olduğunu her ortamda dile getiriyordu. Bıçak kemiğe dayanmıştı. Savaş koşullarında siyasetle iktisat artık bir bütündü. Halkın desteği olmaksızın savaşı sürdürmek olanaksızdı. Toplumun her katmanından fedakârlık bekleniyordu. Günlük siyasetten uzak kalmayı yeğleyen Saray bile gelişmelerle yakından ilgilenmek zorunda kalmıştı. Bundan böyle Saray Babıâli'nin beklentilerine boyun eğiyordu. Babıâli iç borçlanmada halka Sarayın öncülük etmesini bekliyordu. Nitekim padişahın yayımladığı hatt-ı hümayunda, cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde ulusun iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu.[40] Dönemin gazeteleri iç borçlanmaya en geniş bir biçimde yer veriyorlardı. Başta *Tanin* olmak üzere *Vakit*, *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr* gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayımlıyor, borç nedeniyle röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde rastlanmayan yöntemleri deniyorlardı. İttihatçıların yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi iç borçlanmayla ilgili bir anket düzenlemiş, başta Sadrazam Talat Paşa olmak üzere devlet yöneticilerinin ve patrik, hahambaşı gibi dini önderlerin bu konudaki görüşlerini almıştı. Hazine bonolarının satışa çıkarıldığı ilk gün *Tanin* gazetesi "Bugün milli iktisat imtihanının birinci günüdür" diyordu.[41] *Tanin*'e verdiği demeçte Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı ulusunun özveri sahibi olduğunu belirtiyor, "memleketin halas ve tealisi için harpte kanını feda ettiği gibi bu işte de uhdesinde terettüp edecek hamiyet ve fedakârlığı" göstereceğini söylüyordu. Talat Paşa'ya göre, paralarını bankalarda ve kasalarda saklayanlar, parası olup da bu "emr-i milli"ye katılmakta tereddüt edenler hem kendi, hem de ülke çıkarlarına ters düşmüş olacaklardı. Çünkü paranın değeri ülkenin saadet ve selameti ile orantılıydı: "Memleketi hür ve mesut, yüksek ve müstakil olmayan insanlara paraları ne bir saadet, ne de bir refah ve huzur verebilir"di. *Tanin*'in düzenlediği ankete

39 "İstikraz-ı Dahili Hakkında Maliye Nazırı Cavid Beyefendi Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrad Edilen Nutuk", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 14/38 (10 Nisan 1334/1918), s. 228-229.

40 "Şahane Bir Mütalaa: Şevketlu Padişahımızın İstikraz-ı Dahili Hakkında Hatt-ı Dest-i Hümayunları", *Tanin*, 2 Mayıs 1334, s. 1.

41 "Tanin'in Dahili İstikraz Hakkında Yaptığı Anket - Birkaç Mütalaa", *Tanin*, 1 Mayıs 1918, s. 1.

verdiği yanıtta Mebusan Meclisi Birinci Reis Vekili Hüseyin Cahit, kapitülasyonların kaldırılmasıyla siyasal ve iktisadi bağımsızlığın gerçekten kazanılıp kazanılmadığını soruyor, "acaba hakikaten iktisaden müstakil olarak yaşayabilecek bir hale geldik mi" diyordu. Hüseyin Cahit'e göre, bunun yanıtını iç borçlanma verecekti. Bir ulus günlük yaşamını dış borçlarla sürdürmekten kurtulamadıkça gerçek anlamda ulus olmuş sayılamazdı.[42]

İç borçlanma propagandasında başvurulan diğer bir yöntem, II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunda giderek yaygınlaşan halka açık konferanslardı. 15 Nisan'la 30 Mayıs arasında İstanbul'da 30'a yakın konferans düzenlenmiş, ünlü hatipler borçtan yana görüşlerini kamuoyuna açıklamışlardı.[43] Hamdullah Subhi, Türk Ocağı'nda kadınlar için verdiği konferansta, hükümetin iç borçlanma girişimine katkıda bulunmak gerektiğini, "bunun bizim için bir şeref ve haysiyet meselesi, hepimize terettüp eden milli bir vazife olduğunu" söylüyor, nihayet ülkede bir "burjuvazi sınıfı"nın oluşmakta olduğunu kaydederek bunun ülke için yararlı bir gelişme olduğunu vurguluyordu.[44] Galatasaray Sultanisi'nde Satı Bey, dinsel nedenlerle iç borçlanmaya karşı çıkanları uyarıyor, "bir tarafta büyük ihtikârlar yapılırken, öbür tarafta faizi haram addetme"nin Müslümanlıkla bağdaşmayacağını kaydediyordu.[45] Filozof Rıza Tevfik, Darülfünun konferans salonundaki konuşmasında, hükümetin "milleti bir fedakârlığa, hattâ bir fedâraklık değil kârlı bir işe iştirake davet" ettiğini söylüyor, Babıâli'nin şerefinin borca kefil olduğunu belirtiyordu.[46] Kampanya sürdürülürken Osmanlı vatandaşlarına iki yönden çağrıda bulunulmuş, borca kaydolacakların faiz olarak sağlayacakları kişisel çıkarın yanı sıra, bu tür bir girişimi ulusal görev bilmeleri gerektiği vurgulanmıştı. Nitekim ulusallaşma sürecinde "içtimai vicdan" oluşturma çabası içerisinde olan Ziya Gökalp ve çevresi, iç borçlanmanın bu ikinci boyutu üzerine eğilmiş, borca yazılmayı bir yurtseverlik göstergesi olarak değerlendirmişlerdi. Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'da, borca yazılmanın "iktisadi vatanperverlik" olduğunu söylüyor, iç borçlanmayı "milli istikraz teşebbübü" diye niteliyordu. Gökalp'e göre bu girişim "devletin artık katiyen milli iktisadiyatı

42 "Dahili İstikraz Hakkında Tanin'in Anketi", *Tanin*, 2 Mayıs 1918, s. 2.

43 François Georgeon, "Le premier emprunt intérieur ottoman (Mai-Juin 1918)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris, 1980, s. 107.

44 "Hamdullah Subhi Bey'in Konferansı", *Tanin*, 26 Nisan 1918, s. 3.

45 "Dahili İstikraz Etrafında Rıza Tevfik ve Satı Beylerin Konferansları", *Tanin*, 24 Nisan 1918, s. 3.

46 "Samiin meyanında Maliye Nazırı Cavid Bey ile mebusandan bazı zevat" da bulunuyordu.

esas ittihaz ettiğine kati bir delil"di.[47] İç borçlanma bireyi "devletine sadık yani vatanperver" yapacak, en bencil insanlar bile "vatanperver olmaya alışacak"lardı. Bu borç Osmanlılara "yalnız iktisadi bir terbiye vermekle kalmayacak, vatan ahlakı nokta-i nazarından da mürebbiyelik edecek"ti.[48] Köprülüzade Mehmed Fuat da "Milli vazife" başlıklı yazısında, iç borçlanmaya yazılmanın bir yurtseverlik kıstası olacağını ileri sürüyor, "Âl-i Osman saltanatını düşmanlardan kurtarmak için kurşuna, bombaya, gülleye göğüs geren kahramanlara karşı biz de vazifemizi yapmak istersek bu istikraza bütün varlığımızla iştirak etmeli, bunu vatan borcu saymalıyız" diyordu.[49] İç borçlanmanın önemini vurgulayan bir başka yazar, Tekin Alp, Almanya'dan esinlenerek dahili istikraza "Yeni İstikamet (*die neue Orientierung*) İstikrazı" adını veriyor, "şimdi dahili istikraz ispat ediyor ki, Türkiye yalnız esaret-i siyasiyeden değil, esaret-i maliyeden de kurtulmaya başlamıştır" diyordu.[50] O günlerde "milli ticaret" kesiminin sözcülüğünü üstlenmiş olan *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'na göre hükümeti dış ülkelerde borç aramaktan kurtarmak ve mali itibarımızı korumak açısından "dahili istikraz"a katılmak her Osmanlı vatanperveri için bir yükümlülüktü, bir cemiyet borcuydu.[51]

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanmış, Babıâli 18 milyon Osmanlı Lirası tutarında tahvil satarak 1918 bütçe açığını halka borçlanarak bir ölçüde karşılama olanağı bulmuştu. Osmanlı basınında iç borçlanmanın ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırladığı, tedavüldeki para hacmini daraltarak kâğıt paranın değerini artırdığı, enflasyonist gelişmelerin dizginlendiği kanısı hâkimdi. Dersaadet Ticaret Odası'na göre iç borçlanma kâğıt paranın değerini yükseltmişti. Piyasada milyonlarca lira değerinde kâğıt para iç borca yatırılınca kıtlaşan kâğıt para değer kazanmış, altın fiyatı düşmüş, böylece kâğıt paranın satın alma gücü artış göstermişti.[52] Öte yandan iç borç spekülatif

47 Ziya Gökalp, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 322-323.

48 Ziya Gökalp, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41 (25 Nisan 1918), s. 282-283. Ziya Gökalp dahili istikraz girişimini "paranın millileşmesi için en büyük bir amil" olarak görüyordu.

49 Köprülüzade Mehmed Fuat, "Milli Vazife", *Tanin*, 13 Mayıs 1918, s. 3.

50 Tekin Alp, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 40 (18 Nisan 1918), s. 263-264.

51 "Mali Hayat: Yeni Dahili İstikraz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 14/38 (10 Nisan 1334), s. 225.

52 "İstikraz-ı Dahili", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1738 (27 Nisan 1334), s. 81-82.

gelişmeleri önleyecekti. Atıl para stokları spekülatif girişimlere neden oluyordu.[53]

İç borç Osmanlı'nın ilk kez kendi halkına borçlanma girişimiydi ve başarıyla sonuçlandı. Ancak savaşta yenik düşmeden önce hükümet bir kez daha kâğıt para basacak, Osmanlı Devleti'nin yedi tertipte toplanan kâğıt para arzı 161.018.633 lirayı bulacaktı.

* * *

1844 para reformundan 1914'e kadar 69.286.000 Osmanlı Liralık altın para kesilmişti. Bunun 1 milyon lirası aşınmış ve piyasadan çekilerek eritilmiş, 20 ila 30 milyon kadarı ise yitirilen topraklarla ülke sınırları dışında kalmıştı. Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı topraklarındaki altın para miktarı 40 milyon Osmanlı Lirası dolayındaydı. Yine 1844-1914 yılları arası kesilen gümüş sikke miktarı 13.177.00 Osmanlı Lirasıydı. 2 ila 2,5 milyon lira tutarındaki paranın eritilerek tekrar tedavüle sokulduğu düşünülürse, savaş öncesi piyasada 10.677.000 Osmanlı Lirası tutarında gümüş para bulunuyordu. Osmanlı'nın yitirdiği topraklardaki gümüş paraların Babıâli'nin dünya piyasalarına oranla gümüşe yüksek değer tanıyışı nedeniyle büyük ölçüde Osmanlı topraklarına döndüğü

53 "Bu suretle akdedilecek dahili istikrazın eşya fiyatında spekülasyon tarzıyla hasıl olan tereffuları vâsi mikyasta men edeceği muhakkaktır. Çünkü spekülasyona hemân amil-i yegâne fazla kazanılmış paralardır.

Gerek harpten evvel sermaye-i kâffesi mevcut olup da tehlikeli ve kârı az işlerde kullanmak istemeyenler, gerek harp münasebetiyle para kazananlar, eşya üzerinde spekülasyon yaparak, fırlaması muhakkak, âdeta bir kaide hükmüne geçen emtiayı toplayarak paralarını işletmeye başlamışlardı. Spekülasyon büyük ve müthiş zararlarına rağmen bize harp esnasında bazı faideler de göstermedi değil. Fakat eşyayı uzun müddet saklamak, tabir-i diğerle istihlakatı yüksek fiyatla azaltarak malı daha fazla bir zaman piyasada bulundurmak cihetlerinde az çok faide-âver olan spekülasyon, ne olur ise olsun, bin türlü müşkilat-ı harbiyeye maalmemnuniye katlanan halkımıza epey sıkıntılar çektirdi. Spekülasyonun bu derece vüs'at kesbetmesine sebep:

1- Atıl sermayelerin çok olması,

2- Spekülasyon yapmanın gayet kolay bulunması,

idi. Halbuki zaman ilerleyince, hal-i harp de yavaş yavaş bir hal-i tabii hükmüne girince spekülasyon icrası biraz güçleşti. Fakat birkaç senedir misillerce taz'if edilmiş, sahiplerini değiştirerek nisbeten mahdut kimselerin elinde toplanmış birçok sermayeler el'an mevcuttur. Bu sermayeler kârlı ve nafi işlere hasredilmeyince, hiç şüphesiz, tekrar spekülasyona tahsis edilecek ve fiyatları yine vâsi ve iktidarı kadar yükselmeye devam edecektir. İşte dahili istikrazın bir diğer faidesi... Bu kabil sermayedarlar... istikraza paralarını yatırmakta âdeta istical eyleyeceklerdir." Ahmed Hamdi, "Siyaset-i Maliye: Harb ve Evrak-ı Nakdiye -2", *Ticareti-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 11/35 (14 Mart 1918), s. 170-174.

görüşü hâkimdi. Yetkili kişiler, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı sınırları dahilinde 8 milyon liralık gümüş para bulunduğunu söylüyorlardı. Altın ve gümüş paranın yanı sıra tedavülde ufaklık olarak 957.000 Osmanlı Liralık nikel para ve "battal" diye adlandırılan 1.200.000 Osmanlı Lirası tutarında beşlik, noktalı beşlik, altılık vb eski para bulunuyordu. Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 50.157.000 Osmanlı Lirası tutarında maden para tedavül görüyordu. Bu miktar dışında, özellikle merkeze uzak yörelerde, günlük alışverişte yabancı paralar da kullanılıyordu. Bir de 1863'ten beri, yalnız İstanbul için geçerli olan 1.287.125 Osmanlı Lirası tutarında büyük kupürler halinde Osmanlı Bankası banknotları tedavüle sürülmüştü. Ancak bu meblağın karşılığının, hattâ daha fazlasının, ihtiyaç akçesi olarak bankanın kasalarında saklı bulunduğu hatırlanırsa banknotların emisyon hacmininde bir artışa neden olmadığı söylenebilir. Savaş yıllarında Osmanlı Bankası'na banknot miktarını 4 milyona kadar çıkarma yetkisi tanınmışsa da bankanın tedavüldeki banknot miktarı hiçbir zaman 3 milyonu geçmemişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında tedavüle sokulan 161 milyon liralık kâğıt para ile birlikte savaş sonunda para arzı 211 milyon Osmanlı Lirasını bulmuştu. Babıâli 398,5 milyonu bulan savaş giderlerini, büyük ölçüde emisyonla karşılamıştı. Kâğıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında, altın, gümüş ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86,8, Avusturya'dan 14,5, Anadolu-Bağdat Demiryolu avansı olarak 1,1, toplam 102,4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49,5 milyon elde edilmişti. Böylece savaş giderlerinin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmişti.[54] Savaşan diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılandı. Ancak bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kâğıt para basımına gidildi ya da kâğıt para karşılığında hazine bonosu iskonto ettirildi. Babıâli ise vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etti. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşıladı, iç borçlanma girişiminden ise 18 miyon lira elde edildi. Babıâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan

54 Vedat Eldem, *agm*, s. 396. Başka bir kaynağa göre, Alman hükümetinin Osmanlı'ya verdiği borç ve kredilerin tutarı 235.056.344 Osmanlı Lirasıydı. Bunun 148.581.400 lirası hazine bonosu olarak, geri kalanı ise mark, altın, gümüş ve Osmanlı kâğıt parası olarak ödenmişti. Bkz. Ulrich Trumpener, *age*, s. 283.

ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimi uygulanarak servetlerin yurtdışına transferi önlenmişti. Wilhelmstrasse, savaşın finansmanı için Babıâli'ye kâğıt para emisyonunu önermiş, Cavid Bey'le Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 milyon Osmanlı Lirası basılmıştı.[55] 1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kâğıt para, giderek altın karşısında değer yitirdi. Kasım 1917'de 1 altın lira=6 kâğıt liraya kadar düştü. Aynı doğrultuda, Osmanlı kâğıt parasının yurtiçi satın alma gücü yüzde 95 oranında kayba uğradı. Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat arttı. Mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz oldu. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körükledi; enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar parasını süratle mala çevirdi.[56] Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak artırılarak "zincirleme muamelat" denilen işlem türü doğdu. Savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklendi.

Öte yandan, spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle

55 Jean Vergeot, "Le papier-monnaie en Turquie pendant la guerre", *Revue d'Economie Politique*, c. 33, 1919, s. 280-281; Hasan Ferid, *age*, s. 369-381.

Ancak, Birinci Dünya Savaşı yıllarında para arzındaki bu gelişmelere karşın, sürekli para darlığı çekilmişti. "Buhran-ı nakdi"nin nedenini Cavid Bey şöyle açıklıyordu:

"Herkes... mevcut sermayelerini emval ve eşyaya yatırdı. O sermaye piyasadan çekildi, köylüye gitti. Köylünün cebine giren para çıkmaz ki... Bu para ya köylü kazancını getirip bankaya vermek suretiyle çıkar, ya köylünün eşya alıp mukabilini tediye etmesi suretiyle çıkar, yahut son sistem olarak altın alıp mukabilini kâğıt vermesiyle çıkar. Köylü bankaya para getirmeyi itiyad etmiş değildir. Köylü ile mübadele edilecek emval ve eşya yoktur. İşte bundan dolayı köylere giden paralar tekrar şehirlere gelemiyor. Altmış beş milyon liralık evrak-ı nakdiyenin ve otuz beş, kırk milyon liralık altın ve gümüşün yani yüz milyon liralık vesait-i tedavüliyenin mevcudiyetine rağmen piyasada şiddetli bir buhran-ı nakdi hasıl olmasının sebebi budur." "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28 (24 Kânunusani 1334/1918), s. 73.

56 Cavid Bey, paradan kaçışı şu sözlerle ifade ediyordu:

"Bir taraftan evrak-ı nakdiyeye olan itimatsızlıktan diğer taraftan da emval ve eşyanın fiyatlarının suret-i mutlaka ve daimede tereffu edeceği zannedildiğinden alelade manifatura muamelesi yapan tütüncü oldu, tütün ticareti yapan köseleci oldu. İncir üzüm tüccarları ipek satın almaya başladılar. Hülasa hiç kimse senelerce itiyad ettiği ticaret hududunda kalmadı. Herkes o ticaretin haricinde kendisine yeni birtakım menba, temettü, yeni birtakım kâr hazineleri aramaya başladı." "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28 (24 Kânunusani 1334/1918), s. 73.

ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa mekanizması işlerliğini yitirdi, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaştı, mal darlığı daha da belirginleşti.[57] Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklendi. Ancak diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak en sakıncalı finansman yolunu benimsemekten başka bir çözüm bulamayan Babıâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kaldı.

57 Savaş yıllarındaki spekülatif girişimleri Abdi Tevfik şu satırlarla dile getiriyordu:

"On kuruşla on lira kazanan 'yeni tacirlere' bakarak her eline beş, on kuruş geçen ticarete başladı. Çoraplar içinde saklanmış 'sarı altınlar', 'uçan altınlara' tebdil edilerek elde edilen bire mukabil beş derhal sekiz, on misli, hattâ elli, yüz misli fiyatlarla satılmak üzre eşyaya kalb edildi. Piyasaya, hal-i sulhten o kadar çok fazla para aktı ki paranın kıymeti düştü. Boş ardiyeler saklanmış emtia ile doldu. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın altı gaz, susuz derin sarnıçlar bilmem ne deposu oldu. Açık piyasa, görülmeyen deliklere naklolundu. Ve bütün bu işleri muharebenin çoraplara tıkayacağı zannedilen paralar yaptı. Ticarete atılan milyonlarla servetler ticaretin terakkisine bâdi oldu mu? Hayır! Bilakis. Harb ticareti tahdit etti. Gayr-i meşru kazançlar tevlid eyledi." Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdid Eden Avâmil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 375.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET VE BANKACILIK

II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçıların ulusal bankacılığı benimsemelerinde, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumunun payı büyüktü. Özellikle Balkan Harbi yıllarında Osmanlı Bankası Babıâli'ye parasal sorunlarda güçlük çıkarmış, İttihat ve Terakki'yi bankacılık alanında yeni çözümler aramaya sevk etmişti. Savaş sırasında Osmanlı Bankası Babıâli'nin karşılaştığı mali bunalımın giderilmesine katkıda bulunmaya yanaşmamış, tersine savaş koşullarından yararlanarak bankaya çıkar sağlamayı amaçlamıştı. 1912 yılı başlarında Maliye Nezareti'nin çıkardığı hazine bonoları, yine yabancı bir sermaye grubunun kurmuş olduğu Türkiye Milli Bankası'nca kabul görürken, devlet bankası ayrıcalığını taşıyan Osmanlı Bankası'nca geri çevrilmişti.[1] Aynı doğrultuda, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Babıâli'nin savaş nedeniyle almakta olduğu mali önlemler, Paris ve Londra merkezlerinden yetki almadıkları gerekçesiyle, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki yabancı direktörlerince benimsenmemişti. Bu karşıt tavır bardağı taşıran son damla olmuş, Babıâli Osmanlı Bankası'nın yabancı direktörlerine yol verip yerlerine kendi uyruğu üç direktör atamıştı.[2] İttihatçılar için, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak, "milli" sermayeli, ayrıcalıklı bir devlet bankası kurmak artık kaçınılmaz olmuştu.[3]

1 Carl Anton Schaefer, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe, 1913, s. 107-108, 115-118.

2 Bu konuda Wilhelmstrasse'nin oynadığı rol için bkz. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1968, s. 273-275.

3 İnegöllüoğlu M., *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*'nda bu gelişmeyi şöyle açıklıyordu:

İlk Bankacılık Girişimleri

İttihatçıların ulusal nitelikte bir devlet bankası olarak düşündükleri Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluş çalışmalarına eğilmeden önce böyle bir girişime neden olan tarihsel koşullara, devlet bankacılığının ve kredi kurumlarının Osmanlı topraklarındaki evrimine değinmek gerekir.

Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu. Ancak banka işlevi gören sarraf ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ülkede değişik tür sikke tedavül görürdü. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra, fethedilen ülkelerde geçerli olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticari ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar iç piyasa alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet alanı bulmuştu.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizliler Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ile ticaretini ellerine geçirmişlerdi. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedik ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etti. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturdular. Eskiden olduğu gibi Batı ile olan ticari ilişkileri sürdürdüler.[4] Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenler girişti. Sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütüldü. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna değin, özellikle Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişinden önce, mali tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levantendi. Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenlerin yanı sıra, Camondo, Fernandez gibi Musevi, Öyenidi, Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanıyordu.[5] II. Mehmed (Fatih) döneminde, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa civarına yerleşmelerine izin verilmiş, bir kısmı da İstanbul'a getirilmişti. II. Bayezid zamanında ise İspanya ve Portekiz'de engizisyondan kaçan Museviler İstanbul ve Selanik yörelerine yerleştirilmişlerdi. Yukarıda belirtilen Levantenlerin yanı sıra, bu iki etnik zümre de Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa atıldılar, para bozup borç para verdiler.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin maiyetinde bir sarraf bulunur ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenirdi. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflardı. Sarraflar giderek devletin mali işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde devlet bankası işlevini üstlenmişlerdi. Örneğin, III. Mustafa döneminden itiba-

"Kapitülasyonların beliyesinden tahlis-i nüfuz etmeye muvaffak olan millet-i Osmaniye'nin muamelat-ı resmiye-i hükümete, ecnebi sermayesiyle vücuda gelmiş bir bankanın, hükümet bankası sıfatıyla iştirak etmeye devam etmesini cûş bir nazarla göremeyeceği derkâr idi. Bu hisse tebaen ve mahza Bank-ı Osmani'nin hukuk-i muktesebesine hiçbir veçhile ika'-i halel eylememek şartıyla, bazı zevat sırf Osmanlı sermayesiyle teşekkül etmiş ve bu itibar ile cidden milli mahiyeti haiz bir bankanın -bilahare hükümete temin edebileceği menafi hakikayı derk ve tatmin ederek- tesis esasına tevessül eylemişlerdi. Bu teşebbüsü mevki-i fiile is'al için Cavid ve Cahid Beylerle tüccardan Tevfik Bey imzalarıyla Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası unvanında bir banka tesis ve küşadı zımnında Ticaret Nezaret-i Celilesi'ne bir istida verildi." İnegöllüoğlu M., *agd*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334/1918), s. 65.

4 Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, Bankacılık, c. 3, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, s. 26-66.

5 Müslüman kesimin bu alanın dışında kalışını meskûkât müdürü ve Bank-ı Osmani nazırı Hasan Ferid Bey şöyle açıklıyordu:

"Osmanlılar gençlerinin ecdad-ı aslileri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kahire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriya harp ve darp ile ve kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehalet ve istiman eden ve miktarları kendilerinin heman on misline baliğ olan akvam ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigal ettiklerinden sanayi ve muamelat-ı ticariye lakayt kalmışlar, heves edip alışmamışlardır. Bahusus para meselesiyle ve alelumum maddiyat ve iktisadiyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hal gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adilik ve ele geçen parayı kâmilen sarf etmemek hasislik gibi telakki olunur idi. Her birinin maiyetinde yüzlerce reaya bulunan kibarların evlat ve akrabasının ve umumiyetle evlad-ı fatihanın sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigal etmeleri tenezzül sayılır idi.

.....

İlcaat-ı vakıa ile usul-i maişetin, ahval-i sabıka-i siyasiyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişarı üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nev'i ile iştigal eyleyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i Meşrutiyette sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketleri ve bankaları teessüs etmiştir. ... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavanin-i iktisadiyenin âlemşümul olan ahkâmına tabi olacaklar, tekâmül edeceklerdir." Ferid, "Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 17-37.

ren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Duzoğulları'na verildi; yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kaldı. 1842 yılında Irganyan Uzun Artinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurdular. Devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulundular. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezayirlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf iltizam etti.

II. Meşrutiyete kadar devlet gelirleri Maliye Nezareti'nce doğrudan toplanmaz, diğer bir deyişle bir merkezden tahsil edilmezdi. Her nezaretin, hatta her devlet dairesinin kendine mahsus geliri vardı. Giderler genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırtılarak ödenir, olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanırdı. Bu tür iltizamda mültezimin ardında genellikle bir gayrimüslim sarraf bulunurdu. Böylece mukataa ve iltizamla geçinir bir sarraf sınıfı türemişti. Çoğu İstanbul'da Valide Hanı'nda, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar, iltizam işlerinin yanı sıra, para bozar (tebdil-i meskûkât) ve poliçelik işlemleri görürlerdi. Öte yandan memur maaşları ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen "senet-i mahsus"lar zamanında ödenmeyip sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üstlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılırdı. İstanbul'da her tür senedin ayrı ayrı piyasası oluşmuştu. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini yüzde beş, on fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, bankerler de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirler ya da Maliye Nezareti bankerlere avans akti için başvurduğu zaman, kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödenen peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetleri düşülürdü.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için kâğıt para (kavaim-i nakdiye-i mutebere) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı parasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuştu. Babıâli 1844'te bir para reformu (tashih-i ayar) gerçekleştirmiş, ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesi 1845 yılında Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devredilmişti. Bu bankerler 2 milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı Kuruşu=1 İngiliz Lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüt ediyorlardı. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermiş ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuştu. Ancak 1848 devrimleri İstanbul piyasasını da etkilemiş ve banka 1852 yılında tasfiye edilmişti.[6] Kırım Savaşı'yla birlikte Osmanlı Devleti Avrupa sermayesine kapılarını açtı. Dış borçların yanı sıra, bankacılık, demiryolu, madencilik, tramvay, su, havagazı gibi hizmetler alanında Avrupa mali sermayesi Osmanlı topraklarında faaliyete geçti. Kırım Savaşı ertesi ilan edilen Islahat Hatt-ı Hümayunu "devlet-i âliyemin tahsis-i usul-i sikke ile umur-i maliyesine itibar verecek banka misillu şeyler" açılmasını buyuruyor ve bunun için "maarif-i ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifade" edilmesini öneriyordu.

Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerini geliştiren İngiltere, daha 1836 yılında Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulunmuştu. 1838'de İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşid Paşa'ya Reed, Irving and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirmiş, ardından 1840'ta General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'ya verilmişti. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste bir karşı öneride bulunmuştu. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak, Babıâli'den gerekli izin almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememişti. Bank-ı Dersaadet, Babıâli'nin desteğiyle bankerlerinin kurduğu ilk Osmanlı bankasıydı. Kambiyo bankası işlevi gören, diğer bir deyişle Londra ve Paris üzerine poliçe çeken ve Osmanlı parasının dış rayicini sabit tutmayı amaçlayan Bank-ı Dersaadet, Avrupa'da mali dünyayı kasıp kavuran 1848 devrimlerinin etkisinden kendini kurtaramadı. Özellikle kaimenin neden olduğu spekülatif işlemler bankayı güç durumda bıraktı. Bank-ı Dersaadet 1852'de kapanmak zorunda kaldı.

Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesi, 1853'te The Ottoman Bank, 1855'te The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856'da The Imperial Bank önerileri Babıâli'ye sunulmuştu. Geniş ayrıcalık isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş, en sonunda İngilizlerin ticari amaçlı bir banka kurma girişimi Babıâli'nin onayını almıştı. Ödeme ve ıskonto işlemleri görecek bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmani, İzmir, Selanik, Beyrut ve Galata'da şube açmış, ticari işlemlerin yanı sıra, Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmişti.

Bu arada Tanzimat'la birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çekidüzen vermeyi amaçlayan Babıâli, Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı kararlaştırdı.

6 · A. du Velay, *Essai sur l'historie financiére de la Turquie*, Paris, 1903, s. 126-129.

Önce "yerli" sermayeyle bu işe çözüm bulmayı deneyen Osmanlı hükümeti, on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını gördü ve çıkar yolu Avrupa sermayesine başvurmakta buldu. Nitekim 1863 yılında Bank-ı Osmani'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz-Fransız sermayesi ortaklığında bir devlet bankası, o günkü adıyla Bank-ı Osmani-i Şahane kuruldu.[7] Bu banka iktisat tarihimizde Osmanlı Bankası olarak bilinegeldi.

Devlet Bankası: Osmanlı Bankası

Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde "devlet-i âliye memalik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisin-i mumaileyhüme ita eder" deniyor ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtiliyordu. Osmanlı topraklarında banknot ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmişti. Osmanlı Bankası devletin "Hazine sarraflığı" görevini de üstlenmişti. Devlet hazinesinin tüm gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecekti. Yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındaydı. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon alacaktı. Bu arada Osmanlı Bankası Babıâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz Lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüt ediyordu. Osmanlı Bankası ilk iki yılında banknotlarına yüzde 50 oranında karşılık bulundurdu. 1865'te sözleşmede değişikliğe gidilerek ankes yüzde 33'e düşürüldü. Bankanın banknotları altına çevirme taahhüdü yalnız İstanbul için geçerliydi.

1875 yılında imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ilerde akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmişti. Bu ayrıcalıklara karşılık banka, bu kez, hükümete 2.700.000 İngiliz Lirasına kadar yüzde 8 faizli avans vermeyi kabul ediyordu. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayelerinin yanı sıra, devlet bankasında pay sahibi olmuştu. Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönü-

7 Osmanlı Bankası'nın kuruluş ve gelişimi için bkz. Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris, 1909; Hasan Ferid, *age*, s. 333-404; İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 3, S. 21 (1341), s. 1072-1089; Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 2: Bankacılık, 2. baskı, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 349-372.

şen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmıştı. Nitekim 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilmişti. Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı mali ve iktisadi yaşamına etkin bir biçimde katılmıştı. Babıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın katkıda bulunmadığı borç hemen hemen yok gibiydi. Dayandığı sendikaların mali gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki mali ve iktisadi girişimlerde ön planda yer alıyordu. Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye'nin ilk şekli olan Varidat-ı Sitte İdaresi (1879-80) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kuruldu. Düyun-ı Umumiye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre garantisi" teminat usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuştu. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri Osmanlı Bankası'ydı. Osmanlı Bankası ayrıca Tömbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmıştı. Devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye ile birlikte, Osmanlı maliye ve ekonomisini güdümleyen temel kuruluştu.

Osmanlı Bankası tüm tarihi boyunca gerçek bir emisyon bankası işlevini üstlenemedi. Maden paradan kâğıt paraya geçiş tüm ülkelerde güçlüklerle karşılaşmıştı. Halkta kâğıt paraya güven duygusu uzun bir deneyim sonucu oluşmuştu. Bu nedenle kâğıt para devletten bağımsız "tedavül banka"ları aracılığıyla piyasaya sürülmüş ve her an maden paraya dönüştürülebilmişti. Oysa Tanzimat'ın ilk yıllarındaki kaime deneyimi kâğıt paraya karşı güveni son derece yıpratmıştı. Osmanlı Bankası böyle bir ortamda kendisine olan güveni sarsmamak gerekçesiyle son derece temkinli davranmak gereği duydu. Ulaşım ve iletişim araçlarının yeterince gelişmediği bir ülkede banknotlara ülke çapında karşılık bulundurmak bankaya büyük bir mali yük getirmekteydi. Her yörede olası başvurular için maden para karşılığı bulundurmak bankanın ankes oranını yükseltecek ve sermayesini büyük ölçüde tedavül araçları karşılığı olarak tutma zorunda bırakacaktı. Altın taşıma ücretleri fazla olduğu için, bir kentten diğerine altın göndermek isteyenler, bunu kendileri doğrudan yaparak fazla masraf ve külfete gireceklerine, bu kente banknot göndererek karşılıklarını altınla banka şubesinden çekme yoluna gideceklerdi. Böylece kentler arası altın taşıma giderlerini bankaya ödetmiş olacaklardı. Bu banka aktiflerinin atıl bırakılması anlamına geliyordu. Oysa Osmanlı Bankası aktiflerini dış piyasada nemalandırmayı yeğliyordu. Hasat dışı mevsimlerde banka sermayesini Paris'e gönderiyordu. Osmanlı Lirası olarak Fransa Bankası'na rehin bırakıyor ve yüzde 1,5 gibi düşük bir faizle bu bankadan borç alarak Paris

Borsası'nda mali ve ticari işlemlere girişiyordu. Hasat döneminde ise sermaye tekrar ülkeye getiriliyor ve Anadolu ve Rumeli'de ticari işlemler için kullanılıyordu.

Banknot karşılıklarının İstanbul dışında ödenme yükümlülüğünün olmaması banknotların tedavül gücünü son derece sınırlamıştı. Banknotların üzerinde "Bedeli nakten Der-i Âliye'de hamiline tediye olunacaktır" ibaresi yer alıyordu. Ülkenin diğer yörelerindeki Osmanlı Bankası şubeleri ibraz olunan banknotların karşılıklarını ödeyip ödememekte serbestti. Banknotlar büyük meblağları maden para olarak taşıma güçlüğü nedeniyle ancak ticaret erbabı arasında rağbet gördü. İstanbul dışında elinde banknot bulunduranlar altın almak istediklerinde banknotları poliçe gibi kullanarak tahsil olunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Osmanlı Bankası, banknotlarını İstanbul dışında da dolaşıma sürmek için birkaç kez girişimde bulundu. Bazı şubelerinden banknotları altınla ödemeyi denedi. Fakat olumlu sonuç alamadı. Kâğıt para alışkanlığı oluşmadığı ve kaime deneyiminden acı anıları olduğu için halkın eline banknot geçer geçmez bunu en kısa sürede şubelerde altına çevirdiği görüldü.

Bu nedenle Osmanlı Bankası'nın emisyonu hiçbir zaman önemli bir piyasa işlevi görebilecek düzeye erişemedi. Öte yandan dolaşımda bulundurulabilecek banknot miktarı için tavan çizildi. Sözleşme gereği 1863'te tedavüle sürebileceği banknot 1 milyon lira iken, bu miktar 1875'te 1,5 milyona ve 1909'da büyük değerde banknotlar ihraç edildiğinden 2 milyona çıkarıldı. Cihan Harbi ile birlikte 4 Ağustos 1914 günlü yasayla Osmanlı Bankası banknotlarına ülkenin her tarafında zorunlu dolaşım getirildi. 14 Eylül 1914 günlü bir iradeyle de banknot tavanı 2.750.000 liraya çıkarıldı. Kısa bir süre sonra, 11 Teşrinievvel 1914 günlü irade "azami hadd"i 4 milyon olarak kabul etti. Ancak yeniden basılan bir kısım banknotların ülkeye girememesi ve bir kısmının da eskiyip tedavülden çekilişi nedeniyle dolaşımda bulunan banknot miktarı hiçbir zaman azami hadde ulaşamadı.

Osmanlı Bankası 1869 yılında çıkarılan 10.000 lira değerinde 2 liralık banknotlar dışında 1909 yılına kadar piyasaya yalnız 5 liralık banknotlar sürdü. Sözleşmenin 10. maddesi gereğince banka yönetimi hükümetin onayını almaksızın 2 liralıktan küçük banknot çıkarmaya yetkili değildi. 1880, 1890 ve 1892 yıllarında hükümetin izniyle toplam 45.000 lira tutarında 1 liralık banknot çıkarıldı. Amaç banknotları günlük tedavüle sokmaktı. Ancak elinde banknot bulundurmayan halk bu banknotları hemen hiç kullanmadı. 1 liralık banknotlar da bilahare tedavülden çekildi. Banknot dolaşımında önemli olan tüccarın talebini karşılamaktı. Büyük ödemelerde ve para transferlerinde büyük kupürler gerekliydi. Bu nedenle 50 ve 100 liralık büyük banknotlara gerek duyuldu ve bu tür banknotlar basıldı.

Osmanlı Bankası banknotları, sınırlı miktarda olmasına karşın, iktisadi ve siyasi gelişmelere duyarlı oldu. 1870 Fransız-Alman Savaşı ve 1874'te Viyana'da baş gösteren mali buhran ertesi dolaşımdaki banknot miktarı azaldı. Keza 1896'da Transvaal altın madenleri hisse senetlerinin düşmesinden doğan buhran da banknot miktarını olumsuz etkiledi. Londra ve Paris borsalarında baş gösteren panik İstanbul'a da sirayet etti. Elinde banknot bulunduran, karşılığı altına çevirmek için Banka gişesine koştu. Osmanlı Bankası ilk kez banknot karşılığı altın ödeyemeyecek duruma düştü. Banka tek vezneyle ödeme yaparak zaman kazanmak istedi, ancak paniğin önüne geçemedi. Bankanın başvurusu üzerine, İstanbul piyasasında süregelen mali krizi de göz önünde bulunduran hükümet, dört aylık bir moratoryum ilan etti; banknotun konvertibilitesini ya da altına çevrilebilirliğini askıya aldı. Buhran nedeniyle Osmanlı Bankası banknotlarının miktarı azaldı. Ertesi yıl baş gösteren Ermeni Vakası banknota güveni bir kez daha sarstı. Tedavüldeki banknot miktarı daha da azaldı. Krizler atlatıldıktan sonra Osmanlı banknotu tekrar güven kazandı. Miktarı 1907'ye kadar düzenli bir biçimde arttı. 1907'de Amerika'da çıkan buhran Avrupa'yı da etkiledi. Ardından 1908 Mısır buhranı geldi. Bu iki buhran Osmanlı Bankası'nı güç duruma düşürdüyse de banka aldığı önlemlerle her iki buhranın üstesinden geldi. 1908 ertesi, Cihan Harbi'ne kadar banknot miktarı artmaya devam etti. 3 Ağustos 1914 günlü yasa Osmanlı Bankası'nın banknotları karşılığında altın verme yükümlülüğünü kaldırdı. Banknotlara zorunlu tedavül ilkesi uygulandı. 10 Ağustos 1914 günlü irade ile Osmanlı Bankası'nın 1 ve yarım liralık banknot çıkarması kararlaştırıldı. Karşılığında 100 ve 50 liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarını imhası öngörüldü. Amaç banknotları günlük tedavül aracına dönüştürmekti. Ufak banknotlar bundan böyle günlük alışverişlerde kullanılabilecekti. 1914'te alınan yetkiyle banknot miktarı Mayıs 1915'te 3.206.000 liraya ulaştı. 1915'ten itibaren altın karşılıklı birinci tertip kâğıt paralarla başabaş değer taşıdı. Ancak ikinci tertipten itibaren altının yerine Alman hazine tahvili karşılığı çıkarılan kâğıt paralar karşısında prim yapmaya başladı. Evrak-ı nakdiyeler Osmanlı Bankası banknotları gibi kâğıt olmalarına karşın, karşılıklarının farkından dolayı değer yitirdi. Kötü para iyi parayı piyasadan kovdu. Osmanlı Bankası banknotları giderek dolaşımdan çekildi, piyasada cari fiyata alınıp satıldı.

İttihatçılar ve "Milli" Bankacılık

II. Meşrutiyetle birlikte İttihatçı çevrelerde "milli" nitelikte bir devlet

bankası kurma gereği gündeme geldi. Tanzimat ertesi devlet maliyesi yabancı ellere geçmişti. Babıâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamıyordu. Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ile birlikte "devlet içerisinde devlet" görünümündeydi. Osmanlı Maliyesi Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı. II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Bankası'na ilk tepki *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* dergisinden geldi. "Vatanperver bir banka"nın kurulmasını öneren dergi, ülkenin iktisadi ve mali esaretten kurtulması için bir "hükümet bankası"nın şart olduğunu belirtiyordu.[8] Ancak *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye*, Avrupa sermaye çevrelerinin böyle bir bankanın kuruluşuna karşı çıkacaklarını kaydediyor, "Avrupa sermayesinin ne gibi hiyel [hileler] ve desâis [oyunlar] ile böyle müessesatın doğmasına mâni olacaklarını bilmez değiliz; kezalik bu gibi bankaların Avrupa'nın müzaheret-i maliyesinden mahrum olacağını, büyük bir boykot ve aforozlamaya tutulacağını da şimdiden kestirebiliriz" diyordu.

"Milli banka" görüşü Meşrutiyetin ortalarına doğru belirgin bir hal almaya başladı. 1914 başlarında bu amaca yönelik girişimlerde bulunuldu; Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirilerek, Evkaf Nezareti'nin de sermayedarları arasında yer alacağı bir banka kuruldu.[9] "Merkezi Dersaadet'te bulunmak ve Meclis-i İdare'nin kararı ve Evkaf Nezareti'nin tensibiyle bilad-ı selasede şubeler açabilmek üzere" kurulan Evkaf Bankası'nın sermayesi 500.000 Osmanlı Lirasıydı. Evkaf Nezareti pay senetlerinden "dilediği miktarda" satın alabilecekti. Pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Müslümanlar kaydolabilecekti. Evkaf Bankası bankacılık işlemlerinin yanı sıra, "ticari ve zirai şirketler" kurabilecekti.

Evkaf Bankası Mebusan Meclisi'nde muhafazakâr çevrelerin eleştirisine uğramıştı. Divaniye Mebusu Şevket Paşa Evkaf'ın bir "müessese-i diniye-i İslamiye" olduğunu, bankanın işlemlerini faizle sürdüreceğini, böylece evkaf parasıyla ribanın dinsel kurumlar arasına gireceğini, "camilerde üzerinde namaz kılacağımız seccadelerin faiz parasıyla alınmış" olacağını söylüyordu. Şevket Paşa'nın sözleri Meclis'te tepkiyle karşılaşmış, "umur-i hayriyeye ait faiz"in meşru olduğu belirtilmiş, böyle bir yararlı teşebbüs için Kuran ile istidlal etmenin doğru olmayacağı kaydedilmişti. Hükümetin bankanın pay senetlerine Müslümanlar dışında kayıt yapılmaması önerisi üzerine söz alan İstanbul Mebusu Şefik Bey şunları söylemişti: "... ben hiçbir ecnebinin ecnebi olmak sıfatıyla Evkaf Bankası hisse senedatının hamili olmasını arzu etmem. Hiçbir ecnebinin demekteki maksadını zannederim ki anladınız. Tafsil etmeyeyim. Zaten kapitülasyon altında yaşayan bizim gibi bir millet bugün yeniden teşkil edeceğimiz Evkaf namına bir bankaya böyle birtakım parmaklar sokmak arzusunda olmamalıdır. (Doğru sedaları)"[10] Aynı yıl İzmir'de de bir Evkaf Bankası kurma girişiminde bulunulmuştu.[11]

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte olaylar bambaşka bir yönde gelişti. Savaşla birlikte benimsenen "milli iktisat" görüşleri ulusal bankacılığı ön plana çıkardı. Osmanlı Bankası'nın yerini alacak "milli sermaye"li bir devlet bankası ülkenin iktisadi bağımsızlığı açısından zorunluydu.[12] Ancak Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925 yılına değin sü-

8 *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* mecmuası, "hükümet bankası"nın önemini şu satırlarla vurguluyordu:

"Menafi-i hayatiyesini müdrik olup da umumiye-i iktisadiyede bir mevki edinmek isteyen bir devletin evvel be evvel yapacağı şey, şüphesiz, bir hükümet bankasıdır. İstikrazatın ve kavaim-i nakdiyenin tanzimi, düyun-ı gayr-i muntazamanın tevazünü, ticaretin teshili, teşebbüsat-ı ziraiye, ticariye, sınaiye ve sairenin himayesi, fikr-i tasarrufun ileri götürülmesi için bir hükümet bankasının müessesat-ı umumiye-i devlette mevkii pek büyüktür.

...Bu devlet esaret-i iktisadiye ve maliyeden kurtulmadıkça gavail-i siyasiyeden de tehallüs edemez. Bunun çaresi umur-i iktisadiye ve maliyemiz için bir re's-i mütefekkir mahiyetinde olan ve bütün menafi maddiyemizi tanzim edecek olan vatanperver bir bankanın tesisidir." "Hükümet Bankası", *agd*, no. 3 (17 Şubat 1329), s. 1-2.

9 Evkaf Bankası Hakkında Kanun (19 Temmuz 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 1046-1048.

10 *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi*, III. devre, 1330, 30/1, s. 604-618.

11 "İzmir'de Evkaf Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1519 (1 Şubat 1329), s. 103.

12 "Milli iktisat"la birlikte "milli sermaye" sorunu da gündeme gelmişti. Tekin Alp "milli sermaye" ve "milli banka" konusunda şunları yazacaktı:

"Milli sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebi sermaye gelecek diye biz lakayt kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Milli sermayeleri çömleklerde, veyahut ecnebi bankalarında gayr-i müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsalat-ı milliyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimiz servet-i tabiiyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefit oluruz. Bugün kısm-ı azamı itibariyle muattal bir halde bulunan milli sermayelerin bu suretle müsmir bir hale getirmek için teşkilat-ı mahsuseye eşedd-i ihtiyaç vardır.

İşte milli bankanın tesisi teşkilat hususunda atılan ilk hatvedir. Şimdiye kadar artırma paralarını çömleklerde veyahut ecnebi bankalarda bulunduranlar milli bankalar, milli teşebbüslerin adem-i mevcudiyetini vesile ittihaz ederek kendilerini mazur gösterebilirlerdi. Artık bundan sonra bu gibi garip hallerin devam ve bekasına asla ihtimal verilemez." Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1-2.

rüyordu. Babıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek uluslararası mali çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kaygıları daha da derinleştirmek istemiyordu. Kurulacak olan "milli" banka zamanla devlet bankasına dönüştürülecek, Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenecekti.[13]

Nitekim bu amaçla 1917 başında 4 milyon lira sermayeyle Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası kuruldu.[14] Yönetim merkezi İstanbul olan banka, Biga mebusu, eski maliye nazırı (kısa bir süre sonra tekrar bu göreve getirilecek) Cavid Bey, İstanbul mebusu, Meclis-i Mebusan reis vekili, Düyun-ı Umumiye Osmanlı dâinler vekili Hüseyin Cahit Bey ve Selanik tüccarından Tevfik Bey tarafından kuruldu. Bankanın ilk idare meclisi, umum müdür dışında şu kişilerden oluşuyordu: Cavid Bey (başkan), Hüseyin Cahit Bey, Mustafa Şeref Bey, Mahmud Nedim Bey, Tevfik Bey, Mehmed Abud Efendi ve Sason Efendi. Bankanın ilk müfettişleri Tevfik Bey, Salahaddin Ali Bey ve Reşid Paşa, müfettiş mülazımları ise Mehmed Ali Ayni Efendi ve Babanzade Hikmet Bey'di. Bankanın kuruluş hazırlıkları sırasında Hüseyin Cahit'in başyazarlığını yaptığı, İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi öncülüğünde etkin bir kampanya açıldı.[15] "Milli" banka gereği kamuoyuna benimsetilmeye çalışıl-

13 Devlet bankası niteliği kazanacak bir "milli banka özlemini Tekin Alp şu satırlarla vurguluyordu:

"... milli bankanın en mühim vazifesi, en büyük imtiyazı, en esaslı sebeb-i mevcudiyeti banknot ihracı ve aynı zamanda devletin muamelat-ı maliyesine alet ve vasıta olmaktan ibarettir. Halbuki bu işler şimdilik mukavele ile Osmanlı Bankası'na mevdu' bulunuyor. Ol babdaki mukavele mucibince daha on sene onun elinde kalması lazım gelir. Fakat hiç şüphe yoktur ki muharebeden sonra bu hususta bir suret-i tesviye bulunacak ve o vakit milli banka tamamıyla vezaif-i asliye ve esasiyesini deruhte edebilecektir." Tekin Alp, "İtibar-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani), s. 2.

14 125 maddelik Nizamname-i Esasi için bkz. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Nizamname-i Esasisi (19 Kânunuevvel 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 42-72; *Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Nizamname-i Esasisi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

15 *Tanin* gazetesinde yer alan "milli banka" üzerine yazılar için bkz. "Milli Banka: Mühim Bir Teşebbüs-i İktisadi", 17 Teşrinisani 1332, s. 1; "Milli Banka", 18 Teşrinisani 1332, s. 1; "Milli Banka -1- Bankanın Milli Esasları", 24 Teşrinisani 1332, s. 1; "Milli banka -2- Sermayesi, Suret-i Teşekkülü", 25 Teşrinisani 1332, s. 1; "Milli Banka -3- Neler Yapacak?", 27 Teşrinisani 1332, s. 1; "Milli Banka -4- Neler Yapacak?", 30 Teşrinisani 1332, s. 1-2; "Milli Banka -5- Milli Banka Neler Yapacak?", 3 Kânunuevvel 1332, s. 1-2; "Milli Banka -6- Milli Bankanın İmtiyazatı", 4 Kânunuevvel 1332, s. 1; "Milli Banka -7- Gazetelerin Mütalaatı", 10 Kânunuevvel 1332, s. 1; "Milli Banka -8- Bir Ecnebinin Fikri", 12 Kânunuevvel 1332, s. 1-2; "Milli Banka -9- Milli Banka ve Ecnebi Sermayesi", 22 Kânunuevvel 1332, s. 1.

dı.[16] *Tanin* gazetesi başyazarı "sırf memleketin menafii nokta-i nazarından düşünülmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-ü iktisadiyi himaye ve teşvik etmek, halkı birtakım teşebbüsat-ı ticariye ve sınaiyeye alıştırmak kabil" olmadığını ileri sürüyor, "milli banka" kurulur, halkın güvenini kazanırsa, fabrikalar, şirketler için sermaye oluşturabileceğini, pay senetleri çıkarılarak bu kuruluşların halka devredilebileceğini söylüyordu. Hüseyin Cahit ülke kalkınması için gerekli sermayenin yurtiçi kaynaklardan sağlanabileceğini savunuyordu: "Milli banka işte bu sermayeleri bir yere toplayacak, büyük bir kuvvet teşkil edecek, halkımızı teşebbüsat-ı iktisadiyeye teşrik edecek, hem memleket hem efrat ayrı ayrı müstefit olacaktı."[17]

16 *Tanin* gazetesi "milli banka" gereğini şu satırlarla açıklıyordu:

"... Bugün milli sermayelerle vücuda getirilmiş bir bankanın vücudu inkişaf-ı iktisadimiz için heman ve istikbalen bir hayat memat meselesi olmuştur. ... Memleketimizin iktisaden belini doğrultabilmesi için milli teşebbüsatı terviç ve teşvik edecek milli bir bankanın tesisi zaruridir.

... Harb-i Umumi'nin zuhuru üzerine gümrüklerimizde istiklal-i iktisadi ilanına muvaffak olan, içinde bulunduğumuz harb-i azim için de memleketin zirai ve ticari ve sınai terakkiyatını istihdafen birçok mühim teşebbüsler icrasından hali kalmayan hükümet-i hazıranın müzaheret ve muavenetiyle böyle bir milli banka teşekkül etmek üzeredir." "Milli banka", *agg*, 17 Teşrinisani 1916, s. 1.

17 *Tanin* gazetesinin başyazarı "Memlekette kâfi derecede sermaye bulunmadığını zannetmek pek büyük bir hatadır. Memlekette pek çok şirketi yaşatacak derecede sermaye mevcut olduğu ufak bir tetkik ile göze çarpar" diyordu. "Milli Banka", *agg*, 18 Teşrinisani 1338, s. 1.

Ancak Hüseyin Cahit Bey *Le Soir* gazetesine verdiği beyanatta, bankanın milli sermayenin yanı sıra, yabancı kaynaklardan ve beceriden de yararlanacağını belirtiyordu:

"Bizzat banka sırf Osmanlı sermayesinden mürekkep olacaktır. Fakat devlet dahilinde icra olunacak muhtelif teşebbüsat için bittabi ecnebi sermayesine de ihtiyaç hissedeceğiz ve bankamız Osmanlı olmayan sermayeleri davet etmek için tavassut vazifesini ifa ve girişilecek teşebbüsatta mezkûr sermayelerin müsmir olmasına çalışılacaktır. Herkesçe malum olduğu veçhile memleketimiz iktisadiyat nokta-i nazarından heman hal-i bekârettedir. Ecnebilerin yardımına gelince, müttefik memleketlerin erbab-ı ihtisas ve fenninin malumatına muhtaç olduğumuzdan onlara samimiyetle ellerimizi uzatacağız."

... Bankamız milli sermaye ile teessüs edecektir. Fakat hazâin-i tabiiyemizin işletilmesi ve istifade edilecek bir hale getirilmesi için muhtaç bulunduğumuz azim sermayeleri İtibar-ı Milli Bankası aynı memleket dahilinde bulamayacağından ecnebi sermayelerini reddetmek istemek manasız olurdu. Aynı zamanda girişilecek ve işletilecek teşebbüsler için fen adamlarına da ihtiyacımız vardır. Onun için bunlar dahi beraber çalışmaya samimiyetle davet edileceklerdir. "İtibar-ı Milli Bankası", *Tanin*, 10 Kânunusani 1917, s. 4.

"Milli" banka için *Tanin*'in başlattığı kampanya kısa sürede diğer gazetelerce de benimsenmişti. Günlük gazeteler artık "milli" bankanın ülkeye yararından, iktisadi bağımsızlık için zorunluluğundan söz ediyor, iktisadi kalkınmanın ancak böyle bir kuruluşun önderliğinde gerçekleştirilebileceğini vurguluyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuyla yakından ilgileniyor, gerekli sermayenin toplanabilmesi için her türlü yöntemi deniyordu. Cemiyetin İstanbul'daki genel merkezinden vilayetlerdeki merkez heyetlerine gönderilen genelgede "milli" banka girişiminin önemi vurgulanıyor, yurttaşlar "iktisadi cihad"a çağrılıyordu.[18] Genel merkez üyesi, cemiyetin ideologu Ziya Gökalp'in kaleminden çıkan genelgede, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte iki türlü kapitülasyonla mücadele edildiği kaydediliyordu: Siyasal kapitülasyonlar 1914'te kaldırılmıştı; toplumsal kapitülasyonlar ise salt "devletin büyük bir azmi veyahut ordunun ulvi bir fedakârlığı" ile yok edilemeyeceğinden, bunlardan kurtulmak için ulus bireylerinin birkaç neslinin canla başla çalışması gerekiyordu. Genelgeye göre, toplumsal kapitülasyonların bir kısmı iktisadi nitelikteydi. Devletin siyasal kapitülasyonları kaldırmasından sonra ulusun da her şeyden önce iktisadi kapitülasyonlardan kurtulması gerekiyordu. Zira tam bir siyasal bağımsızlık iktisadi bağımsızlıktan ayrı düşünülemezdi. Ulus iktisadi kapitülasyonları alt eder, gerçek siyasal bağımsızlığını sağlarsa, toplumsal kapitülasyonların diğer boyutunu oluşturan "harsi yani fikri kapitülasyonlar"dan kurtulmak da kolaylaşırdı. Genelgede ardından "millet iktisadi kapitülasyonları kaldırmak için ne suretle çalışmalı" sorusu yer alıyordu. Gökalp buna uzviyetçi bir yanıt veriyor, iktisadi kapitülasyonlardan kurtulmak için önce "iktisadi teşkilat"a sahip olmak gerektiğini söylüyordu. Gökalp'e göre, devlet ulusun siyasal örgütü, ulus ise uzviyeti hareket ettirici aygıt (cihaz-ı hareki) idi. Ulus toplumsal uzviyete benzetilince, iktisadi örgüt de bu uzviyetin kan dolaşım aygıtının (cihaz-ı deveran) yönlendiricisi oluyordu. İnsan uzviyetinde hareket aygıtının merkezi beyin olduğu gibi, ulusal uzviyette de siyasal örgütün merkezi "kabine"ydi. Benzer düşünüşle, insanın kan dolaşımının merkezi kalp olduğuna göre, ulusal uzviyette de iktisadi örgütün bir düzenleyici merkezi (merkez-i nâzımı), yani bir kalbi olması gerekiyordu. İşte ulusta kan işlevini gören kredi dediğimiz şeydi ve kalbin kan dolaşımını düzenleyişi gibi ulusta da tüm kredileri banka denilen kuruluş toplayıp dağıtmaktaydı. Ziya Gökalp bu benzetmeden yola çıkarak şu sonuca varıyordu: "Meğer bizim milli deveran-ı demimizin merkezi, yani milli

18 "İktisadi Cihat: İttihat ve Terakki'nin Tahrirat-ı Umumiyesi", *Tanin*, 23 Kânunusani 1917, s. 1.

kalbimiz yok imiş." Sonuç olarak genelgede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşviki ve Babıâli'nin yardımıyla kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın siyasal bağımsızlığı sınırlayan engelleri gidereceği, "bizi şiddetle muhtaç olduğumuz bu milli kalbe malik" kılacağı, özellikle "mefkûre ve seviyemizin tealisine taalluk eden büyük istifadeler" sağlayacağı belirtiliyor, "mefkûre için sarf olunan her türlü faaliyetler cihat mahiyetinde olduğu için milli iktisat hareketine... iktisadi cihat" deniyordu. Ziya Gökalp genel merkezin genelgesini peygamberin bir hadis-i şerifiyle noktalıyordu: "Hazret-i peygamber, bir defa gazveden avdetinde 'cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere dönüyoruz' buyurmuştu. Biz de inşallah yakında askeri cihattan iktisadi cihada avdet edeceğiz. Bu asrın cihad-ı ekberi[nin] iktisadi cihat olduğunu unutmayalım."

İtibar-ı Milli Bankası ve Basın

İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezinin genelgesi basında büyük yankı uyandırmıştı. "Milli" banka girişimi Osmanlı kamuoyunda kısa sürede benimsenmiş, ulusal nitelikte böyle bir bankayı destekleyen yazılara günün dergi ve gazetelerinde sık sık rastlanır olmuştu. Genelgeye sütunlarında yer veren *Tanin* gazetesi "iktisadi cihad"a katılmanın hem ulusal, hem de dinsel bir görev olduğunu kaydediyordu. İktisadi konularda İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*'nda genelgeyi yorumlayan Tekin Alp, "itiraf etmeliyiz ki şimdiye kadar memleketimizde milli bir bankanın mefkudiyeti [olmayışı] neticesinde milletimizin iktisadi kalbi, cevelan-ı demin {kan dolaşımının} merkezi memleket haricinde bulunuyordu" diyordu. "Kan marifetiyle memleketimizde toplanılan kuvvet memleketimizin haricine" gitmiş, ulus ülkede oluşan sermaye birikiminden yararlanamamıştı.[19] Tekin Alp "milli" banka kurmanın iktisadi ve mali yaşamın ulusallaşmasına doğru atılmış en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyor, "milli banka milletin hayat-ı iktisadiyesi için nâzım-ı mutlak hükmündedir" diyordu. "Milli" bankanın yararlarından söz eden Tekin Alp, böyle bir kurumun her şeyden önce sermaye sahiplerine güven verdiğini savunuyordu. "Milli" banka sayesinde ulusal ekonomiye hiçbir yararı olmaksızın çömlek diplerinde gömülü kalmış olan milyonlarca lira ortaya çıkacak, ülkenin iktisadi kaynakları değerlendirilecekti. Artık "milli" sermayedar ne kadar çekingen olursa olsun, devlet ve ulusun güvencesi altında bulunan böyle bir kuruluşa katılmazlık edemeyecekti. Böylece bu mali kuruluşun en

19 Tekin Alp, "İtibâr-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1333), s. 1.

büyük yararı, milyonlara ulaşacak olan atıl kalmış "milli sermaye"nin gün ışığına çıkmasına hizmet etmesiydi. Öte yandan "milli" banka iktisadi gelişmenin dayanak noktası olacaktı. Tekin Alp'e göre, ulusal nitelikteki bu banka "gayr-i milli" mali kuruluşlar gibi kendi çıkarını gözetmeyecek, Osmanlı ülkesinin tarımını, sanayiini, ticaretini ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirecekti. "Milli" banka her türlü iktisat politikasının yürütülmesinde etkin bir rol oynayacak, tarımsal üretimde kooperatifçiliği özendirecek, sanayi kuruculuğuna gidebilecekti. Böylece Osmanlı toplumunda bireyin çıkarıyla ülke çıkarı bağdaştırılmış olacaktı. Tekin Alp'e göre 20. yüzyıl "milli iktisat" çağıydı. Artık dünyada "milli banka ile mücehhez olmayan hiçbir millet iktisadı, hiçbir uzviyet-i düveliye mevcut değildi."

Hüseyin Cahit ve Tekin Alp'in "milli" banka üzerindeki görüşleri hemen hemen tüm Osmanlı yayın organlarınca paylaşılıyordu. Yunus Nadi, *Tasvir-i Efkâr*'da Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'ndan "başlı başına iktisadi ve mali büyük bir inkılabın delil ve mübeşşiri" diye söz ediyor, "herhangi bir milletin iktisadi -binaenaleyh siyasi- rüştü iktisadiyatını idare hususunda sinesinden doğma bankalara malikiyeti ile sabit olabilir" diyordu.[20] "Milli" banka girişimini destekleyen *İkdam* gazetesi, "bizde noksan olan sınıf ve tabaka"nın diğer ülkelerde "burjuva" diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş unsurların burjuvaziye dayandığını kaydediyordu. Burjuvazinin örgüte gerek duyduğunu, bunun da ancak kendi malları olacak bir bankayla gerçekleşebileceğini ileri süren *İkdam* gazetesi, savaş yıllarında Osmanlı toplumundaki gelişmeleri "içtimaiyatımızda bir inkılab-ı mübarek" olarak görüyordu.[21] Gazete, Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuyla artık "vatanımızda eksik olan bir burjuvazi

20 Y(e). N(un)., "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kânunusani 1917, s. 1.

21 "İktisadiyatta Temellül", *İkdam*, 18 Teşrinisani 1916, s. 1. Gazete burjuvazi ile "milli banka" arasındaki ilişkiyi şu şekilde kuruyordu:

"Bizde noksan olan sınıf ve tabaka, memalik-i sairede burjuva ıtlak olunan esnaf idi. Milletimiz, teşkilat-ı tarihiyesi itibariyle efendilerden yani amirlerden ve onların maiyetleri yani hademeden ve çiftçilerden mürekkepti. Esnaflık min-el-kadim mesâlih-i gayr-i milliyeden ad ve telakki ediliyordu. Halbuki milel-i hazıranın ve binaenaleyh devletlerin kuvvet ve miknetleri bugün heman her yerde esnaf tabakasına istinat ediyor. Almanya da, Fransa da, İngiltere de kuvvetlerini tüccardan istinbât etmektedirler. İşte, milli banka itibar mesailini bir şekl-i milliyetperanede hal ve esnaf tabakasının münkesif olmasına gayret ederse millette bugün noksan olan hücerat vücut bulur. İlk adım atıldıktan, ilk hamle havale edildikten sonra şimdiye kadar metruk ve mensî bırakılan ticaret, kendiliğinden ve kemal-i suhuletle ilerler. Mesai ve meşagil-i sairede ibraz-ı kabiliyet eden Türklerin esnaflıkta da sahib-i temrin ve ihtisas olmamaları mümkün değildir."

sınıfının teşekkülüne şahit" olunduğunu vurguluyordu.[22] II. Meşrutiyet ulusçuluğunun önde gelen yayın organı *Türk Yurdu* dergisi, tüm iktisadi girişimlerin ruhu ve beyninin banka olduğunu, iktisadi yaşamı bankaların düzenlediğini yazıyor, "iktisadının nâzımı ve ruhu kendi elinde olmayan bir millet[in], kendi iktisadi müesseselerini, kendi milli iktisadını kendi arzu ettiği istikamet ve yollara tevcih edebilmek iktidarından mahrum" olacağını kaydediyordu. Dergi "tamamıyla milli olan bir bankanın teşkili[nin] böyle bir mahrumiyetten, âdeta milletin istikbal ve mevcudiyetini tehdit eden böyle bir tehlikeden kurtulmak yolunda büyük bir adım atmak" olduğunu, bu açıdan İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşunun yalnız Osmanlıları değil, tüm Türk ve İslam âlemini ilgilendirdiğini belirtiyordu.[23]

Banka ile ilgili yasalar Meclis'ten geçerken Cavid Bey bu tür bir kuruluşun ülke ekonomisi açısından önemini vurgulamış, "milli" bankanın iktisadi gelişme için zorunluluğuna dikkati çekmişti. Cavid Bey'in açıklamalarını yorumlayan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Babıâli'nin Osmanlı topraklarında sanayileşmeyi doğrudan doğruya özendirmeyi arzuladığını, özel sermayeyi sanayi yatırımlarına yöneltmeyi amaçladığını ve son olarak, ülkeyi iktisaden yabancı vesayetinden kurtarmayı öngördüğünü kaydetmişti.[24] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yayın organına göre, "milli sermaye"leri toplayarak bunları değerlendirecek bir "milli müessese"nin o güne değin mevcut olmaması nedeniyle Osmanlı sermayedarı parasını ister istemez yabancı tahvil ve senetlere yatırmıştı. Bundan böyle Osmanlı, İtibar-ı Milli Bankası'nın pay senetlerine kaydolarak "bir taşla üç kuş vurmuş olacak"tı: Önce Türkiye'nin sanayileşmesine katkıda bulunacak, son-

22 "Teşebbüsat-ı Mebruke: Milli Bankanın Teessüsü Münasebetiyle", *İkdam*, 23 Kânunuevvel 1916, s. 1.

23 *Türk Yurdu* dergisi İtibar-ı Milli Bankası'nın milliliğinin "yalnız sözde ve adında değil, bütün sermayesinde, teşkilatında ve gayesinde mündemiç" olduğunu söylüyordu:

"Evvela; onu tesis eden zevat milli adamlar olduğu gibi, hisse senedini alabilenler de yalnız Osmanlı tebaasından olanlardır ve dolayısıyla bütün sermayesi millidir. Saniyen; bankanın bütün muamelat ve kuyudatında kullanılacak lisan milli lisandır; Türk lisanıdır. Salisen; bankanın başında bulunanlar, bütün memur ve müstahdemleri yalnız Osmanlı tebaasından olabilecektir. ... Rabien; milli banka... birtakım mali sarrafi müesseseler gibi yalnız sarraflık ederek kazanmak gayesini gözetmeyip, memlekette olabilecek mali ve iktisadi teşebbüslere bilfiil ortaklık etmek veyahut başka suretlerde yardım göstermek hususunda da teminatta bulunuyor." "Türklük Şu'unu: Milli Banka", *agd*, yıl 5, c. 11, S. 7 (24 Teşrinisani 1332), s. 111.

24 "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1676 (4 Şubat 1332), s. 33-34.

ra sermayesini güvenilir bir kuruluşa yatırarak değerlendirecek, nihayet ülke ekonomisini "ecnebi vesayetinden" kurtaracaktı.[25]

İtibar-ı Milli Bankası'nın Ayrıcalıkları

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın her biri 10 liralık 400.000 pay senedi 1917 yılı başında kayda açıldı. Kazalara kadara gönderilen pay senetlerinin satışı Ziraat Bankası şubelerince yürütülüyordu. Kayıt sırasında pay senedinin ilk taksiti olan 5 Osmanlı lirası ödeniyordu. Böylece 4 milyon liralık sermayenin ilk ağızda 2 milyonu banka kasalarına girecekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti halkı banka sermayesine katkıda bulunmaya sevk etmek için büyük çaba sarf etmişti. Pay senetlerine ilk yazılan Sultan Mehmed Reşad olmuştu. 200 pay senedi alarak banka hissedarları arasına giren padişahın bu jestini *Tanin* gazetesi "iktisadi cihatta... millete büyük ve ulvi bir numune-i imtisal" olarak niteliyordu.[26] İttihat ve Terakki Fırkası mebusan grubu, bu "emr-i milliye iştiraki" görev bilmiş, İttihatçı mebusların banka sermayesine kişisel katkılarının yanı sıra, partinin meclis grubu kasasındaki parayı da pay senetlerine yatırmıştı. Ancak İttihatçıların banka kurma girişimine muhalefet edenler de vardı. Nitekim "milli" banka girişimi Âyan Meclisi'nde muhalefetle karşılaşmıştı. İttihatçılara karşıt kesimin sözcülüğünü üstlenen eski Jön Türk Ahmed Rıza Bey, "servet-i milliyenin fevkalade rahnedar olduğu ve halkın ekseriyetle ekmek parası bulamadığı böyle dağdağalı, buhranlı bir zamanda banka tesisine çalışmayı ahlak nokta-i nazarından" çirkin görüyor, "fazla imtiyazlı ve himayeli", üstelik "zorla tesis edilen bir bankaya ciddi ve sağlam bir müessese nazarıyla bakılamayacağı" kanısında olduğunu açıklıyordu.[27]

25 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bankaya hissedar olmanın "hem parayı kârlı bir işe yatırmak, hem de menafi-i vataniyeye bir nispet dahilinde yardım etmek" anlamına geleceğini söylüyor, "böyle mühim bir müessese-i milliyenin hayat-ı iktisadiyemiz üzerinde husule getireceği" etkilerin kısa sürede görüleceğini, ticaretin yanı sıra, tarım ve sanayiin de bu bankadan büyük yararlar sağlayacağını belirtiyordu. "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1671 (31 Kânunuevvel 1332), s. 9-10.

26 Gazete şu satırlara yer veriyordu:

"Şevketlu padişahımız iktisadi cihatta en büyük teşebbüslerimizden birini teşkil eden Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na, nam-ı şahanelerine 200 hisse kaydını ferman buyurmak suretiyle, bu tarik-i mücadelede dahi millete büyük ve ulvi bir numune-i imtisal göstermişlerdir." "İktisadi Cihat: Padişahımızın İştiraki - Her Tarafta Rağbet", *Tanin*, 21 Kânunusani 1917, s. 1.

27 *Meclis-i Âyan Zabıtları Ceridesi*, 6 Şubat 1332, III. devre, 31/3, s. 347; 35/3, s. 412.

İttihatçıların bütün çabalarına karşın, pay senetlerine yazılma tarihinin sona erdiği 15 Şubat'a iki gün kala, 400.000 pay senedinden 253.000'i satılmış, geriye 147.000 pay kalmıştı. Son iki gün içerisinde ise 30-40 bin kadarına daha kaydolunacağı bekleniyor, böylece 100.000 pay senedi elde kalıyordu. Bu ise iç ve dış mali çevrelerde Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na güveni sarsıcı bir başlangıç olacaktı. Cavid Bey bankanın itibarını kurtarmak için soruna çözüm bulmakta gecikmedi. Meclis'teki yoğun çabası sonucu 14 Şubat günü ivedilikle çıkarılan bir özel yasayla Maliye Nezareti'ne pay senetlerinin 1/8'ini, yani 500.000 lira tutarında 50.000 adedini kati olarak, 15 Şubat akşamına kadar satılmayan pay senetlerini ise ikmal suretiyle satın alma yetkisi tanındı.[28] Yasada Maliye Nezareti'nin ikmal suretiyle aldığı senetleri uygun bir zamanda elden çıkaracağı, böylece ilerde bankanın sermayesine 1/8 oranında katkıyla yetineceği belirtiliyordu. 21 Şubat 1917 tarihli başka bir yasayla Babıâli, devlet bankasına dönüştürülmesi düşünülen Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na bir dizi ayrıcalık tanındı.[29] Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan bağışık tutulacaktı. Pay senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmalar, resmi dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilanları için banka, damga resmi ödemeyecekti. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı kasa ve benzeri eşya ve gereçler gümrüksüz ithal edilebilecekti. Bankanın pay senetleri resmi dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedellerinin ödenmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilecekti. Son olarak, bankanın Osmanlı topraklarındaki yazışmaları, para ve benzeri transferleri posta ve telgraf ücretinden bağışık tutulacaktı.

11 Mart 1917 günü kesin olarak kurulan İtibar-ı Milli Bankası'nın ana sözleşmesinde pay senetlerinin isme yazılı olacağı belirtiliyor, ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri kaydediliyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türkçe pay senedi düzenleniyor, bankanın her türlü işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu getiriliyordu. Ana sözleşmeye göre, İtibar-ı Milli Bankası'nda çalışacak memurların Osmanlı uyruğunda olması gerekiyordu. Ancak kuruluş sırasında genel müdürlükte yabancı bir uzmanın çalıştırılmasına olanak sağlanmıştı. Nitekim bankanın genel müdürlüğüne Belçika'da birçok

28 Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Hisse Senedatından Hükümet Namına Mübayaası Takarrür Eden Miktar Hakkında Kanun (14 Şubat 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 205.

29 Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası İmtiyazatı Hakkında Kanun (8 Şubat 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 184-185.

banka kurmuş olan Avusturyalı banker Weil geçici olarak getirilmişti.[30] Bu arada Maliye Nezareti, İtibar-ı Milli Bankası adına üç yıl süreyle Viyana'ya öğrenci göndermiş, bu gençlerin bankacılık alanında öğrenim görüp yurda dönüşlerinde bankada istihdamı kararlaştırılmıştı.[31]

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, her türlü banka işleminin yanı sıra, demiryolu, yol, geçit, kanal, liman, bataklık kurutma ve arazi sulama gibi bayındırlık işlerine girişecek, tarım, ticaret ve sanayii geliştirmeye yönelik "milli" şirketlere sermayesine katılarak ya da başka bir suretle yardımda bulunacaktı.[32] Son olarak, İtibar-ı Milli Bankası, Osmanlı Bankası'nın hukukunu ihlal etmeksizin, devlete ait mali işleri yürütecek, halkın her türlü para, esham, tahvil ve pay senedini kasalarında saklayacaktı.[33] Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ileride devlet bankasına dönüştürülmek üzere kurulmuştu. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1925 yılında sona eriyordu. Bu tarihte Babıâli, Osmanlı Bankası'yla hesabını tasfiye ederek bankayı feshedebilecekti. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nı devlet bankası olarak tanıyabilecekti. Nitekim, bankanın idare meclisi reisi Hüseyin Cahit Bey, İtibar-ı Milli Bankası'nın gördüğü hizmetlerin zamanla genişletilerek "ilerde devlet bankası şeklini" alacağını belirtiyordu. Mebusan Meclisi'nde 1918

30 Nizamname-i Esasi'nin 78. maddesi şöyle diyordu: "Müdür-i Umumi Tebaa-i Osmaniye'den olacaktır. Ancak ilk on sene için müdür-i umumi olarak bir ecnebi istihdam edilebilecektir."

31 "Viyana'ya Banka Talebesi İ'zamı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51 (5 Nisan 1333), s. 8.

32 İtibar-ı Milli Bankası İdare Meclisi Reisi Hüseyin Cahit Bey bankanın faaliyet alanıyla ilgili şu bilgiyi veriyordu:

"Her şeyden evvel şunu unutmamalıdır ki bankanın teşkili bir gaye değil vasıtadır. Banka asıl teşkilat-ı nafıa ve ticariyeyi inkişaf ettirmek gayesini takip edecektir. Bu gayeden olmak üzere zürraa yardım etmek için ticari bir şirket, memleketteki madenleri işletmek üzere de bir maden işletme şirketi tesisini düşünüyoruz. Bunlar için lazım gelen sermayeyi mümkün olduğu kadar dahilden tedarik etmeye gayret eyleyeceğiz.

Banka ileride devlet bankası şeklini alacak, ve o zaman hidematı tevessü edecektir. Eğer banka önceden teşekkül etmiş ve devlet bankası şeklini almış olsa idi bugün muhakkak birçok buhranlara meydan verilmemiş olurdu." "Milli İtibar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43 (1 Mart 1333), s. 8.

33 Bankanın ilk yılki faaliyeti için bkz. *Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Umum Müdürlüğü, Müdüriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususi Rapordur*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334; *Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedaran Heyet-i Umumiyesine Arz Olunan Rapordur*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

Bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cavid Bey, kurucu ortağının görüşünü paylaşıyor, bankanın "ümidimizin fevkinde bir mevkie mazhar" olduğuna değinerek "pek kaviyen ümit ediyorum ki altı, yedi sene sonra bu banka hakiki manasıyla bir devlet bankası, bir millet bankası olabilecektir" diyordu.[34]

* * *

Osmanlı Devleti, Batı ile ekonomik ilişkileri geliştikçe parasına çekidüzen verme gereği duydu. Gelişen ticaret ekonomiyi giderek parasallaştırıyordu. Parasallaşan bir ekonomi ise gerek iç, gerek dış ticaret nedeniyle karmaşık kambiyo ilişkilerine giriyordu. Geleneksel sarraflık ve poliçecilik bu tür bir gelişmeye ayak uyduramıyordu. Öte yandan devletin yıllık bütçe anlayışını geliştirmesi ve para politikası oluşturması Hazine'nin dışında kurumsal düzenlemeleri gerektiriyordu. Osmanlı, kambiyo sorunlarının üstesinden gelecek ve gerektiğinde devlete avans açacak kredi kurumlarına gerek duyuyordu. Osmanlı parasının istikrar kazanması, ancak Batı'da olduğu gibi merkez ya da devlet bankası ile mümkündü. Ayrıca köklü bir para reformuna gerek duyuluyordu. Bu tür bir talep yurttaşları Osmanlı topraklarında ticaret yapan ülke yönetimlerinden de geliyordu. İstikrarsız ortam dış ticareti olumsuz etkiliyordu. Çağdaş anlamda para ve kredi kurumlarının oluşturulması kaçınılmazdı. 1838'den itibaren Babıâli, bir yandan kendi olanaklarını zorlarken, öte yandan içerden ve dışardan banka önerileri aldı. Önceleri yabancılardan gelen öneriler kaygıyla karşılandı, geri çevrildi. Yerel kaynaklarla bu sorunun üstesinden gelinebileceği kanısı hâkimdi. Sarraflar ve bankerler aracılığıyla çözüm arandı.

Ticari nitelikteki Bank-ı Osmani kısa sürede devlet bankasına dönüştü ve Banka-i Osmani-i Şahane adını aldı. Yabancı sermayeyle kurulmuş banka kuşkusuz pay sahiplerinin çıkarlarına öncelik tanıdı. Osmanlı para sistemine düzen getirmiş, birçok dış borçta aracılık yapmış ve devletin bankası işlevini görmüşse de banka zamanla Babıâli'ye ters düştü. II. Meşrutiyet yıllarında devlet bankacılığı ulusal temellere oturtulmaya çalışıldı. Devlet bankası ayrıcalığının Osmanlı Bankası'ndan alınarak "milli sermaye"yle kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na devri öngörüldü.

34 *Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi*, 21 Şubat 1334, III. devre, 54/4, s. 885 (Cavid Bey'in 1334 Bütçe konuşması).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

"MİLLİ" BANKACILIK VE İTTİHATÇILAR

II. Meşrutiyet dönemi iktisadi yaşamında köklü dönüşümlerin oluştuğu alanlardan biri de bankacılıktı. "Milli banka" sorunu Jön Türk Devrimi'yle birlikte Osmanlı toplumunun gündemine gelmişti. 1908 Devrimi ertesi toplanan Mebusan Meclisi'nin ilk günlerinde Drama mebusu İttihatçı Rıza Bey, "milli" bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkati çekmiş, Meclis'e sunduğu önergede "Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası" adını taşıyacak bir ulusal bankanın kurulmasını teklif etmişti.[1] İttihatçılar kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadıkları rolü görmekte gecikmemiş, özellikle yabancı sermayenin etkin olduğu bu kesimin denetlenmesi gereğine inanmışlardı. Nitekim "milli iktisat" görüşlerinin geliştiği dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin vilayet merkez heyetlerine gönderdiği bir genelgede, "millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibar [kredi] dediğimiz şeydir ve millette bir kalp gibi bütün itibarları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır" deniyor, taşra örgütlerinden yerel kredi kurumlarını oluşturmaları isteniyordu.[2]

Tarımsal Kredi ve Ziraat Bankası

Osmanlı topraklarında pazara dönük üretime geçiş ertesi kredi ihtiyacı başta tarım olmak üzere iktisadi yaşamın her alanında hissedilmeye başlanmıştı. Tarım kesiminde Ziraat Bankası'nın kredi olanakları yetersiz kalmış, küçük üretici örgütlenmemiş tarımsal kredi piyasasına başvurarak sarrafa, murabahacıya, tüccara yüksek faiz ödemişti.[3] II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası "muhtekir sarraf"m Ziraat Bankası'ndan yüzde 5 faizle aldığı parayı yüzde 25 faizle küçük üreticiye borç verdiğinden ya da çiftçinin malını hasat öncesi *alivre* satışla yarı yarıya düşük bir fiyatla kapatarak yüzde 100 faiz elde ettiğinden yakınıyor, müteselsil kefaletle köylüye borç verebilecek "köy sandıkları"nın kurulmasını öneriyordu.[4] Nitekim bu doğrultuda 1913 Vilayetler İdaresi Kanunu'na "zirai teavün sandıkları" kurulmasına ilişkin bir madde konmuştu. Meşrutiyetle birlikte kredi sorununun yeni bir anlayışla ele alınması istenmiş, Ziraat Bankası kredilerinin daha etkin bir biçimde dağıtımı gündeme gelmişti.[5] 1908 Devrimi ertesi *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* "devr-i istibdatta bazı yerlerde eshâb-ı nüfus bankadan muhtacin-i zürradan ziyade istifade ederdi" diyor, Meşrutiyet yönetimiyle birlikte bundan böyle doğrudan üreticiye kredi açılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca yalnız taşınmaz mal teminatı karşılığı kredi açılmasını eleştiren gazete, Batı'da olduğu gibi müteselsil kefaletle de kredi verilmesini öneriyordu.[6]

II. Meşrutiyet yıllarında, Ziraat Bankası'nda yeni düzenlemelere gidilmiş, bankanın kredi olanakları genişletilerek daha yaygın bir köylü kitlesine hizmet götürmesi sağlanmıştı. 1914 yılına değin 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankası'nda Birinci Dünya Savaşı öncesi kapsamlı bir reforma gidildi. Bu amaçla yeni bir Ziraat Bankası Kanunu hazırlandı.[7] 23 Nisan 1914'te yürürlüğe sokulan geçici yasayla fakir köylünün kredi için başvurularını karşılamak ve tarımsal yenilikler getirecek toprak sahiplerine yeterince ve uzun vadeli borç vermek amaçlanıyordu. 25 Mart 1916 günü Meclis'te onaylanıp yayınlanan Ziraat Bankası Kanu-

1 Drama Mebusu Rıza Bey'in Bir Milli Banka Tesisi Hakkında Takriri, *Takvim-i Vakayi*, 1. sene, adet 140 (19 Şubat 1324), s. 13. 1909 yılında kurulan Cemiyet-i Müteşebbise de "milli banka"nın önemini vurgulamıştı. Bkz. *Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi*, Dersaadet: Becidyan Biraderler Matbaası, 1325.

2 Tekin Alp, "İtibar-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1333), s. 1.

3 Tarımsal kredi piyasası için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş*, İÜ İktisat Fakültesi yayımlanmamış doktora tezi, 1978, s. 110-133.

4 "Fahiş Faizler", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no. 1332 (3 Temmuz 1326), s. 225.

5 Ziraat Bankası ve kredi sorunlarıyla ilgili olarak bkz. "Memalik-i Şahane'de İtibar-ı Zirai ve Ziraat Bankaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1224 (7 Haziran 1324), s. 197.

6 "Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1238 (13 Eylül 1324), s. 309-310.

7 Ziraat Bankası ve tarımsal kredinin gelişimi için bkz. Yusuf Saim Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939; aynı yazar, *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1934.

nu ile tarımsal kredi işlemlerinde teminat ilkeleri genişletilmiş, taşınmaz mallar ve müteselsil kefaletten başka, ambarlara konmuş ürünün, borsalara kabul edilmiş ve banka idare meclisince onaylanmış tahvillerin, tevdiat defterlerinin, bankanın saptayacağı mahallere bırakılacak gümüş ve altın eşyanın, bankanın murakabesi altında bulunan tarımsal kooperatiflerin vereceği en az iki imzalı poliçe ve emre yazılı senetlerin teminat olarak alınması kabul edilmişti.[8] Yeni yasayla bankanın evrakları damga resminden bağışık tutularak borç, ödeme, teminat işlemlerinden rüsum ve harç alınmaması öngörülüyordu. Maliye Nezareti müşaviri Mösyö Loran'ın hazırladığı bu yasada, Ziraat Bankası'nın çiftçiye ve tarıma dayalı sınai girişimde bulunanlara kredi açmasının yanı sıra, tarımsal işlerle uğraşan şirketlere, pay senetleri toplam değerinin yüzde 20'sini geçmemek üzere katılabileceği belirtilmişti. Son olarak, bankaya, gerek gördüğünde, hayvan, tohumluk, tarımsal araç gereç sağlayarak bunları peşin ya da taksitle çiftçilere satma yetkisi tanınmış, ayrıca Ziraat Bankası'nın arazi satın alarak taksitle ödenmek üzere isteyenlere dağıtması karara bağlanmıştı.[9]

İstanbul'da "Milli" Bankalar

II. Meşrutiyet yıllarında devlet bankası olarak düşünülen Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ve faaliyet alanı genişletilen Ziraat Bankası'nın yanı sıra, gerek İstanbul'da, gerekse taşrada "milli" nitelikte başka kredi kurumları da kurulmuştu. Ulusal bankacılık alanında bu iki bankayla yetinilmemesi gerektiğini savunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, üyelerinin bu alandaki girişimlerini takdirle karşılamış, gerektiğinde her türlü kolaylığı göstermişti. Nitekim 1916 Kongresi'nde Heyet-i Malısusa-i Ticariye raporu görüşülürken İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul murahhası Kemal Bey'in önerisiyle, mütevelliliği Evkaf Nazırlarının üzerinde bulunmak üzere, heyetin elde ettiği kazançla vakıf niteliğinde bir "milli" banka kurma kararı alınmıştı.[10] Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın ivedilikle gündeme gelişi nedeniyle bu bankanın kuruluşu bir süre ertelenmiş, ancak Nisan 1918'de gerçekleştirilebilmişti. Milli İktisat Bankası adlı bu kuruluş 1.500.000 Osmanlı Lirası sermayeyle,[11] Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Said Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey'in girişimleri sonucu kuruldu.[12] Savaş yıllarında İttihatçıların İstanbul'da kurdukları bir diğer banka Ticaret ve İtibar-ı Umumi Milli Bankası adını taşıyordu.[13] Bu banka 5 liralık 10.000 paydan oluşan 50.000 Osmanlı Lirası sermayeyle Mart 1917'de faaliyete geçti. Her türlü "sarraflık" ve ticari işlemle uğraşacak, taşınmaz ya da taşınır mal karşılığı borç para verecek olan banka 60 yıllık bir süre için kuruldu.

Bu bankaların yanı sıra II. Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk unsur İstanbul'da dört banka daha kurmuştu: 5 Temmuz 1911 günü, Ahmed Kemal Bey tarafından kurulan İstanbul Bankası "her nevi muamelat-ı sarrafiye ve ticariye ve nafia"da bulunmayı amaçlıyordu. Birer liralık pay senetlerinden oluşan 22.000 Osmanlı Lirası tutarındaki kuruluş ser-

8 Ziraat Bankası Kanunu (12 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 88, 889.

9 "Ziraat Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1736 (13 Nisan 1334), s. 65-66 (Banka müdüriyet-i umumiyesinin raporu).

10 *İktisadiyat Mecmuası* bankanın kuruluş kararıyla ilgili olarak şu haberi veriyordu:

"Reis-i sani Talat Beyefendi'nin riyasetleri altında son defa olarak içtima etmiş ve Heyet-i Mahsusa-i Ticariye hesabatına ait rapor tetkik ve maal takdir tasvip olmuş ve heyet muamelatından husule gelen temettüün vakfı suretiyle ve mütevelliliği Evkaf Nazırları uhdesinde bulunmak üzere bir milli banka teşkili zımnında Murahhas Kemal Bey tarafından vuku bulan teklif kabul ve babda lazım gelen muamelenin ifası bir heyet-i mahsusaya havale edildikten sonra intihabata geçilmiştir." "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 30 (6 Teşrinievvel 1332), s. 5.

11 Bankanın *Sabah* gazetesinde yer alan bir ilanında "Sermayesi: 1.500.000 lira - Merkez-i idaresi: Dersaadet - Ahval-i hazıraya göre en müsait şerait dahilinde alelıtlak bilcümle banka muamelatı icra olunur" deniyordu. "Milli İktisadiyat Bankası", *agg*, 9 Eylül 1918, s. 4.

12 Gündüz Ökçün bu bankayla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:

"I. Dünya Savaşı içinde toptan dahili ticaretin Müslüman-Türk unsurunun eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olan 'ulusal şirketlerin' bankacılık işlemlerini yapmak üzere kurulan bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 150.000 TL' dır. Bankaya İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup olanlar hâkim durumdadır." Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yıllan Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 417-418.

Gündüz Ökçün'ün çalışmasında bankanın adı "Milli İktisat Bankası" olarak geçmektedir. *Sabah* gazetesindeki ilanda ise "Milli İktisadiyat Bankası" adı kullanılmaktadır. Ancak 1919 yılında bankayla ilgili bir haberde "İktisat Bankası" olarak bu bankadan söz edilmektedir: "Milli Kantariye, Ekmekçiler, Mensucat şirketleriyle İktisat Bankası'na dün Evkaf tarafından vaz'-ı yed edilerek mezkûr müesseseler mühürlenmiştir." "Hükümetin Milli Şirketlere Vaz'-ı Yedi", *Vazife*, 1 Kânunusani 1919, s. 1.

Öte yandan 1928 tarihli *Borsa Rehberi*'ndeki İstanbul Resmi Borsa Cetveli'nde 1.500.000 sermayeli Milli İktisat Bankası da yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu banka Cumhuriyet yıllarında da faaliyetini sürdürmüştür. *Borsa Rehberi* -İstanbul Esham ve Tahvilat-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından tertip edilmiştir-, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1928, s. 190.

13 "Ticaret ve İtibar-ı Umumi Milli Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1683 (14 Nisan 1333), s. 103; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334, s. 51-52; Gündüz Ökçün, *agm*, s. 416.

mayesinin 2.200 lirası ödenmişti. *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* adlı yapıtta "mültezimliğe varıncaya kadar maksad-ı teşkiline dahil olmayan hiçbir muamele-i iktisadiye kalmadığı" belirtilmekte, ancak, şirketin "sarraflık ve ikrazat"la yetindiği kaydedilmekteydi.[14] Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi 22 Ocak 1914 günü Arif Paşazade Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuad Hulusi Bey, Ahmed Tevfik Bey tarafından kuruldu. Bankanın 100.000 lira tutarında kuruluş sermayesinden 10.000 lirası ödenmişti.[15] 10 Ocak 1914 günü Hüseyin Naim Bey'in kurduğu Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi'nin 100.000 lira kuruluş sermayesi vardı. Bu meblağın 10.000 lirası ödenmişti.[16] İktisat Anonim Şirketi 8 Temmuz 1334 günü Akif Fevzi, Kaymak Asım, Galib, Azmi, Zeki Koyuncu, İpekçi Cevdet, Kibar Fazıl ve Şamlı Nihad Bey tarafından kurulmuştu. Bu şirket sigorta ve komisyonculuk işlemlerinin yanı sıra, bankacılık işlemleriyle de uğraşabilecekti. Kuruluş sermayesi 45.000 Osmanlı Lirasıydı.[17] Bu arada kurulması düşünülen, fakat gerçekleşmeyen bankalar da vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Âyan'dan Nail Bey ve Aram Efendi'yle Banker Ferid Abud Efendi 440.000 Osmanlı Lirası sermaye ve 99 yıl süre ile "Osmanlı Terhin-i Akar Bankası" adı altında bir şirket kurmak için ruhsat almışlardı. "Şehir ve kasabalar dahilinde müsakkafat ve arsaların terhini ve teminat iraesi mukabilinde ikrazatta bulunmak veya hesab-ı cari tarikiyle kredi açmak" üzere kurulacak bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı. Ancak sonraları bu bankanın kurulduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır.[18] Yine aynı dönemde ruhsat alınıp kurulmayan bir başka banka Suriye Bankası'ydı. 880.000 Osmanlı Lirası sermaye ile Şam'da kurulması düşünülen banka bankacılık ve sarraflık işlemlerinin yanı sıra, "ticaret, sanayi ve ziraatın terakkisi" için kolaylık sağlayacak, bayındırlık işlerine girişecekti.[19]

Konya'da "Milli" Kredi Kurumları

II. Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görüldü. İktisadi gücü giderek artan Anadolu eşraf-tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak kredi sorununu çözmeye yöneldi. İttihat ve Terakki'den gördükleri teşvik sonucu kısa sürede "milli" taşra bankalarını kurdular. Konya Milli İktisat Bankası bu tür "milli" kuruluşların ilkiydi. 1909 yılında Konya eşrafından Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızade Hacı Edhem Efendi, Attar Halilağazade Eyüb Efendi ve Keleşzade Hacı Ahmed Efendi tarafından Şirket-i İktisadiye-i Milliye adı altında komandit şirket olarak kurulan bu banka, 30 Kasım 1911 günü anonim şirkete dönüştürüldü ve Konya İktisad-ı Milli Anonim Şirketi adını aldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kuruluşun adı bir kez daha değiştirildi: Konya Milli İktisat Bankası oldu. "İkraz ve istikraz ve ind-el-icab [gerekince] mali, ticari, sınai, madeni bilumum emval-i menkule ve gayr-i menkuleye müteallik kâffe-i muamelat ile iştigal etmek" üzere kurulan şirketin esas faaliyet alanı bankacılıktı.[20] 2,5 liralık 40.000 paydan oluşan 100.000 lira tutarındaki sermayesinin 1911 yılında 10.000 lirası, 1914'te 76.497 lirası ödenmişti. Sermaye artırılışında eski pay sahiplerinin rüçhan hakkı vardı. İdare meclisi üyelerinin Osmanlı uyruğunda olan tüccardan oluşması gerekiyordu. Konya Millî İktisat Bankası'nın kazancı özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında arttı: 1914 yılı net kârı 9.000 Osmanlı Lirasıyken, 1915 ve 1916 yıllarında sırasıyla 29.595 lira ve 45.493 lirayı buldu; pay sahiplerine bu iki yılda sırasıyla yüzde 18 ve yüzde 40 temettü dağıtıldı. Konya Milli İktisat Bankası, banka işlemlerinin yanı sıra, Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adı altında iki ticaret şirketi kurmuş, manifatura ve bakkaliye eşyası alım satımıyla uğraşmıştı. Nitekim savaş yıllarında bankanın kazancındaki büyük artış bu tür ticari faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Banka, ayrıca demiryolu yapımını faaliyet programına almıştı. Ancak bu tür kapsamlı bir girişim için savaşın sona ermesi bekleniyordu. Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi'nin 50.000 liralık sermayesinin yarısını Konya'daki Osmanlı İktisad-ı Milli Anonim Şirketi ödemişti. 21 Kasım 1916 günü kurulan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve bu pay senetlerine ancak Osmanlılar kaydolabiliyorlardı. Yabancı uyruğa geçenler ya da veraset yoluyla pay senedine sahip olan yabancılar üç ay içerisinde paylarını Osmanlı vatandaşlarına satmakla yükümlüydüler.[21] Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi pay senetleri için de aynı ilkeler benimsenmişti: "Tabiyet-i ecnebiyeye

14 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 13-14; Gündüz Ökçün, *agm*, s. 415.

15 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 415.

16 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 415-416.

17 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 418.

18 Osmanlı Terhin-i Akar Bankası Namıyla Bir Şirket Teşkili Ruhsatını Mutazammın İrade-i Seniye (27 Nisan 1331), *Düstur*, II. tertip, C. 7, s. 619.

19 "Suriye Bankası", *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye*, no. 5 (3 Mart 1330), s. 1.

20 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 83. Bankanın nizamnamesi için bkz. *Konya Osmanlı İktisat-ı Milli Şirketinin Nizamname-i Dahilisi*, Konya: Konya Vilayet Matbaası, 1327.

21 *Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 101-102.

geçen hissedarlar veya hisse senedatını tedarik eden ecnebiler üç ay zarfında hisselerini tebaa-i Osmaniye'ye satmaya mecbur"dular.[22] Konya Mensucat ve Emtia Yurdu'nun ana amacı fabrika ve tezgâh kurarak şayak vb üretip satmak olduğu halde, savaş nedeniyle ticari faaliyetle yetinmiş, ancak savaşın sonlarına doğru küçük tezgâhlar kurarak 3.000 küsur metre mensucat imal etmişti. 18 Nisan 1914 yılında kurulan şirket ilk yıl 75.631, ertesi yıl 76.569, 1917 yılında ise 156.414 kuruş net kazanç sağlamıştı. Konya'da yayınlanan *Babalık* gazetesinden öğrendiğimize göre, bu iki şirket, Milli İktisat Bankası ve eşraftan Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Ayanzade Hafızi Bey, Kâşzade Hacı Ahmed Efendi, Hüsnü Efendizade Kâzım Bey, Bekirzade Hacı Ali Ağa ve Mazlumzade Hacı Osman Efendi ve Abaoğlu Ali Efendi 1916 yılının ikinci yarısında bir araya gelerek Konya'da imtiyazlı bir şeker fabrikası ile debagat ve kundura fabrikaları kurmak amacıyla bir anonim şirket oluşturma çabası içerisindeydiler.[23]

Konya Milli İktisat Bankası İttihatçıların ön ayak oldukları taşra Müslüman-Türk tüccar-eşraf bankalarının tipik bir örneğiydi.[24] Nitekim bankanın 1917 genel kurulu İttihat ve Terakki'nin gövde gösterisine dönüşmüş, Ticaret Umum Müdürü Münir Bey Konya'ya gelerek genel kurulda hükümeti temsil etmişti. Münir Bey genel kurulu açış konuşmasında, "Türkiye'nin merkezi olan Konya'da Hilal-i Osmani nasıl tecelli etmiş ise" uygarlık yolu olan "teşebbüsat-ı şahsi ve sa'y-i müşterek" fikirlerinin de bu mübarek iklimden doğarak Osmanlı ülkesinin dört bir yanına örnek olduğunu belirtiyor, "Türkiye'nin, Türk mefkûresinin her yerde, her vakit ulviyetini gösterip sanayide, ticarette pek mühim terakkiler ibraz ettiğini" kaydediyordu.[25] İttihatçı *İktisadiyat Mecmuası*, bankanın genel kuruluyla ilgili yaptığı değerlendirmede "mezkûr içtima[ın] sırf mali ve ticari bir müesseseye mahsus olduğu halde bütün müzakerat ve hattâ müfredatta hâkim olan amil[in] hamiyet-i milliyeden ibaret" kaldığını belirtiyordu. Dünyanın hiçbir yerinde bu tür bir anonim şirket genel kuruluna rastlanmayacağını kaydeden *İktisadiyat Mecmuası*, ticari şirketlerde pay sahiplerinin ve yönetim kurullarının her şeyden önce kişisel çıkarlarını gözettiklerini, oysa Konya Milli İktisat Bankası'nda pay sahiplerinin çıkarlarını gözetmekle beraber, en çok egemen olan hususun "mülk ü milletin teali-i iktisadiyesi" olduğunu söylüyordu. İttihatçılara göre, Konya Milli İktisat Bankası'nın bu tür bir işlev üstlenmesi iki temel nedenden kaynaklanıyordu:[26] Önce "Konya Türklüğün tam merkezinde" bulunuyordu. Bu gibi yerlerde iktisadi yaşamda görülen gelişmeler elbette gelecek için ümit kaynağıydı. Öte yandan Konya Anadolu'nun en mühim üretim merkezlerinden biriydi. Son yıllarda özellikle Alman sermayesi Konya ovasına girmiş, bu yöreler imparatorluğun tahıl ambarı olmuştu. "Bu gibi yerlerin kuvve-i istihsaliyesini mevki-i istifadeye vaz'etmek için erbab-ı teşebbüse ihtiyaç vardı." Ürününü uygun fiyatlarla pazarlayan çiftçi, tasarruflarını anonim şirketlere katılarak değerlendirirse ülke kısa sürede sanayileşebilirdi. Sonuç olarak, Konya Milli İktisat Bankası "küçük, büyük sermayedarını çömleklerde para biriktirmek usul-i sakîminden kurtaracak, erbab-ı teşebbüsü milli iktisadı yükseltmeye medâr olan zirai teşebbüslerin ihdasına sevk ve teşvik edecek"ti.

Anadolu'da "Milli" Bankalar

II. Meşrutiyet yıllarında Konya Milli İktisat Bankası türü "milli" kredi kurumları Anadolu'nun özellikle batı yörelerinde art arda kurulmuş, o güne değin gayrimüslimlerin uğraş alanı olarak bilinen bankerlik, sarraflık giderek Müslüman-Türk unsurunun eline geçmişti.[27] Meşrutiyet yıllarında Konya vilayetinde, Milli İktisat Bankası'nın yanı sıra kurulan bir diğer "milli" kredi kurumu Karaman Milli Bankası adını taşıyordu.[28] 18 Nisan 1915 günü manifatura, tahıl ve kösele ticaretiyle uğraşan Karaman eşrafının bir araya gelmesiyle oluşturulan bu banka, her tür kredi işlemlerini görebilecek, ticaret ve sanayi ve madencilikle uğraşacaktı. Bankanın 20.000 Osmanlı Lirası tutarındaki kuruluş sermayesi Nisan 1918'de iki katına çıka-

22 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 103.

23 "Konya'da Milli Bir Şirket", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 35 (24 Teşrinisani 1332), s. 8.

24 *Halka Doğru* dergisi banka ile ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

"... Milli iktisadın ilerlemesi için sözlerden ziyade hakiki intibahı gösteren bu gibi işler lazım olduğunu söylemeye bile hacet yoktur. Hakikaten uyanmak ve çalışmak. İşte bizi içinde bulunduğumuz berzahtan kurtaracak tek çare. Binaenaleyh bu güzel işin müteşebbislerini alkışlar ve muvaffakiyetler dileriz." "Osmanlı İktisat-ı Milli Bankası", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 48 (6 Mart 1329), s. 384.

25 Tekin Alp, "Konya Milli İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 24 (28 Temmuz 1332), s. 1.

26 "Konya Milli İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52 (19 Nisan 1333), s. 6-7.

27 Hasan Ferid'e göre "bu bankalar Türkler arasında ticaret ve banka fikirlerinin uyandığına delalet" ediyordu. Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, Bankacılık, c. 3, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, s. 67.

28 *Karaman Milli Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 97; Gündüz Ökçün, *agm*, s. 424-425; "Karaman Milli Bankası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1571 (31 Kânunusani 1330), s. 53.

rılmıştı. Konya vilayetinde Meşrutiyet yıllarında gerçekleştirilen tarımsal gelişme, tarımsal kredi sorununu sürekli gündemde tutuyordu. Bu alanda Ziraat Bankası'nın önemli katkıları olmuşsa da yörenin kredi ihtiyacı yeterince karşılanamamış, Konya Valisi Samih Bey'in girişimiyle "köy bankaları" oluşturulmasına gidilmişti.[29] Banka adını taşıyan bu köy sandıkları hükümetin desteğiyle 1915 yılında faaliyete geçmişti. Hazırlanan talimatnamenin 1. maddesine göre, elli haneye kadar nüfusu olan her köyün ihtiyar heyeti, yörenin ziraat muallimi ve ziraat memurlarının danışmanlığında, buğday ekimine en elverişli üç dönümlük miri toprağı köy sakinlerinin ortak çabasıyla ektirecekti. Hasat ertesi ürünün satışından elde edilen gelir "köy bankaları"nın sermayesini oluşturacaktı. Nitekim 1915 yılı ekininden bu bankalara 35-50 bin dolaylarında bir sermaye kalmıştı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Samih Bey'in bu girişimini "iki üç sene zarfında Konya köylerini itibar [kredi] içinde yüzdürebilecek bir teşebbüs" olarak niteliyordu.[30]

1916 yılında Kayseri Mutasarrıfı Zekâi Bey benzer bir girişimde bulunmuş, Kayseri Liva Umumi Meclisi aracılığıyla Köy İktisat Bankası'nın kurulmasını sağlamıştı.[31] Mutasarrıflığa bağlı yöre köylüleri beher çift öküz başına otuzar okka buğday ya da bunun iki katı arpa veya çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü kılınmıştı. Kuruluş sermayesi 10.000 Osmanlı Lirası olan banka ilk yıl 7.000 liralık tahıl toplamış, 1917 yılında tahıl fiyatlarının artması üzerine sermayesini 50.000 Osmanlı Lirasına çıkarmıştı. Kayseri Köy İktisat Bankası toprak sahibi ve hayvan taciri İmamzade Mehmed Bey, toprak sahibi Uşakizade Osman Zeki Bey, toprak sahibi Bahçecizade Hacı Mehmed Efendi, jandarma subayı Mehdizade Mazhar Bey, şeriye mahkemesi başkâtibi Gözübüyükzade Sabit Efendi tarafından kurulmuştu. İttihat ve Terakki Kayseri örgütü bu bankanın kuruluşunda önemli bir rol oynamıştı. Nitekim kurucu üyelerin tümü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı. Kayseri Köy İktisat Bankası'nın kuruluşunu sağlayan Zekâi Bey Nisan 1918'de bu kez 100.000 Osmanlı Lirası sermayeli Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurulmasına ön ayak olacaktı.[32]

29 *Tasvir-i Efkâr*'dan nakleden: "Köy Sandıkları", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 27 (1 Eylül 1332), s. 8.

30 *Babalık* gazetesinin yazdığına göre, 1917 başlarında Konya'da bir Köylü Bankası kurma girişimde bulunulmuştu: Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (Şubat 1332), s. 192.

31 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 427-428.

32 Bankanın yönetim kurulu başkanlığına Hafız Ömer Efendi seçilmişti. "Çiftçi Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1918, s. 1. Bankanın gelişimi için bkz. Gündüz Ökçün, *agm*, s. 434-435.

Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kayseri'de doğan bir başka "milli" bankaydı.[33] 11 Temmuz 1916 günü her türlü mali ve ticari faaliyette bulunmak, köylü ve tüccara tahıl, yün, kitre gibi mal karşılığı avans vermek, bu malların alım satımına, taşınmasına aracılık etmek üzere kurulan banka aynı zamanda "hayırlı" gördüğü sınai ve tarımsal girişimlerde de bulunabilecekti.[34] Arazi sulama ve bataklık kurutma gibi bayındırlık işleri, omnibüs, tramvay işletme, maden araştırma ve çıkarma, imalathane, çiftçi için tarım makineleri getirme, yararlı göreceği işlere müteahhit ya da mültezim sıfatıyla katılma bankanın uğraş alanları arasında gözüküyordu. Kayseri Milli Anonim Şirketi kurucuları arasında İttihatçılar ağır basıyordu. Yapağı ve kitre taciri Kürkçüzade Ömer Efendi, manifatura ve hayvan taciri Taşçızade Mehmed Efendi, halı ve manifatura taciri İmamzade Reşid Efendi ve tüccar Hacılarzade Mustafa Efendi İttihat ve Terakki'ye kayıtlı kurucu üyelerdi. Bankanın kuruluşuna katılan diğer üç kişi Belediye Reisi Çalıkağazade Rıfat Efendi, pastırma taciri Kâtipzade Nuh Naci Efendi ve halı imalatçısı ve tüccar Dırazzade Mazhar Nurullah Efendi'ydi.[35] Banka birer liralık paylara ayrılmış 46.000 Osmanlı Lirası sermaye ile ve 50 yıllık bir süre için kurulmuştu. Faaliyete geçtiği ilk yıl 35.571 Osmanlı Lirası ya da sermayesinin yüzde 77'si oranında net kâr sağlayan Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi, birer liralık pay senetlerine 52,25 kuruşluk temettü dağıtmış ve sermayesini 24.000 lira artırarak 70.000 Osmanlı Lirasına çıkarmıştı.[36] Ertesi yıl bankanın kazancı daha da artmış, sermayenin 200.000 liraya yükseltilmesine karar verilmişti.[37]

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'da banka işlevi gören diğer bir taşra kredi kuruluşuydu. 1909 yılında İktisad-ı Osmani Şirketi adı altında faaliyete geçen bu şirket 1 Kasım 1916 günü anonim şirkete dönüştürülmüştü.[38] "Her nevi teminat üzerine ikraz ve alelumum banka muamelatı" görecek, idare meclisinin kararıyla

33 "Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1644 (25 Haziran 1332), s. 156.

34 "Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 18 (16 Haziran 1332), s. 8.

35 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 426-427.

36 "Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 55 (10 Mayıs 1333), s. 6.

37 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 103-104.

38 *Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, Dersaadet: A. Sevincin Matbaası, 1333; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 28-29; Gündüz Ökçün, *agm*, s. 428-430.

ticari faaliyette bulunabilecek olan bu şirket, afyon, buğday, arpa, yapağı ve manifatura tacirleri, Kurrazade Hacı Bekir Efendi, Kurrazade Hacı Mehmed Efendi ve Akağazade Abdullah Efendi tarafından kurulmuştu. Onar liralık paylara ayrılmış 50.000 Osmanlı Lirası tutarındaki kuruluş sermayesi 1918 yılında 100.000 liraya yükseltilmişti. Şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanli uyruklarınca satın alınabiliyordu.

II. Meşrutiyet yıllarında taşrada "milli" bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleştirilmişti. Bu yörelerde özellikle Tanzimat ertesi pazara dönük bir iktisadi yapının gelişmesi, para ekonomisinin kurumlarını da zorunlu kılmıştı. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişimleri Ege'de görülmüştü. "Milli" bankacılığın da para ekonomisinin etkin olduğu, geçimlik ekonominin büyük ölçüde terk edildiği bu yörelerde başlaması doğaldı. II. Meşrutiyet yıllarında özellikle Aydın vilayeti bankacılık alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği bir yöreydi. 1913 yılında faaliyete geçen Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi, birer liralık paya ayrılmış 10.000 Osmanlı Lirası sermayeli bir kredi kurumuydu.[39] İncir ve benzeri yöre mahsulü alım satımıyla uğraşmak, taşınmaz ve taşınır mal ya da terhin karşılığında kredi açmak ve "bilumum banka muamelatıyla iştigal etmek" üzere, incir bahçesi sahipleri Hacı İbrahim Efendizade Hacı Mehmed ve Aziz Efendiler, Hacı Osman Zeki Efendi, Edhem Bey, Topçuoğlu Nazmi Bey ve Nazilli'li Hacı Şeyh Damadı Mehmed Efendi tarafından kurulan şirket Milli Aydın Bankası'nın doğuşu ve incir üreticilerinin kooperatifleşmesi sonucu gücünü yitirmişti. Yine aynı yörede kurulan Millı Aydın Bankası hükümetin ve İttihat ve Terakki'nin desteklediği anonim şirketti.[40] Beşer liralık 10.000 paya ayrılmış 50.000 lira sermayeli şirketin kurucuları arasında toprak sahibi ve incir üreticisi Kâzım Nuri Bey, incir üreticisi ve tüccar Topçuoğlu Nazmi Bey, incir bahçeleri sahibi Necib Bey, bahçe ve arazi sahibi, ihracatçı Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, incir üreticisi ve tüccar Hacı Yahyazade Hafiz Ahmed Efendi, arazi sahibi ve pamuk ekicisi Karagözzade Şükrü Bey, incir tüccarı Osmanzade Rüşdi Bey, çiftçi Kuşadalı Hacı Mahmudzade Hasan Bey, incir tüccarı ve komisyoncu Balcızade Hamid ve Hakkı Beyler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyorlardı. İncir bahçeleri sahibi, tekke şeyhi Peştemalcızade Şeyh Aziz

39 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 40.

40 *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, bankanın "İzmir'de zürra ve incir tüccar ve müstahsillerini bazı muhtekirler ile sendikaların ellerinden kurtarmak üzere" kurulduğunu belirtiyordu. "Milli İzmir Bankası", *agg*, 30. sene, no. 1517 (18 Kânunusani 1329), s. 69.

Efendi, emlak ve arazi, bahçe sahibi Peştemalcızade Hüdai Efendi, dava vekili Osman Zeki Efendi, arazi ve bahçe sahibi, zeytinyağı tüccarı Kulaksızzade Mehmed Efendi, han sahibi İdris Efendi, arazi ve bahçe sahibi, çiftçi Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey, arazi ve incir bahçesi sahibi Sarızade Ahmed Bey, arazi sahibi Hacı Halil Efendi, arazi sahibi Hacı Taşlı Mehmed Ağa, zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla, İzmir'de Yemiş Çarşısı'nda birinci sınıf komisyoncu Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey, çiftçi Hasan Efendi, emlak sahibi ve tüccar Sükkerizade Tevfik Paşa diğer kurucularıdı.[41] Aydın vilayeti incir üreticisine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'ne borç para vermek ve bu şirketin muhasebesini yürütmek üzere kurulmuş olan şirketin pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.[42] Şirket resmen 18 Temmuz 1914 günü kurulmuştu. Milli Aydın Bankası'nın kuruluş toplantısı Vali Nâzım Paşa'nın ön ayak olmasıyla Aydın Hükümet Dairesinde yapılmıştı. 21 Şubat 1914 günlü geçici yasayla Milli Aydın Bankası'na Ziraat Bankası ortak edilmiş, pay senetlerinin yarısı bu banka tarafından satın alınmıştı.[43] Bu nedenle bankanın idare meclisi üyelerinin yarısını Ziraat Bankası seçiyor, Ziraat Bankası'nın onayı olmaksızın bankaya müdür atanamıyordu. 1918 yılında Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, Ziraat Bankası'nın paylarını satın almış ve bu tarihten sonra Milli Aydın Bankası tümüyle yerel sermayenin denetimine girmişti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Aydın'da kurulması düşünülen diğer bir banka 40.000 Osmanlı Lirası sermayeli Tütün Zürraı Bankası'ydı. "Tütün mahsulünün temin-i revaç ve rağbeti ve tütün zürraının himaye-i menfaatleri için" Aydın Valisi Rahmi Bey'in önderliğinde gerçekleştirilmesi düşünülen bu banka tütün üreticisine düşük faizle borç para vermeyi amaçlıyordu. Tütün Zürraı Bankası, bir ölçüde, sendikalaşan ve üreticinin malını düşük fiyatla kapatan gayrimüslim ve yabancı tüccara karşı yörenin Müslüman-Türk eşrafının örgütlenme girişimiydi.[44] İttihatçı *İktisadiyat Mecmuası* böyle bir bankanın kuruluşuyla "piyasada rekabet tahaddüs edecek [ortaya çıkacak]

41 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 421-423.

42 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 118-120.

43 Aydın'da Teşkil Olunacak Milli Bankanın Hisse Senetlerine Ziraat Bankası'nın İştirakı Hakkında Kanun-u Muvakkat (8 Şubat 1329), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 219.

44 Zinetullah Nuşirevan *Türk Yurdu*'nda bankanın kuruluş çalışmaları üzerine şu bilgiyi veriyordu:

"İzmir'de Vali Rahmi Bey'in teşebbüs ve gayreti sayesinde tütün ziraat ve ticaretini himaye etmek, memleketin mühim servet menbalarından olan bu mahsul üzerinde

ve tütün ihraç olunan yerlere doğrudan muamelat icrasına başlanılarak bu yüzden tütüncülerimizin önüne dikilen engeller bertaraf edilmiş ve hülasa tütün zürraının hukuku, menafii, ticareti ve tütünlerinin rağbeti, revacı ve binnetice milletin serveti temin ve himaye kılınmış olacaktır" diyordu.[45] Ancak bankanın 1917 başındaki kuruluş çalışmaları Osmanlı'nın savaşta yenik düşmesi nedeniyle sonuçlanamamıştı.

Ege yöresinde İttihat ve Terakki'nin girişimiyle doğan bir diğer kredi kurumu Manisa Bağcılar Bankası'ydı.[46] 27 Kasım 1917 günü, bağcılara borç para vermek, bağ sahiplerinin malını iç ve dış piyasalarda pazarlamak, bağcılıkla ilgili araç gereci, yapay gübreyi yöreye getirtip dağıtmak üzere kurulan banka, her türlü komisyonculuk işlerine girişebiliyor, kefalet, taşınır ve taşınmaz mallar karşılığında borç para veriyor, pay senedi alım satımına girişebiliyor, adi, ticari ve rehin senetleri ıskonto edebiliyordu. II. Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer şirketler gibi Manisa Bağcılar Bankası da, nizamnamesinde faaliyetlerini en geniş bir biçimde tutmuş, sınai ve bayındırlık işlerinde ruhsat alıp şirket kurmayı, kurulmuş şirketlere katılmayı amaçları arasında göstermişti.[47] Manisa Bağcılar Bankası, üzüm ticaretiyle uğraşan gayrimüslim ve yabancı İzmir tüccarının bir araya gelip sendikalaşmaları ve üzüm fiyatlarını düşük tutma girişimleri üzerine kurulmuştu. *İktisadiyat Mecmuası*, "rençperin menafii aleyhine teşekkül eden böyle tröstlerin" ülkede ender olmadığını, "milli mahsulatın birçoğunda bu gibi gizli ittifaklara sık sık rastlandığını kaydediyor, "ümit ederiz ki bu defa rençper lüzumu derecesinde müteyakkız davranacak ve kendi aleyhine kurulan tuzağa kapılmayacaktır" diyordu. Manisa Bağcılar

muhtekirler tarafından oynanan oyunların önüne geçmeye çalışmak niyetiyle bir anonim şirket teşkil edilmektedir." Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket: Tütüncüler Bankası", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 192.

45 "Tütün Zürraı Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37 (15 Kânunuevvel 1332), s. 7.

46 *İktisadiyat Mecmuası*'nda bankanın kuruluşuyla ilgili olarak şu haber yer alıyordu:

"... bankayı tesis için vuku bulan ilk içtimada hazır bulunanlar hemen beşer yüz lira vererek bankanın müessisleri sırasında yazılmışlardır. Müessislerden 20.000 lira toplanmıştır. Müessisler arasından beş kişilik muvakkat bir idare heyeti seçilmiştir; bunlar İttihat ve Terakki Kulübü'nde toplanarak bütün kazalar bağcılarının bu hayırlı işe ortaklama girmesi yollarını hazırlamışlardır." "Bağcılar Bankası", *agd*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1332), s. 3.

47 Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 192; "Türklük Şuunu: Şirketler", *agd*, yıl 6, c. 12, S. 2 (15 Mart 1332), s. 32; "Müstahsil Şirketleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1679 (10 Mart 1333), s. 57-58; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 132-133.

Bankası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümünde bir bankaydı. 58 Kurucu üyesinden 35'i İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı bulunuyordu.[48] Bankanın idare meclisi reisi İttihatçı, hoca ve hukukçu, Manisa mebusu Akhisarlı Mustafa Fevzi Bey'di. Kurucu İttihatçılar arasında, Manisa İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, çiftlik sahibi Karaosmanoğlu Halid Paşa, Akhisar İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, bağcı Sındırgılıoğlu Mehmed Bey, Salihli İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi, emlak ve arazi sahibi, bağcı Hasan Vasfi Bey, Manisa Belediye Meclisi ve İttihat ve Terakki İdare Meclisi üyesi, emlak ve arazi sahibi Çiftliklinin Mehmed Çavuş, İttihat ve Terakki Manisa Meclis-i Umumi üyesi, emlak ve çiftlik sahibi Kardicalı Mustafa Efendi, Manisa Musevi cemaatinin cismani reisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti İdare Meclisi üyesi, üzüm tüccarı Bohor Gomel Bey de yer alıyordu. Kereste tüccarı Keresteci Hafız Mehmed Efendi, toprak sahibi Buldanlı Hacı Mehmed Efendi, tüccar Giritli Selim Sırrı Efendi, bağcı, eczacı, üzüm tüccarı Külahdaşzade Rıza Efendi, bağcı Gazizade Abdürrahim Efendi, haffaf taciri, tabak ve bağcı Debbağ Hacı Ahmed Efendi, un ve yağ fabrikatörü Hüseyinoğlu Yenişehirli İsmet Bey, manifatura tüccarı Giritli Safder Bey, üzüm tüccarı ve bağcı Bosnalı Süleyman Efendi, çiftlik sahibi Nalbantzade Halil Ağa mahdumu Ali Bey, üzüm tüccarı ve bağcı Yemişçi Kâtipzade İbrahim Efendi, bağcı Urgancının Hacı Osman Ağa, çiftlik sahibi, bağcı Kardicalı Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, çiftlik sahibi, banker Kadirli Emin Bey, çiftlik sahibi, kaymakam Hacı Şa-

48 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 430-433. Manisa Bağcılar Bankası İdare Heyeti'nin *İktisadiyat Mecmuası*'nda yayınlattığı ilanda kurucu olarak şu kişiler gösterilmektedir: (Bu liste Gündüz Ökçün'ünkinden biraz farklıdır) Mebus Mustafa Fevzi Efendi, Halid Paşa, Karaosmanzade Kâni Bey, Keresteci Hafız Mehmed Efendi, Buldanlı Hacı Mehmed Efendi, Giritli Selim Efendi, Adanalı Hacı Hafız Efendi, Külahdaşzade Rıza Bey, Gazizade Abdürrahim Efendi, Çiftliklinin Mehmed Efendi, Debbağ Hacı Ahmed Efendi, Ermiyeli Hasan Efendi, İsmet Bey, Sarraç Hüseyin Efendi, Emir Hasanzade Şükrü Efendi, Hacı Şeyh Efendi, Aziz Ağa, Safder Bey, Emin Hasanzade Mehmed Efendi, Boşnak Süleyman Efendi, Menemenlizade Halid Efendi, Fırıncı Haydar Efendi, Kadricali Mustafa Bey, Fenercizade İbrahim Efendi, Menzilcizade Hacı Hasan Efendi, Miskci Hacı Mustafa Efendi, Bosnalı İbrahim Efendi, Şakirbeyzade Ahmed Bey, Helvacı Ali Rıza Efendi, Şerif Şakir Efendi, Hacı Ömer Efendizade Mustafa Efendi, Saraç Hacı Mustafa Efendi, Nalbandoğluzade Ali Bey, Urgancının Hacı Osman Efendi, Yemişçi İbrahim Efendi, Sakallızade Ahmed Kâzım Efendi, Şişeci Halid Efendi, Kardicali Emin Bey, Arpacı Hacı Ahmed Ağa, Yayaköylü Mustafa Efendi, Tepecikli Mehmed Ağa, Akhisar'dan Sındırgıcızade Mehmed Bey, Salihli'den Hasan Vasti Efendi, Manisa'dan Beşbeyzade Mehmed Bey, Paketçizade Ali Efendi, Haffaf Kâmil Efendi, Çakalzade Hafız İbrahim Efendi, Tatar Karyesinden Hüsamettin Efendi, Kasabadan Caferizade Cemal Efendi, Alaşehirden Asaf Bey, "İlanat: Manisa Bağcılar Bankası Heyet-i İdaresinden", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 7-8.

banzade Mustafa Fehmi Efendi, bağcı ve tüccar Paketçioğlu Ali Bey, çiftlik sahibi bağcı Çakaloğlu Hafız İbrahim Bey, manifaturacı Kavaf Kâmil Bey, çiftlik sahibi Hüsameddin Bey, bağcı Caferoğlu Cemal Bey, tüccar Mürteza Abdi Bey, bağcı Misci Hacı Mustafa Efendi, çiftçi Bosnalı İbrahim Bey, çiftlik sahibi ve bağcı Sarmısakçı Musa Beyoğlu Ahmed Bey, bağcı Manisalı Yasin Beyoğlu Mehmed Bey İttihat ve Terakki mensubu diğer kuruculardı. Bağ ve çiftlik sahibi Hacı Halid Mahmud Beyzade Kâni Bey, çiftlik sahibi, bağcı, tüccar Adanalı Hacı Hafız Hüseyin Efendi, yağ fabrikatörü, bağ ve zeytinlik sahibi Ermiyeli Hasan Efendi, bağ ve emlak sahibi, tüccar Saraç Hüseyin Efendi, geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmed Efendi, geniş arazi sahibi Emir Hasanzade Mehmed Efendi mahdumu Şükrü Bey, üzüm tüccarı, bağcı Hacı Şeyh Mehmed Efendi, arazi sahibi Kardicali Aziz Ağa, üzüm tüccarı ve bağcı, fırıncı Haydar Efendi, bağcı, emlak sahibi, tüccar Fenercizade İbrahim Efendi, Şükrü Beyzade Ahmed Bey, çiftlik sahibi ve bağcı Saraç Hacı Mustafa Efendi, çiftlik sahibi Kosovalı Şerif Şakir Efendi, bağcı Arpacı Ahmed Ağa, çiftlik sahibi, bağcı Tepecikli Mehmed Ağa, bağcı Alaşehir'den Asaf Bey, üzüm ve zahire tüccarı Ahmed Çavuşoğlu Bayram Bey, bağcı Kâtip Ali Bey, İzmirli Karagözlü Mehmed Bey, tabak deri tüccarı, Karaosmanoğlu Vakfı müsteciri Denizlili İsmail Hakkı Bey, Hasan Çavuş mahdumu Halil Bey, bağcı Gevgilioğlu Sezai Bey, üzüm tüccarı Cemal Bey oğlu Abdülhalim Bey İttihat ve Terakki dışından kurucu olarak katılanlardı.[49] Beş liralık 30.000 paya ayrılmış 150.000 Osmanlı Lirası sermayeyle kurulan bankanın pay senetleri isme yazılıydı ve ancak Osmanlı uyruklarınca satın alınabiliyordu.

Ocak 1914'te 75.545 Osmanlı Lirası sermayeyle, komandit şirket olarak faaliyete geçen Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamid ve Şürekâsı İslam Ticaret Bankası, II. Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk eşrafın Anadolu'da kurduğu "milli" bankalardan bir diğeriydi.[50] Rivayete göre, Osmanlı Bankası Adapazarı Şubesi'nin Türk tüccara kredi açmadan önce Hıristiyan bir tacirin kefil olmasını şart koşması üzerine yöre tüccarından Numan Hamid, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı ve Mustafa Nuri Beyler bir araya gelerek, sonradan Türk Ticaret Bankası adını alacak olan bu bankayı kurmuşlardı.[51]

II. Meşrutiyet yıllarında, özellikle Ege yöresinde, Müslüman-Türk

49 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 430-433.

50 Gündüz Ökçün, *agm*, s. 436-437.

51 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1980 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, ty, s. 240.

üreticiye ve tüccara kredi kolaylıkları sağlayan bankalar ya da banka işlevi gören anonim şirketlerin yanı sıra, kredi kooperatifleri de kuruldu, İzmir yöresinde sendikalaşarak piyasaya fiyat dikte eden yabancı ve gayrimüslim büyük tüccar, İttihatçıların örgütlediği bu kuruluşlar karşısında giderek gücünü yitirdi.

* * *

II. Meşrutiyet dönemi ulusal bankacılığın doğuş ve serpiliş yıllarını oluşturdu. 1908'e değin Osmanlı sermayesi Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı ötesinde bankacılık alanında bir varlık gösterememiş, hemen hemen tüm bankacılık işlemleri yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştü. 1908 Devrimi'yle birlikte, özellikle 1913 ertesinde Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayrimüslimlerden bağımsız olarak, kendi kredi kurumlarını kurdu; İttihatçıların uygulamaya soktukları "milli iktisat" politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağladı. Bu dönemde taşrada kurulan "milli" bankalar, Anadolu'da doğmakta olan "orta sınıf"ın İttihat ve Terakki ile olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturdular. İttihat ve Terakki Cemiyeti, "milli" bankalara ön ayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirmiş, kuruluşları sırasında gerek maddi, gerek manevi her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını "millileştirme"yi amaçlamıştı. Özellikle pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu'da etkinleşen "milli" bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Köylüyü yoksullaştıran *alivre* satışları bir ölçüde önledi. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında korudu.

II. Meşrutiyet yıllarında giderek gücü artan Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, "milli" bankalar sayesinde, yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazandı. Eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebildi. Böylece, o güne değin yabancıların ve gayrimüslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ VE SAVAŞ DEVLETÇİLİĞİ

Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilişiyle birlikte Osmanlı topraklarında iaşe sorunu ortaya çıkmıştı. Taşıtların büyük çoğunluğu orduya devredilmiş, limanlardaki yiyecek maddelerine el konarak ordunun her türlü ihtiyacına öncelik verilmişti. Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına karşın o yıllarda temel besin maddesi ekmek için özellikle kıyı kentlerinde gerekli unun önemli bir kısmı Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getirtiliyordu. Savaş sonucu Çanakkale Boğazı'nın kapatılarak Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul ve ardından diğer kentlerde un sıkıntısına yol açtı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın seferberlik ilanından dört gün önce Şehremanetine yazdığı bir tezkerede dış ülkelerden İstanbul'a gelen un miktarının giderek azaldığı belirtiliyor, ilgililer bu konuda uyarılıyordu. Nitekim Şehremanetinin yaptığı araştırma sonucu İstanbul'a ithal edilen un miktarının günde ortalama 25 bin çuval olduğu, savaşla birlikte bunun 8 bin çuvala düştüğü saptanmıştı. Bu durum fiyatlar üzerinde etkisini göstermekte gecikmedi; unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa ve birkaç gün içerisinde 300 kuruşa yükseldi. Piyasadaki un sıkıntısı fırıncılarla değirmenciler ve un tüccarlarının aralarındaki ticari ilişkileri bozdu: Un bulamayan fırıncı değirmencinin insafsızlığından, değirmenci tüccarın istifçiliğinden yakınıyordu. Diğer bir deyişle İstanbul'da ekmek buhranı baş göstermişti. Bu durum Babıâli'yi ivedi önlemler almaya sevk etti. Sorunu görüşmek üzere İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcileri Vilayet'te toplanarak dahiliye nazırının başkanlığında Havayic-i Zaruriye Komisyonu'nu kurdular.

Havayic-i Zaruriye Komisyonu

Havayic-i Zaruriye Komisyonu iaşe işleriyle uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlayacaktı. Komisyonun bir diğer görevi piyasada istif edilmiş maddeleri saptamak ve gerektiğinde bunlara el koyarak fiyatların aşırı ölçüde yükselmesini önlemekti. Toplantıda ayrıca Emanet Muavini Sezai Bey, Genel Müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Abud Efendi'den oluşan bir "encümen-i mahsus" kuruldu. İstanbul'un ekmek darlığı sorununa bu kuruluş aracılığıyla çözüm aranması kararlaştırıldı. Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki ilk oturumda encümen, bazı yetkili kişileri de davet ederek narh sorununu görüştü. 5 Ağustos 1914 gününden itibaren geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptadı. Zahirecilerin bu fiyatları çok düşük bulması üzerine 12 Ağustos'ta ekmeğin fiyatına 5 para daha eklenerek bir kilo ekmek 60 paraya yükseltildi. Ancak, bu fiyatı da yetersiz bulan zahireciler ellerindeki unu istif etmeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başladılar.

Öte yandan seferberlik ilanı üzerine Anadolu demiryollarında bir ayı aşkın bir süre asker sevk edildiğinden, bu hatlarda buğday ve un taşımacılığı yapılamamıştı. Ayrıca tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konması İstanbul'un ekmeklik un ihtiyacının karşılanabilmesini büyük ölçüde aksatmıştı. Bu arada diğer tüketim maddelerinin arzında da bir daralma görülmüş, ordunun talebini karşılamak için tekâlif-i harbiye komisyonları savaşın ilk aylarında, buğdayın yanı sıra, tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi maddelerin de yüzde 25'ine "tekâlif-i harbiye" adı altında el koymuştu.[1] Tüccar artık malını piyasaya çıkarmaktan çekinir olmuştu. Seferberliğin ilk sevkıyatının son bulması üzerine durum bir ölçüde düzeldi. Anadolu hattında tüccara günde 30 vagon ayrılarak İstanbul'un Anadolu'yla bağlantısı tekrar kuruldu. Bu arada tüccarın yanı sıra, Şehremaneti bizzat kendi adına zahire alımına girişti. 28 Kasım günü emanet, kendi elinde ve piyasada bulunan unun kentin ancak dört günlük ihtiyacını karşılayabileceğini görmüş, Bulgaristan'dan un getirmeye karar vermişti. Öte yandan gerek Anadolu'dan, gerekse dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde Şehremanetince tazmin edileceği bildirilerek tüccarın kaygısı giderilmek istendi.[2] Kasım ayında yayımlanan bir genelgeyle mül-

1 "Havadis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1549 (30 Ağustos 1330), s. 540; "Havadis-i Dahiliye", *agg*, 30. sene, no. 1550 (6 Eylül 1330), s. 554.

2 "Havadis-i Dahiliye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1547 (16 Ağustos 1330), s. 525.

tezimlerin yedindeki zahireyle emanet ve benzeri yöntemlerle köylerde ihale olunan aşar zahiresinin askeri ihtiyaca yeteceği belirtilerek bundan böyle halk ve tüccarın elinde bulunan zahireye "katiyen vaz'-ı yed edilmemesi" kararlaştırıldı.[3]

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye

Ancak bütün çabalarına karşın iaşe sorununun çözümünde Havayic-i Zaruriye Komisyonu başarılı olamamıştı. Verilen güvenceler yeterli değildi. Birçok mal kısa sürede piyasadan çekilmiş, üretici malına el konacağı korkusuyla ekimini sınırlamıştı. Öte yandan İttihatçı çevre İstanbul'un iaşesinin savaş gibi olağanüstü bir ortamda tüccar eline bırakılamayacağına kani olmuştu. Nitekim İstanbul'un un talebine köklü bir çözüm getirmek amacıyla Şehremaneti, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir "ticari teşkilat" oluşturdu.[4] Heyet-i Mahsusa-i Ticariye adını alan ve kısa sürede faaliyet alanını genişleterek darlığı çekilen diğer tüketim maddelerinin de ticaretine atılan bu örgütün denetimini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kemal Bey üstlendi.[5] Cemiyetin 1916 kongresine sunduğu raporda Kemal Bey, tüccarın Anadolu hattından tahsis

3 "İstanbul Vilayeti'nden", *agg*, 30. sene, no. 1557 (25 Teşrinievvel 1330), s. 609.

4 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1332, s. 2.

5 İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Bey ile İttihat ve Terakki'nin İstanbul murahhası Kemal Bey arasında "un meselesi" üzerine çıkan anlaşmazlık için bkz. Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım*, İstanbul: Güven Basım ve Yayınevi, 1951, s. 175-178. Cemil Bey, İttihat ve Terakki'yle uzlaşamaması sonucu 24 Kasım 1914 günü görevinden ayrılmıştı. Savaş ertesi İttihatçılar iktidardan çekildikten sonra, 5 Mayıs 1919'da yeniden şehreminliğine getirilmişti. Cemil Bey Cemiyet-i Umumiye'nin 15 Ocak 1920'deki toplantısında yaptığı konuşmada, savaş başında istifasının gerekçesini oluşturan iaşe sorunu üzerine şunları söyleyecekti:

"Seferberlik memleketimizde ilanını müteakip bir taraftan cihet-i askeriyenin ve diğer taraftan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin muamelat-ı emanete müdahelatı üzerine pek müşkil bir mevkide kalmış ve müdahelat-ı vakıaya mümanaatla bu yüzden her gün artan müşkilatı iktiham ve hukuk-i ahaliyi ve menafi-i ammeyi sıyanetle iaşe-i beldeye ihtimam edebilmeyi bi't-tecrübe ademü'l-imkân gördüğümden istifaya ve bir müddet sonra da terk-i vatana mecbur olmuştum. ...

... En ziyade şayan-ı teessüf olan cihet işbu muamelat-ı ihtikârane ve suiistimalat bakkal ve esnaf cemiyetleri adı altında İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nce emanet nam ve hesabına yapılmış ve şehrin kendi müessesesi fakat bir daire-i resmiye olan emanetin nakden muavenet ve nüfuzu ile bu vicdan-sûz ahval zuhura gelmiştir ki tarihte bunun emsaline tesadüf edilemez." Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 380-381.

edilen vagonlarla buğday yerine piyasa değeri daha yüksek başka mal getirmeyi yeğlemesi ya da getirdiği buğdaya aşırı fiyat talebinde bulunması nedeniyle zahire borsasında buğday fiyatının sürekli yükselişinden yakınıyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin İstanbul'un iaşesinin tüccar aracılığıyla karşılanamayacağının anlaşılması üzerine duruma müdahale ettiğini belirtiyordu.[6]

İzzet Bey'in girişimleri sonucu Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin Anadolu'daki tahıl merkezleriyle bağlantısı kurulmuş, ilk iş olarak İstanbul'a günde 20 vagon üzerinden toplam 3.600 vagon buğday sevkı için Konya tüccarıyla anlaşılmıştı.[7] Ardından, Ankara, Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerle de benzer akitlere gidilmişti.[8] Ekim 1914'ten itibaren bir yıl süreyle İstanbul'un iaşesi için alım satım işlemleri Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından yürütüldü. Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtıldı. Ekim 1915'te iaşeye ilişkin alım satım işlerini, sermayesini

6 İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İttihat ve Terakkinin 1916 Kongresi'ne sunduğu izahatnamede bu olgu şu satırlarla vurgulanıyordu:

"Emanet'in mubayaa tarikiyle elde ettiği unların kılleti ve Anadolu hattından verilen vagonlarla istediği emtiayı nakl salahiyetini haiz olan tüccarın nef'-i ticarisi ziyade olan emtianın celbine rağbeti ve buğday getiren tüccarın da biraz bîinsafane hareketi yüzünden buğday fiyatı daima meyyal-i irtifa bir vaziyette kaldığı gibi tüccar vasıtasıyla miktar-ı matlub ihtiyacın temin edilemeyeceği de iki kere ikinin dört ettiği gibi anlaşılmış idi." Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1332, s. 2.

7 "Mühim Bir Teşebbüs", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1564 (14 Kânunuevvel 1330), s. 665.

8 Kemal Bey sözleşmelerde iki amaç güdüldüğünü açıklıyordu:

"Aynı fiyatla ve her talip olan tüccar ile akd-i mukavelede iki maksat takip edilmiştir. Biri Anadolu tüccarının kâmilen menfaat-i ticariyeye iştiraki, diğeri de bu suretle taaddüd edecek tüccarın yekdiğerine rakip olarak köylüden zahirenin dûn fiyatla alınmamasının temini idi. İkinci mülahazanın kuvve-i teyidiyesi olmak üzere Konya'da ikamet eden memur-ı mahsusa talimat ve evamir-i lazime ita olunarak köylüden dûn fiyatla zahire almağa kıyam edenler bulunduğu, yahut köylü tüccara vermeyip tüccar fiyatından noksan zahire itasına talip olduğu takdirde mubayaa olunmaması tavsiye olunmuştur." Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 8 Teşrinievvel 1332, s. 2.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye üreticiyi özendirici bir fiyat politikası izlemişti.

Yunus Nadi izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu:

"... Zahirenin fazla para etmesi zer'iyatın fazlalığına mühim saik oldu, daima olur da.

Bu işte öyle tavır olmalı ki zahirenin fazla para etmesi ihtimali fazla miktarda zer'iyat icrasına saik olsun. Mahsulün fazlalığı zaten fiyatları tabiatıyla makul ve mutedil bir şekle irca eder." Yunus Nadi, "İki Kanun Layihası", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.

kısmen Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sağladığı Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi devraldı.[9] 23 Eylül 1915 günü İstanbul'da 20 yıl süre ile kurulan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Kemal Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen "milli" şirketlerin ilkini oluşturdu.[10] Şirketin 200.000 liralık sermayesinin yarısı Anadolu tüccarına ödetilmiş, "milli" nitelik taşıması amacıyla pay sahiplerinin Osmanlı uyruğunda olması nizamnamesinde şart koşulmuştu.[11] Konya, Ankara, Bağdat demiryolu güzergâhında üretilen tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri, afyon ve benzeri ürünlerin alım satımıyla uğraşan, bu mallar üzerinde komisyonculuk yapan şirket, savaş yıllarında büyük kazanç sağladı. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi faaliyete geçtiği ilk yıl 134.180 liralık ödenmiş sermayesine karşılık 59.332 lira tutarında, diğer bir deyişle yüzde 44 net kâr elde etti. 1916 yılı bilançosunda ise 318.320 lira net kâr gözüktü. Böylece tüm sermayesinin ödenmiş olduğu varsayımıyla, kuruluşunun ikinci yılında şirketin kâr oranı yüzde 159'a yükseldi.[12] Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi İstanbul'un iaşe işini Şubat 1916 başına kadar sürdürdü. Bu tarihte sözleşmesinin sona ermesi üzerine görevi Şehremanetine devretti. Ancak şirket ticari faaliyetlerine savaşın sonuna kadar devam etti. Bu arada Cemil Bey'in istifası üzerine şehreminliğe getirilen İsmet Bey, Dahiliye Nezareti'nin de onayını alarak İstanbul'daki değirmenlere el koydu ve buğday öğütme işini Şehremaneti bünyesinde oluşturulan Tahniye İdaresi'ne verdi.[13]

9 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 2. Kemal Bey şirketin amacını şu satırlarla özetliyordu: "Milli Mahsulat mevadd-ı iptidaiye istihsal eden Anadolu zürra ve tüccarın malını kıymetlendirerek merkez-i istihsal ile mahrec-i ticari arasındaki münasebatın muntazam cereyanını temin etmek gibi bir gayeyi istiksa eyleyecektir."

10 *Türk Yurdu* şirketin kuruluşuyla ilgili haberinde şu satırlara yer veriyordu:

"Şirketin kurucularının ekserisi Anadolu maruf tüccarından ve İstanbul'un da namus ve gayret eshabından mürekkeptir. ... En şayan-ı dikkat ciheti de hisse senedatı hamillerinin Osmanlı olması şart edilmiştir ki bu da şirketin milli namına layık olmasını temin edecektir. Milli iktisadımızın inkişafına gayet muhtaç olduğumuzdan bu milli şirketin muvaffakiyetini can ü gönülden dileriz." "Anadolu Milli Mahsulat Şirketi", *agd*, yıl 5, c. 9, S. 5 (5 Teşrinisani 1331), s. 96.

11 *Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.

12 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1334/1918, s. 33. Bu kitapta kurucular şu şekilde tanıtılmaktadır: "Müessisleri İstanbul ve taşrada mukim birçok erbab-ı ticaret ve dava vekillerinden mürekkeptir."

13 Osman Nuri, *age*, s. 430.

Şeker ve Gaz Ticareti

Savaşın ilk aylarında ekmek dışında şeker, gaz ve tuza narh konmuş, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye İstanbul halkına, buğdayın yanı sıra, şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer temel tüketim maddelerini de sağlamaya girişmişti. Karadeniz'de Osmanlı-Rus çatışması duyulur duyulmaz şekerin fiyatı 24 saat içerisinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa yükselmişti. Bu oranda bir fiyat artışı karşısında Şehremini Cemil Bey, fiyat denetimine taraftar olmamasına karşın narha başvurmak zorunda kaldı. Şekerin perakende satış fiyatı okkası 5 kuruş olarak saptandı.[14] Ancak şekere narh konması üzerine tüccar elindeki malı saklayarak el altından yüksek fiyatla satmaya başladı. Savaş başlayıncaya değin Osmanlı Devleti'nin şeker talebini büyük ölçüde Avusturya karşılamıştı. Savaşla birlikte Sırbistan'ın düşman ülke ilan edilişi nedeniyle Avusturya'dan şeker getirtilememiş, Dedeağaç üzerinden İtalya'dan şeker ithaline başlanmıştı. Şekere narh uygulanması ithalatla uğraşan tüccarı daha kârlı alanlara kaydırmış, Rumeli hattında tüccara vagon tahsis edilmiş olmasına karşın yeterince şeker ithali bir türlü gerçekleşememişti.

Narh yönetiminin bir yarar sağlamadığını gören Şehremaneti, tüccara, İstanbul'a getireceği şekerin yarısını Emanet'in belirleyeceği fiyat üzerinden esnafa devretmesi halinde, diğer yarısını serbestçe satmasına izin vereceğini bildirdi. Bu amaçla Şehremanetinden iki kişi ile Sirkeci polis komiseri ve Bakkal Esnafı Cemiyeti kâtibinden oluşan bir komisyon kuruldu.[15] Ancak tüccar, şeker bedelini peşin ödeyememesi nedeniyle bakkal esnafıyla iş görmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Heyet-i Mahsusa-i Ticari-

14 Şehremanetinin narhla ilgili kararı şöyleydi:

"Hiçbir şeye narh vaz' etmemekle serbesti-i ticareti temin etmek azminde bulunan Emanet kendisini bu fikirden rücua saik olan ahval muvacehesinde teessüfünü ketm edememekle müteessirdir. Bayram akşamı 3,5 kuruşa kadar satılan şekerin kıyyesini 24 saat sonra, yani ferdası, 10 kuruştan fazlaya çıkardı. Mükerreren narh vaz' edilmesine rağmen çift tenekesi 40 kuruşa satılması lazım gelen gazın beher tenekesinin bayram günü 40 kuruşa satıldığı ve bu parayı vermeyenlere gaz kalmamıştır cevabı verildiği birçok taraftan ihbar olundu. Memleketin menafi-i âliyesi her işten akdem olduğu için tedabir-i acile ittihazına mecburiyet görüldü.

Bakkallar tarafından satılan şekerin kıyyesine 5 kuruş narh vaz' edildi. Tüccardan buna göre mübayaatta bulunmaları lazım gelir. Gaz narhı katiyen mahfuzdur. Merkez kumandanlığıyla polis müdüriyet-i umumiyesine de malumat verilmiştir. Herhangi eşyada ihtikâr görülür ise ona da narh vaz' edilecektir. Narha ittiba etmeyenler ve mevcudunu saklayanlar hakkında hükümet-i seniye bittabi vazife-i kanuniyesini icra eder." "Gaz ve Şeker Fiyatı - Şehremanetinden", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1557 (25 Teşrinievvel 1330), s. 610.

15 Kemal, "İaşe meselesi", *Tanin*, 8 Teşrin-i evvel 1916, s. 2.

ye araya girerek tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmayı kararlaştırdı. Böylece Şubat 1915'e değin Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Sirkeci'ye gelen ve kentin payına düşen şekeri bedelini peşin ödeyerek depoladı. Esnaf cemiyeti aracılığıyla peyderpey bakkallara dağıttı. Ancak İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girişiyle bu olanaktan da yoksun kalındı. Şeker ithal edilememesi üzerine piyasada şeker fiyatı çuvalı 10 liraya kadar yükseldi. Bu sırada hükümetin yürürlüğe soktuğu bir geçici yasayla Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, Şehremanetini tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kıldı. Böylece şekerin serbest satışı yasaklanmış oldu. Tüccardan elindeki şeker için beyanname istendi. Ardından Şehremaneti şekeri karneye bağladı. Esnaf aracılığıyla kıyyesi 8,5 kuruştan nüfus başına 80 dirhem şeker dağıtımına başlandı.

Ancak Babıâli'nin "kanun-ı muvakkat" olarak çıkardığı şeker mevzuatı Mebusan Meclisi'nden geçmedi. Bunun üzerine Şehremaneti karneyle şeker dağıtımına son vermek zorunda kaldı. Satışının serbest bırakılışı ardından piyasada şekerin kıyyesi 70 kuruşa kadar yükseldi. Şehremaneti, elinde bulunan şekerin bir kısmını çuvalı 4 liradan orduya devretti. Geri kalanını da kıyyesi 7,5 kuruştan hastane, eczane ve emzikteki bebeklere tahsis etti. Bir süre sonra Sırbistan'ın yenik düşmesi üzerine Avusturya ile tekrar demiryolu bağlantısı kuruldu. O yıl Avusturya'da şeker üretiminin düşük olmasına karşın, hükümetler düzeyindeki görüşmeler sonucu 833 vagon şeker ithali üzerine anlaşmaya varıldı. Şekerin satın alımı ve taşınmasını Heyet-i Mahsusa-i Ticariye üstlenmiş, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi kuruluncaya değin İstanbul'a heyet tarafından 32.897 çuval şeker getirtilmişti. Bu şekerin yüzde 30'u "tekâlif-i harbiye" gereğince orduya devredildi; kalan kısmı İstanbul ve taşra halkına dağıtıldı. 5 Mayıs 1916'dan itibaren şeker ithalatı ve dağıtımı, sermayesinin yarısını Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sağladığı Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi tarafından üstlenildi. Kemal Bey'in kurduğu "milli" şirketlerin ikincisi olan bu şirketin 200.000 liralık sermayesinin diğer yarısı İstanbul bakkallarına dağıtılan pay senetlerinden elde edildi.[16]

Un ve şekerin ardından Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin aracılığıyla sağlanan bir diğer temel tüketim maddesi gazyağıydı. Osmanlı Devleti öteden beri gaz talebini yurtdışından karşılamıştı. Rüsumat istatistiklerine göre, Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi yıllık petrol ithalatı 176-178 bin ton dolayındaydı. Bu petrolün önemli bir kısmı Rusya'dan ithal ediliyordu. Örneğin 1910 yılından tüketilen 177 bin ton petrolün 100 bin tonu

16 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 107-108.

Rusya'dan getirtilmişti. Aynı yıl Romanya'dan 32.000 ton, Amerika Birleşik Devletleri'nden 10.500 ton petrol alınmıştı. Avusturya-Macaristan 5 bin tonla Osmanlı Devleti'ne petrol ihraç eden ülkeler arasında dördüncü sırayı işgal ediyordu. Petrol ticareti birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Standard Oil Cie ve Steana Romana (Etoile Roumaine) adlı iki büyük şirketin denetimindeydi. Bu şirketlerin dışında petrol satışıyla uğraşan Alvanitidi, Ekvilla, Kaçantriyantis gibi bazı ticari kuruluşlar bulunuyordu. Ancak bunların piyasadaki payları epey küçüktü. Özellikle Standard Oil Cie'nin İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de ana bayileri ve 42 şehir ve kazada şubesi ve ayrıca çok sayıda "şuabat-ı taliye" denen acentesi vardı.[17]

Rusya'yla savaşa girilmesinin ardından Batum'dan gelen petrol kesilmiş, Çanakkale Boğazı'nın kapatılması üzerine ise Amerika'dan petrol getiren Standard Oil faaliyetlerini durdurmuştu. Öte yandan Karadeniz'de savaş nedeniyle taşımacılığın aksaması Steana Romana şirketi kanalıyla Romanya'dan getirtilen petrolü de etkilemiş, gaz sıkıntısı giderek had safhaya ulaşmıştı. Bu koşullar altında Heyet-i Mahsusa-i Ticariye gaz ticaretine de atıldı. Günden güne artan gaz fiyatlarını dizginleme çabası içerisinde, Bulgaristan'dan gaz ithaline girişti. Heyet, Bulgar tüccarlarıyla 200 vagon gaz üzerine sözleşme imzaladı. Ancak gazın İstanbul'a getirilmesi ayrı bir sorun oldu. İttihat ve Terakki Bulgaristan hükümeti nezdinde üç ay girişimde bulunmuş, ancak beş-on vagon gazın sevkini sağlayabilmişti. Bulgaristan'ın savaşa girişi ve demiryolu hattının askeri taşımacılığa tahsis edilmesi gazın geri kalan kısmının ithalini engellemişti.

Bulgaristan'da asker sevkıyatının sona ermesi ve Rusçuk hattının açılmasından sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, bu kez Romanya'dan gaz ithaline girişti. Bükreş'e bir özel memur göndererek İstanbul'un bir yıllık ihtiyacı olan 1.000 vagon gaz üzerinde anlaşmaya vardı. 28 vagon sevk edildikten sonra Jistovi hattından ticari taşımacılığın yasaklanması üzerine gazın geri kalan kısmı getirtilemedi. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Şehremanetinin isteği üzerine 25 Haziran 1916 günü Romanya ile olan sözleşmeyi Şehremanetine ciro ettiyse de, ileriki aylarda ancak birkaç vagon gaz daha getirtilebildi. Gaz darlığı savaşın sonuna değin sürdü.

İttihat ve Terakki Kongresi ve İaşe

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetlerinde, buğday, şeker ve gazın yanı sıra, Anadolu'dan getirtip sattığı bulgur, arpa, zeytinyağı, sabun da

17 Müşfik Selami, "Petrol - Hazineye Temin Edebileceği Varidat", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334/1918), s. 81.

önemli bir yer tutmuştu. Arpa, zeytinyağı ve sabunun büyük bir kısmı orduya devredilmiş, bulgur ve zeytin ise halka dağıtılmıştı. Heyet, ayrıca fasulye, pirinç, mercimek gibi yiyecek maddeleriyle de ilgilenmiş, bunlar kısmen Şehremanetine bağlı sağlık kuruluşlarına, kısmen esnaf aracılığıyla halka satılmıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, bu arada Terziler Cemiyeti Kâtibi Baha Bey'in ön ayak olmasıyla, Darüleytam ve resmi kuruluşlar için manifatura sağlamış, dokumacılar esnafı için pamuk ve iplik ticaretiyle uğraşmıştı. Bu tür ticaretten elde edilen 18.000 liralık gelirin bir kısmıyla mesleki eğitim sorununa eğilinmiş, ileride kurulması düşünülen yatılı çırak mekteplerine örnek olmak üzere bir okul açılmıştı. Terzi ve dokumacı esnaf cemiyetlerinin katkılarıyla Galata'da açılan bu okula şehit evlatlarından 13 yaşını geçenler alınacak, terzilik ve dokumacılık öğretilecekti. Öğrencilerin tüm giderleri söz konusu cemiyetler tarafından karşılanacaktı.[18] Kazancın kalan kısmıyla da çökmekte olan Osmanlı dokumacılığının kalkındırılması amaçlanmış, dokuma esnafının "bir şirket tesisiyle ihyası" düşünülmüştü.

İstanbul'un iaşesi sırasında dağıtımda büyük güçlüklerle karşılaşılmıştı. Karne yönetiminin yanı sıra, buğdayın öğütülmesi ve dağıtımında doğan gecikmeler ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kalabalığın birikmesine neden oluyor, kargaşa sık sık kavgaya dönüşüyordu. Önceleri dağıtım polis aracılığıyla yürütülmek istendi. Ama bunda başarılı olunamadı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi işe el koydu. İstanbul nüfusunu mahallerine ayırarak, her mahallede bir "ekmek tevzi mahalli" oluşturdu. Dağıtım, İttihatçılara ait bu "mahalle teşkilatı"nın Mart 1916 başında Şehremanetine devredilişine değin İttihat ve Terakki'nin mıntıka memurları ve kâtib-i mesulleri aracılığıyla denetlendi.[19]

Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın bir arada görüldüğü bir ortamda Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin iktisadi faaliyetleri kamu oyunda değişik tepkilere neden olmuştu. İttihatçılara yakın çevreler girişimi destekliyorlardı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekin Alp cemiyetin giriştiği ticari faaliyetleri olumlu buluyor, İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi tarafından oluşturulan Heyet-i Ticariye'nin oluşturduğu 400.000 lira kazancın büyük sermaye yolunda atılan önemli bir adım olduğunu söylüyordu. Tekin Alp'e göre "Hiç şüphe yok ki ileride dahi Fırka'nın en büyük gayesi milli iktisadın terakkisine hâdim olabilecek büyük sermayelerin teş-

18 "Terzi ve Dokumacılık Mektebi", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 4 (22 Teşrinievvel 1331), s. 63.

19 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916, s. 3.

kiline matuf olacaktı". Fırka, o güne kadar oluşturulan sermayenin kullanımında da büyük bir isabet göstermişti. Önce söz konusu sermayeyi ile Milli Mahsulat, Kantariye İthalat ve Ekmekçiler Şirketi adı altında üç büyük şirket kurulmuştu. Şirketler başarı gösterdikçe fırkanın sağladığı bu ilk birikime gerek kalmayacaktı. Şirketler "özelleştirilecek", pay sahiplerine devredilecek ve kuruluş sermayesi birkaç kat artacaktı. Özelleştirmeden elde edilen gelirle ise yeni yeni girişimlere atılınacaktı. Bu model Cumhuriyet yıllarında Sümerbank'ın kuruluşunda da gündeme gelecekti.[20]

Ancak, cemiyetin ticari etkinlikleri geniş bir muhalif kesim oluşturmakta gecikmedi. Cemiyet aracılığıyla bazı kişilerin zengin edildiği söylentisi giderek yaygınlaştı. İktidarda olan siyasi bir örgütün ticari faaliyetlerde bulunması hoş karşılanmadı. Nitekim yakınmalar İttihat ve Terakki yönetiminin sorunu 1916 kongresine getirmesiyle sonuçlandı. Cemiyetin ticari faaliyetlerine açıklık kazandırmak üzere İstanbul murahhası Kemal Bey, üyelere İstanbul'un bir yıl üç aylık iaşe işlerini kapsayan bir "İzahatname" hazırladı.[21] Bu arada Kemal Bey'i aklamak amacıyla oluşturulan bir komisyon, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ile ilgili şirketlerin hesaplarını inceledi, hazırladığı raporu kongreye sundu.[22]

Komisyonun raporunda belirtildiğine göre, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, ticari işlemleri sonucu 1.762.377 lira ciroya karşılık 273.374 lira net kâr elde etmişti. Böylece heyet yüzde 15,5'lik bir kâr oranıyla iş görmüştü. Öte yandan 65.110 lirayı bulan işletme giderlerinin ciroya oranının yüzde 2,67 dolayında oluşu, komisyonca takdirle karşılanmış, her türlü yolsuzluk iddiaları reddedilerek, başarılı girişimlerinden dolayı Kemal Bey kutlanmıştı. Kemal Bey'in savunmasını İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi de üstlenmiş, iaşe işlerinin parti örgütüne devredilmesinin bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştü. Şehremanetinin bu işi yürütecek örgütsel gücü olmadığını kaydeden gazete, bu nedenle Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kuruluşunun İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütüne bırakıldığını yazmıştı.[23] Aslında He-

20 Tekin Alp, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti -1", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 30 (7 Teşrinievvel 1332), s. 2.

21 Kemal Bey tarafından hazırlanan "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname", *Tanin* gazetesinin 7, 8, 13, 15, 16 Teşrinievvel 1332 tarihli nüshalarında yer almaktadır.

22 "1332 senesi İttihat ve Terakki Fırkası Tarafından Şirketler Hesabatını Tetkik Etmek Üzere Intihap Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1332, s. 3; 16 Teşrinievvel 1332, s. 3.

23 "İstanbul'un İaşesi Dolayısıyla İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Vesatet Ettiği Bir Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'ye Ait Hesabat", *Tanin*, 28 Eylül 1332, s. 1. *Tanin* gaze-

yet-i Mahsusa-i Ticariye'nin gerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çok, Kemal Bey'in denetlediği Esnaflar Cemiyeti yer almıştı.[24]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerinden güç aldı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında iaşe sorununa bu örgütler aracılığıyla çözüm aradı. 1908 ertesi esnaf cemiyetlerinin başına İttihatçı "kâhya"lar getirdi; "fırka fedaileri" esnaf örgütlerinden sağlandı. İttihatçı çevre, ulusal kimliğe yöneldiği oranda esnafla bütünleşti. Mebusan Meclisi'ne verilen önergelerden birinde fütüvvet ilkele-

tesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'un iaşe işlerini devralışını olağanüstü savaş koşullarına bağlıyordu:

"Harbin ilanından sonra tahaddüs eden mesail-i müşkilenin birini de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-i asliyeyi harbin ilcaatından olan galâ-i es'ârdan kurtarmak ümniyesiyle emanet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeye başlamış ahval-i harbiyenin ihdas ettiği esbab-ı muhtelife dolayısıyla buhran def edilemediğinden bir heyet-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne havale edilmiştir."

Tanin, Emanet'in tüm kentin iaşesini üstlenecek örgütsel gücü olmadığını, bu nedenle Heyet-i Mahsuse-i Ticariye'nin denetiminin İttihat ve Terakki İstanbul örgütüne bırakıldığını kaydediyordu:

"Bir taraftan hükümet, diğer taraftan emanet müstacel pek çok tedbirlere tevessül ettilerse de o zaman kâmilen gayr-i milli eller altında bulunan piyasayı buhrandan, halkı dünyanın gayr-i tabii müzayakasından kurtaramadılar. Bütün müzayakalar şöyle dursun hatta İstanbul'un başlıca gıdasını teşkil eden ekmek bile bulunmaz oluyordu. Kısa bir tetebbu ile sabit oldu ki en mühim ihtiyacatı hükümetin veya emanetin veyahut herhangi muavin bir teşkilatın eli altında toplamak zaruri idi ve bu zaruret diğer bütün Avrupa memleketlerinde cereyan eden ahval ile büsbütün tezahür ediyordu. İşte bundan dolayı emanet İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin gerek şehir dahilindeki teşkilatından gerek hariçte bulacağı muavenetten istifade etmek istemiştir. Bu suretle teşkilat-ı hususiyesi pek natamam olan emanet hemen hemen yegâne olarak bulabildiği ve kendince en emniyet-i vasıta addettiği bu teşkilattan istifadeye karar verdi."

24 Kemal Bey, izahatnamesinde, esnaf cemiyetlerinin doğrudan işe koşulmadığını, bu örgütlerden özellikle dağıtım aşamasında yararlanıldığını belirtiyordu:

"... muamelat-ı mezkûre elsine-i halkta deveran ettiği üzere esnaf cemiyetlerinin şahs-ı manevileri namına tedvir edilmeyip belki emanetin ve bendenizin emniyet-i mahsusesini haiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refakatinde teşkil edilen bir heyet-i ticariye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevziattan dolayı kendilerine ita edilen ücret-i tevziiyeden ve esnafın alıp sattığı temettuattan terk ettikleri tasarrufat-ı şahsiyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufat-ı şahsiyeleri arz ve tasvir edildiği veçhile kendilerine bittabi terk olunduğu gibi ucûrât-ı tevziiyeden hâsıl olan mebaliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzini için ayrıca muhafaza edilmiştir." Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916. s. 2.

rinin günün koşullarına uygun değişikliklerle esnaf yaşamına uygulanması savunuldu.[25] İttihat ve Terakki'nin genel merkezi esnaf örgütlerinin geçmişiyle yakından ilgilendi: Baha Said'i Ankara'ya göndererek esnaf örgütlerinin evrimi ve Ahilerin, son Ahi babalarının kurumları inceletildi.[26] Nitekim bu doğrultuda Osmanlı toplumunun geleneksel küçük üreticiliği yeni bir düzenlemeye sokuldu. 26 Şubat 1910 günlü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'yle loncalar kaldırıldı.[27] Başlangıçta İstanbul için çıkarılan, 7 Mayıs 1912 günlü kararla tüm ülke için geçerli kılınan bu talimatname kethüdalarca yönetilen esnaf kâhyalıkları yerine her esnaf kolu için ayrı ayrı birer cemiyet kurma hakkı tanıdı.[28] Böylece ticaret, ziraat ve sanayi odalarının yanı sıra, meslekleri temsil eden esnaf cemiyetleri kurulmaya başladı. Talimatnamenin yürürlüğe girdiği 1910 yılından Birinci Dünya Savaşı'na değin İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti oluşturulmuş, 1915 yılında bu cemiyetlerin tümü, İttihat ve Terakki'nin çabasıyla Esnaflar Cemiyeti çatısı altında birleştirilmişti.[29]

Savaş yıllarında Babıâli esnaf kuruluşlarını desteklemiş, gayrimüslim ticaret erbabının karşısına Müslüman esnafı çıkarmıştı. Bu amaçla esnaf cemiyetlerine Şehremaneti aracılığıyla önemli meblağlar aktarmıştı.[30] Nite-

25 Sadi Borak, *Hacı Süleyman Efendi*, İstanbul: İtimat Basımevi, 1974, s. 54.

26 "Eski Türklerde İş Teşkilatı: İttihat ve Terakki Tarafından Evvelce Ankara ve Havalisinde Yaptırılan Tetkikata Göre Ahilere Dair Elde Edilmiş Olan Malumat", *Meslek*, sene 1, S. 19 (12 Nisan 1925), s. 5; S. 20 (28 Nisan 1925), s. 8; S. 21 (5 Mayıs 1925), s. 6; S. 22 (12 Mayıs 1925), s. 5.

27 Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat (13 Şubat 1325), *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 123-127.

28 Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat (24 Nisan 1328), *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 483-488.

29 Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf Neleri Bilmelidir*, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947, s. 27-28. Esnaf cemiyetlerinin listesi için bkz. Belge 11.

30 Osman Nuri Ergin, İsmet Bey'in şehreminliği sırasında Esnaf Cemiyeti'nin etkinliğini şu satırlarla eleştiriyordu:

"[Şehremaneti] esnaf cemiyetlerine merci-i rüyet olmak değil, esnaf cemiyetlerinin emanete mahall-i müracaat olmasına sebebiyet vermiştir. Binaenaleyh o devirde 'Şehremini kendisi değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kemal Bey'di' denilse mübalağa sayılmaz. ...

Es'ara nâzımlık vazifesini ifa ve havayic-i zaruriyeyi tehvin sermayeye mütevakkıf olup emanetin ise bu gibi hususata sarf edecek parası olmadığından ve hükümetçe esnaf cemiyetlerinin teşekkül ve taazzuvu maksud-i asli olduğundan hükümetçe emanete bol bol avanslar verilir ve bu avanslar emanet veznesine girmeden esnaf cemiyetleri kasasına naklolunurdu.

Binaenaleyh Kemal Bey'in tesis etmiş olduğu Milli İktisat Bankası'nın ve miktarı beşi, altıyı geçen diğer milli şirketlerin esas sermayelerini hep bu suretle emanetten verilen paralar teşkil etmekte ve bu paralar sayesinde kazanılan yüzde binmem kaç yüz nispetindeki kazançlar da sermayelere inzimam eylemekte idi." Osman Nuri, *age*, s. 452.

kim bir süre sonra Kemal Bey'in kurduğu "milli" şirketler ve Milli İktisat Bankası sayesinde hükümetin nakdi yardımına gerek kalmadı. Esnaf dernekleri kendi birikimleriyle Kemal Bey'in özlemini duyduğu "teşkilatlanma"yı gerçekleştirdiler. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kârı ilk "milli" şirketlerin kuruluş sermayelerini oluşturmuştu: Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçi Anonim Şirketi'nin yarı sermayeleri heyet tarafından ödenmişti. 1916 İttihat ve Terakki Kongresi sırasında, bu şirketlere yatırılan 233.100 liraya Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin elinde bulunan malın gerçek piyasa değeri de eklendiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ticari kaynaklı 300.000 liralık bir mal varlığı oluşmuş oluyordu. Ayrıca 1916 yılında "milli" şirketlerden en az 100.000 lira tutarında kâr bekleniyordu. Böylece Kemal Bey'in cemiyete sağladığı mal varlığı 400.000 lirayı buluyordu.

1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin gündeme getirdiği sorunlardan biri cemiyetin bu parayı ne yapacağıydı. Kemal Bey'in önerisi toplamı 400.000 lirayı bulan bu parayla, halkın da katılımı sağlanarak 1.000.000 liralık bir "milli" banka kurmaktı. Banka vakıf niteliği taşıyacak, mütevelliliği evkaf nazırının sorumluluğunda bulunacaktı. Her yıl elde edilen kazanç ana sermayeye eklenerek bankanın sürekli büyümesi sağlanacaktı. Böylece banka, Kemal Bey'e göre "milli iktisadın en büyük bir nokta-i istinadı" olacak ve "teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret" verecekti. İktidara yakın *Tanin* gazetesi milli iktisat açısından Kemal Bey'in girişimlerini çok yararlı buluyor, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyeti sayesinde temel ihtiyaçların karşılandığını kaydediyordu. Ayrıca "tamamen milli bir sermaye ve milli bir irade ve gaye ile birkaç büyük ve kuvvetli şirket" ortaya çıkmış, ülke ekonomosi "gayr-i milli ellerden milli ellere" devrolunmuştu.[31]

Kemal Bey'in önerisi kongrede kabul edilmiş, gerekli girişimlerde bulunması için bir "heyet-i mahsusa" oluşturulmuştu.[32] İttihat ve Terakki Kongresi'nde aklanmasına karşın, kamuoyunda doğurduğu yankılardan sonra Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetlerini sürdürmesi düşünülemezdi. Zaten buna gerek de kalmamıştı. İaşe işinin başında kim olursa olsun, İstanbul'un beslenme sorunu İttihatçıların denetimindeki "milli" şirketler olmaksızın çözüm bulamazdı. Nitekim Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbulat Bey iaşe işlerinin Şehremanetince devralınması için Babı-

31 "İstanbul'un İaşesi Dolayısıyla İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin Vesatet Ettiği Bir Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'ye Ait Hesabat", *Tanin*, 28 Eylül 1332, s. 1.

32 "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 30 (6 Teşrinievvel 1332), s. 5.

âli'ye başvurdu ve gerekli ödeneği elde etti. Ardından ordu devreye girdi ve 5 Mart 1916 günlü yasayla un sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyacını belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 liralık bir avans verildi.[33] Harbiye Nezareti, ulaşım masraflarını da ekleyerek satın aldığı malı belediyelere teslim edecek, temel tüketim maddeleri harbiye, maliye ve ticaret ve ziraat nazırlarının ortak saptayacakları fiyat üzerinden halka dağıtılacaktı. Toplanan para haftada bir mal sandıklarına ödenecekti. Maliye Nezareti bu paralarla yeniden Harbiye Nezareti'ne avans açacaktı.

Ordunun iaşeciliği yürümedi. Harbiye Nezareti'ne verilen avansla iaşe sorununa çözüm bulunamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Görev tekrar Şehremanetine devredildi. 25 Mart günlü geçici bir yasayla kentin temel tüketim maddelerinin 500.000 liralık avans açılan Şehremanetince doğrudan sağlanması öngörüldü.[34] Hazine'nin açtığı avans bir yıl süreyle faizsiz olarak verilmişti. Geçici yasaya göre yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlar halka Şehremaneti tarafından seçilen bir "mesul heyet" aracılığıyla dağıtılacaktı. Nitekim bir süre sonra taşra belediyelerine de aynı koşullarla 100.000 liraya kadar avans ödenmesi uygun görüldü.[35] Avansın yanı sıra, Şehremaneti ve taşra belediyelerinin yetkileri genişletildi. Mayıs 1916'da belediyelere değirmen ve fırınlara bedel karşılığı el koyma, yemeklik ve diğer temel tüketim maddelerinde azami fiyat tayini ve söz konusu maddelerin satış koşullarını belirleme yetkisi tanındı. Ayrıca saptanan ilkelere uymayanların bir haftadan altı aya kadar hapis ya da beş Osmanlı altınından iki yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacakları ilan edildi.[36]

Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri

Olağanüstü savaş koşullarında Şehremaneti ve taşra belediyeler iaşe işini yürütememiş, kentler giderek açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Babıâli, ülke çapında iaşe örgütleri kurulmadan ve etkin bir dağıtım şebekesi oluşturulmadan iaşe sorununun üstesinden gelemeyeceğini görmüş-

33 Cihet-i Askeriyece Belediyeler Namına Yemeklik Tedarik Olunmak Üzere Hazine'ce Harbiye Nezareti'ne 500.000 Liralık Avans İtası Hakkında Kanun (21 Şubat 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 459-460.

34 Hazine-i Maliye'ce Şehremanetine 500.000 Lira Avans İtası Hakkında Kanun-ı Muvakkat (10 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 769.

35 Ekmeklik Tedariki İçin Maliye Nezareti'nce Taşra Belediyelerine 100.000 Liraya Kadar Avans İtası Hakkında Kanun-ı Muvakkat (28 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 796-797.

36 Mevadd-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Füruht ve Tevzii Hakkında Kanun-ı Muvakkat (18 Nisan 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 960-961.

tü. Nitekim tüm savaşan ülkeler bu yolu denemiş, birçok kez devletler iaşe sorununu doğrudan üstlenerek iaşe örgütlerini kurmuşlardı. Bu koşullar altında Babıâli Alman iaşe örgütünü örnek alarak benzer bir örgütlenmeye girişti. Merkez ve taşra iaşe heyetlerini oluşturarak başına Almanya Devlet Tahıl Örgütü kurucularından Hugo Meyer'i getirdi.[37] 23 Temmuz 1916 günlü İaşe Kanun-ı Muvakkati ile Osmanlı toprakları iaşe bölgelerine ayrıldı. Bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklandı.[38] Aynı geçici yasayla dahiliye nazırının başkanlığında, Harbiye Nezareti umumi levazımat reisi, Maliye ve Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarları, Ziraat Bankası umum müdürü ile dahiliye nazırının uygun göreceği iki kişiden oluşan bir Merkez İaşe Heyeti oluşturuldu. 3 milyon liralık bir ödeneği olan bu heyet iaşe kapsamına giren her türlü yiyecek maddesi alım satımıyla yetkili kılındı.[39] Geçici yasa ile ilgili tüzük 11 Eylül 1916 tarihinde yayımlanıyor ve iaşe işlerinin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılıyordu.[40]

Birinci bölgeye dahil olan İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karasi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarında buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca ve burçak ancak İaşe Heyeti'nin vesikasını taşıyan "mubayaa vekillikleri" tarafından satın alınabilecekti. Merkez İaşe Heyeti gerekli gördüğünde diğer tahıl türlerini de yukarıdaki listeye ekleyebiliyordu. İttihat ve Terakki yeni iaşe örgütüne de ağırlığını koymuş, nüfusun en yoğun olduğu Birinci İaşe Bölgesi başkanlığına cemiyetin İstanbul murahhası Kemal Bey getirilmişti. İkinci bölgenin içerdiği Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle,

37 Sadrazam Talat Paşa bu gelişmelerle ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Biz bugünkü teşkilatımızın esasını geçen seneden beri vaz' etmiş ve daha o vakit işe başlayarak Almanya'da bilhassa iaşe meselesiyle meşgul olmuş erbab-ı ihtisastan bir zatı buraya celp etmiş idik. Bu mütehassısın vüruduyla beraber bizde de Almanya'dakine müşabih teşkilat vücuda getirildi." "Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

38 İaşe Kanun-ı Muvakkati (10 Temmuz 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1230-1231.

39 Bu miktar, yetersiz bulunması üzerine 3,5 milyon liraya yükselecekti: 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) Tarihli İaşe Kanun-ı Muvakkatinin 4 ve 6. Maddelerini Muaddel Kanun-ı Muvakkat (25 Teşrinievvel 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1374.

40 22 Ramazan 1334 (10 Temmuz 1332) Tarihli İaşe Kanun-ı Muvakkatin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname (29 Ağustos 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1275-1281; *Ordu-yi Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

Halep, Kudüs-i Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarında yöredeki en yüksek mülki memurun yukarıda belirtilen tahılın alım işlerini yürütmesi kararlaştırılmıştı. Her iki bölgenin dışında kalan yöreler üçüncü bölgeyi oluşturuyordu. Bu bölgede tahıl alım satımı serbest bırakılmıştı. Ancak gerek görüldüğünde bu bölge de iaşe yasasının kapsamına alınabilecekti.

Merkez İaşe Heyeti dış ülkelere tahıl ithali için özel satın alma komisyonları gönderebiliyor ya da tüccarla tahıl ithali için sözleşme imzalayabiliyordu. Heyet, topladığı tahılı belirli bir fiyat üzerinden orduya ve halkı muhtaç yörelere devretmekle yükümlüydü. Merkez İaşe Heyeti iki komisyondan oluşmuştu: Ekmek Komisyonu İstanbul ve çevresinin iaşesi için kente buğday getirtip öğütüyor ve bunları fırınlara dağıtıyordu. Havayic-i Muhtelife Komisyonu ise halkın gerek duyduğu sekiz-on kalem temel tüketim maddesini sağlıyordu. Nitekim bu komisyon Anadolu'dan bulgur, pirinç, patates ve yağ, Romanya'dan ise fasulye ve petrol getirtmişti. Merkez İaşe Heyeti'nin bütün bu ticari faaliyetleri hükümetçe sağlanan avanslarla gerçekleştiriliyordu. Merkez İaşe Heyeti, ayrıca Romanya'dan Bulgaristan'ın payına düşen, ancak bu ülkenin gerek duymadığı fasulye, bulgur gibi bazı malları da takas yoluyla Türkiye'ye sevk ettiriyordu. Bu arada heyet, Avusturya'dan şeker getirtmeye girişmiş, Milli Kantariye İthalat Şirketi'nin Avusturya ile 2.000 vagon şeker ithali için imzaladığı sözleşmeyi bir komisyon ödeyerek devralmıştı. Heyetin diğer bir girişimi ucuz sabun temini için müttefik ve tarafsız ülkelerden soda ithaliydi.[41]

Merkez İaşe Heyeti'nin vilayet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini vilayet ya da müstakil liva tali heyetleri üstlenmişti. Bu heyetler bölgenin en yüksek mülki amirinin başkanlığında, yerel idare meclisi, belediye meclisi ve ticaret odası üyelerinden birer kişi ile askeri kumandan ve Ziraat Bankası müdürü ya da bir memurundan oluşuyordu. Tahıl satın alımı bu heyetler tarafından tüccar arasından seçilecek mubayaa vekilleri aracılığıyla yürütülecekti. Mubayaa vekilleri kendilerine ayrılan yörelerde "ihtiyaçtan fazla mahsulü bulunan" her üreticinin artık ürününü Merkez İaşe Heyeti'nin saptadığı fiyattan satın almaya yetkiliydi. Gördükleri hizmet karşılığında mubayaa vekillerine yüzde iki ile dört arasında bir komisyon ödeniyordu.

Yukarıda belirtilen iaşe heyetlerinin yanı sıra, İstanbul'da Şehremaneti-nin, taşrada ise belediyelerin yetkileri genişletilmişti: 7 Ağustos 1916 tarihinde yayımlanan bir geçici yasa ile Şehremaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıtlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imalathaneleri ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları

41 "İstanbul'un İaşesi Meselesi", *İkdam*, 7 Mart 1917, s. 1.

bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu. Geçici yasanın ikinci maddesi bedelin kentlerde Cemiyet-i Umumiye ve Ticaret Odası üyelerinden seçilecek beş kişilik, kent dışında ise belediye ve umumi meclis üyelerinden seçilecek yine beş kişilik komisyonlarca saptanacağını belirtiyordu.[42]

Merkez İaşe Heyeti narh yoluyla piyasaya doğrudan müdahaleye sıcak bakmıyordu. Sadrazam Talat Paşa Âyan Meclisi'nde yaptığı konuşmada hükümetin spekülatif girişimlere bigâne kalamayacağını, diğer ülkelerde olduğu gibi bu sorunun iaşe örgütü ile üstesinden gelinmesi gerektiğini, hükümetin temel ihtiyaç maddelerini saptayıp bunlara narh koymasının sonuç vermeyeceğini, bu tür uygulamaların malların piyasadan çekilmesine ve el altından gizlice fahiş fiyatlarla satılmasına neden olduğunu kaydediyordu.[43] İaşe Heyeti Genel Müdürü Hugo Meyer de Talat Paşa'nın görüşlerini paylaşıyor, "tecrübeler neticesinde anlaşıldığı üzere narh vaz'-ı malın ortadan gaip olmasına sebep oluyor" diyordu. Genel müdür izlenecek politikayı şöyle özetliyordu: "Bizim tuttuğumuz usul bizzat erzak mubayaa ederek vesika mukabilinde halka satmak ve umumi surette piyasaya müdahale etmemektir. Mamafih tevziat başladıktan sonra piyasa fiyatları da kendi kendine hal-i itidale döneceği memuldur."[44] Böylece temel tüketim maddelerinin karneye bağlanması kararlaştırılıyordu.

Gerek hükümet, gerek İaşe Heyeti düzeyinde narha karşı tavır kon-

42 Mevadd-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Füruhtu Hakkında 18 Nisan 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Birinci Maddesine Müzeyel Kanun-ı Muvakkat (25 Temmuz 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1255.

43 Sadrazam Talat Paşa narh yönetiminin sakıncalarını Âyan Meclisi'nde şöyle özetliyordu:

"İaşe Komisyonu halkın yemekliğe mahsus olan ihtiyacını tehvine sarf-ı mesai etmekle beraber son zamanlarda fazlaca meydan alan ihtikârı da izale esbabını düşünmektedir. Hükümet bittabi ihtikâra bigâne kalamaz. Başka memleketlerde buna karşı ittihaz eden tedabir alelekser mahzurlu neticeler verdiğinden biz bunun için ayrıca bir teşkilat yapmayı ve bu teşkilat ile İaşe Komisyonu'nun iştigal etmesini muvafık bulduk. Mesele hadd-i zatında tasavvur edildiği kadar basit olmayıp erzaka ve havayic-i zaruriyeye narh koymak suretiyle ihtikâra galebe edileceği doğru değildir. Öyle olsa idi hükümet ihtiyaçtan madûd olan erzakı tayin ve bunlara narh vaz' ederek işin içinden çıkardı. Halbuki her memlekette bi't-tecrübe sabit olmuş hakayıktandır ki bu kabil eşyadan hangisine narh konulacak olur ise piyasadaki mevcudu derhal kaldırılıyor; halk temin-i ihtiyaç esbabından mahrum kalıyor. Fazla olarak bu erzak el altından gizlice ve daha fazla fiyatla satılmaya devam ediyor." "Sadrazam Paşa Hazretlerinin İaşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1917, s. 1.

44 "İaşe Meselesi - İaşe Heyet-i Müdür-i Umumisiyle Bir Mülakat", *Sabah*, 13 Mart 1917, s. 1.

muşsa da temel tüketim maddesi ekmek için narhtan vazgeçmek olanaksızdı. Bu doğrultuda 14 Ekim 1916 tarihinde büyük kentlerde azami ekmek fiyatları saptanmıştı. Merkez İaşe Heyeti ekmeğin okkasını İstanbul, Ankara ve Konya'da 2 kuruş, Bursa ve İzmir'de 2,5 kuruş, Trakya yöresinde 3 kuruş olarak belirlemişti. Bu fiyatlar ancak bir hafta sürdürülebilmiş, 21 Ekim'de valilere kendi yörelerinde ekmek fiyatlarını saptama yetkisi verilmişti. Bu arada 24 Mayıs 1917 günü İstanbul'da bir nüfus sayımı yapılmış ve ordu mensupları, yabancılar ve süt çocukları dışında İstanbul'da 710.000 tüketicinin yaşadığı saptanmıştı. Narhın sakıncaları üzerine söylenen tüm sözlere karşın piyasayı düzenleyerek, narha başvurmaksızın halkın iaşesine çözüm bulma girişimleri uzun sürmedi. Nisan 1917'de İstanbul'da Şehremanetinin, taşrada ise belediyelerin belli başlı besin maddelerine ve diğer zorunlu tüketim maddelerine azami fiyat koyabilecekleri ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtıma gidebilecekleri bir yasayla belirlendi.[45] Öte yandan üç bölgeli iaşe örgütünün yetersiz kalışı üzerine, 12 Nisan 1917 günlü bir nizamnameyle iaşe bölgeleri yeniden düzenlendi. Osmanlı toprakları bu kez beş bölgeye ayrıldı. Nizamnameye göre yeni iaşe mıntıkaları şu yöreleri kapsıyordu: 1. mıntıka: İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları; 2. mıntıka: Diyarbekir ve Mamuratülaziz vilayetleriyle Maraş, Urfa, Ayıntab livaları; 3. mıntıka: Sıvas, Trabzon vilayetleriyle Karasi, Samsun ve Sinop livaları; 4. mıntıka: Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleriyle Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel livaları; 5. mıntıka: Musul vilayeti ile Zor livası.[46]

Yeni nizamname uyarınca, her bölgede Umumi İaşe Merkez Heyetine bağlı mıntıka merkez heyetleri oluşturuluyor, eskisine oranla yerel iaşe örgütlerinin yetkileri genişletiliyordu. Böylece yöresel farklılıklar satın alma işlemlerinde göz önünde bulundurulabilecekti. Ayrıca eskiden yüzde üzerinden komisyon alan mubayaa vekilleri maaşa ya da aidata bağlanıyordu.

Kritik bölge yine Birinci İaşe Mıntıkası idi. Osmanlı topraklarında fiyat hareketlerini payitaht belirliyordu. İstanbul, emtia borsası gibi ülkenin dört bir yanını etkiliyordu. Birinci İaşe Mıntıkası Reisi Kemal Bey kendi bölgesinde girişeceği faaliyetler konusunda iddialıydı. Özellikle devletten

45 Mevadd-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Füruht ve Tevzii Hakkında Kanun (5 Nisan 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 632-634.

46 Ordu-yi Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşredilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Suver-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Makamına Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname (12 Nisan 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 632-634.

maaş alan memur zümresinin gözetilmesi gerektiğine inanıyordu. Diğer meslek erbabı mal ve hizmetlerinin bedelini fiyat hareketlerine göre belirlerken memur kesimi giderek yoksullaşıyordu. Kemal Bey ekmek ve şeker dağıtımını düzenli bir biçimde sürdürecekti. Memura sekiz-on kalemden aşağı olmamak ve toplamı 300 kuruşu geçmemek üzere düzenli olarak her ay erzak vermeyi taahhüt ediyordu. Pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun, petrol, zeytinyağı, kahve bunlar arasında yer alıyordu. Öte yandan maaş sahibi olsun olmasın, işi bozuk ve fiyat artışları karşısında direnci kalmayan 200.000 civarında kişi aşhanelerde beslenecekti.[47]

İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe Meclisi

Her yeni iaşe modeli beraberinde sakıncalarını da getiriyordu. Bu nedenle 1917 ortalarında, savaşın başından beri değişik örgütlenme biçimleri denenmesine karşın, iaşe Babıâli'nin temel sorunlarından biri olmakta devam ediyordu. En çok aksayan yönlerden biri mal sevkıyatıydı. İaşe sorununun merkez ve taşra iaşe heyetlerince de çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine görevin bir kez daha orduya devri ve iaşe işinin ticaret için zorunlu tüm taşıtları savaş nedeniyle elinde bulunduran Harbiye Nezareti'ne verilmesi uygun görüldü. 18 Ağustos 1917 günlü İaşe-i Umumiye Kararnamesi'yle Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturuldu.[48] Bu kararnameyle seferberlik süresince ordu, kurumlar ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşesi Harbiye Nezareti tarafından üstleniliyordu. Böylece iaşe sorunu ordu ile sivil yönetim arasında gidip geliyordu. Ahmed Emin [Yalman] iaşenin orduya devrini uygun görüyor, savaş döneminde iaşe sorununun ülkenin savunmasıyla yakından ilgili olduğunu vurguluyordu. "Müdafaa-i milliye" sorunlarının tümüyle ilgilenip üretim ve ulaşım araçlarını ülkenin savunması için kullanan ordunun iaşe sorununu da üstlenmesi doğaldı.[49]

Yeni düzenlemeye göre, Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her

47 "Birinci İaşe Mıntıkası Reisiyle Mülakat", *İkdam*, 28 Temmuz 1917, s. 1.

48 İaşe-i Umumiye Kararnamesi (18 Ağustos 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 708-710.

49 Ahmed Emin, "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Sabah*, 21 Ağustos 1917, s. 1.

Yusuf Hikmet Bayur ise iaşe işlerinin askeri makamlara devrini Talat-Enver çatışmasında Talat'ın yenik düşmesine bağlamaktadır:

"Bu olay Talat-Enver, sivil-asker çatışmasının bir belirtisi ve askeri makamlardan alınan vagon vesikalarının nüfuzlu kimselerce satışa çıkarılmasının bir sonucu sayılmalıdır. Bu işten Talat yenilmiş olarak çıkar ve halkı besleme görevi Talat ve sivillerden Enver ve askerlere geçer." Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, c. 3, 4. kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967, s. 537-538.

İaşe sorununda Talat-Enver çekişmesi için bkz. *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 32-34.

birinde bir mıntıka iaşe heyeti kuruluyor, iaşe mıntıkaları orduların numaralarıyla adlandırılıyordu. Birinci Ordu'nun bulunduğu yörede iaşe işleri doğrudan Harbiye Nezareti'nde kurulmuş olan İaşe Umum Müdürlüğü'nce yürütülecekti. Birinci İaşe Mıntıkası adını taşıyan bu yöre İstanbul, Edirne, Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancaklarından oluşuyordu. Vilayet ve müstakil mutasarrıflık merkezlerinde mıntıka iaşe heyetlerine bağlı birer iaşe komisyonu kurulmuştu.[50] Her mıntıka iaşe heyetinin başında o yörenin ordu kumandanı bulunuyordu. Heyet üyeleri yöredeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşuyordu. Mıntıka iaşe heyeti başkanlığınca gerek görüldüğünde askeri ve mülki memurlar dışından da üye alınabiliyordu. Vilayet, liva ve kazalarda kurulan iaşe komisyonlarına mahalli en büyük mülkiye memuru başkanlık ediyordu. Komisyonlarda, yöredeki en yüksek rütbeli askeri kumandanla, jandarma komutanı, en yüksek dereceli mal memuru ve idare ve belediye meclisleri üyelerinden seçilmiş kişiler yer alıyordu.

İaşe Umum Müdürlüğü İstanbul'un iaşe sorununu bizzat üstlenmişti. Aldığı önlemlerin başında İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım satımının yasaklanması geliyordu. Vilayet dahilinde bu tür tahıldan çiftçinin kendi tüketeceğini ve tohumluğunu ayırdıktan sonra elinde kalan kısmını bedel karşılığı İaşe Umum Müdürlüğü'ne devretmesi gerekiyordu. Bakkal ve tüccar, mağaza ve deposunda bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik ve benzeri unlu mamulleri, zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinç stoklarını İaşe Umum Müdürlüğü'ne teslim ediyor ve bundan böyle bu malların serbest piyasada alım satımı yasaklanıyordu. Bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut malların miktarlarını 30 Ağustos 1917 gününden itibaren 5 gün içinde İstanbul Vilayeti'ne bir beyanname ile bildirecek ve bu süre zarfında beyannamelerini vermeyenlerin kayıtsız mallarına el konacaktı.[51] Francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı ve benzer esnafın faali-

50 "İaşe-i Umumiye Talimatnamesi", *İkdam*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2; "İaşe Kararnamesinin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Tanzim Edilen Talimatname", *Sabah*, 24 Ağustos 1917, s. 1-2.

51 İaşe Umum Müdürlüğü'nün bu hususta yayınladığı karar şöyleydi:

"İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nden,

Ol babdaki iaşe kararnamesi mucibince alışveriş memnu' olan ekmeklik ve yemlik hububat ve müstahsalatı (bulgur, dakik, makarna, şehriye, irmik ve saire) ile zeytinyağı, zeytin tanesi, şeker ve pirinçten bakkal ve tüccar mağaza ve depolarında mevcut olan miktar 30 Ağustos 333'ten itibaren beş gün zarfında İstanbul Vilayeti'ne bir beyanname ile behemehal bildirmeleri ve bu müddet zarfında beyannamelerini vermeyenlerde zuhur edecek bu nevi mevadd-ı iaşenin mektum addiyle zapt edileceği ilan olunur." "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Tedbirleri", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1-2.

yetlerini durdurmaları istendi; ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İdaresi'ne devredildi. İaşe Umum Müdürlüğü bu arada toplumsal içerikli bir dizi önleme başvurdu: Yoksulların yalnız ekmek tükettiği, varlıklı kesimin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurularak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca ağır iş görenlere karne haklarının yanı sıra, günde 250-750 gram arasında fazla ekmek dağıtılması uygun bulundu. Gaz dağıtımında da benzer toplumsal kaygılarla hareket edildi; Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki uygulamalar örnek alınarak nüfus başına eşitlik ilkesi yerine gerçek ihtiyaç dikkate alındı. Böylece gaz spekülasyonunun önüne kısmen geçilmiş olundu. İaşe sorunu devletin bilfiil ekonomiye müdahale etmesi sonucu sosyal adalet normlarının da oluşmasına neden oldu. Ahmed Emin [Yalman] izlenen politikayı şu satırlarla savunuyordu: "Mesela evinde elektrik olan bir aile petrol tevziinde niçin elektrik olmayan bir aile ile müsavi muamele görsün? Bir tarafta ihtiyaca kâfi petrol tedarik edilemesin, diğer tarafta petrol yalnız kilerde muattal olarak dursun veya el altından fazla kârla satılsın!"[52]

Yabancı ülkelerden tahıl ithali İaşe Umum Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı. Umum Müdürlük ayrıca ordu ve halkın yakacak ihtiyacını karşılayacak, köylüye tohumluk dağıtacak, ekim alanlarını genişletecek, yurtdışından üretici için gerekli araç ve gereçleri getirtecekti. 25 Eylül 1917 günlü bir kararname ile, ordu mensuplarının yanı sıra, devlet hizmetindeki memur, öğretmen, polis ve jandarmaya da her ay erzak dağıtımı başlıyor ve bu işle İaşe Umum Müdürlüğü görevlendiriliyordu.[53] Aynı günlerde geçim sıkıntısı çeken memurun yaşam koşullarının giderek kötüleştiğini kaydeden *Tasvir-i Efkâr* İaşe-i Umumiye İdaresi'nin devlet memurlarına ucuz fiyatla erzak dağıtmaya karar verdiğini haber veriyordu. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında hesap kitap tanımaz bir artışın izlendiğini, bundan en fazla zarar gören kesimin "memurin sınıfı" olduğunu, savaş nedeniyle her ne kadar maaşlarda yüzde 20 ve 15 oranlarında zam sağlanmışsa da, mal fiyatlarının artışıyla bu zammın kısa sürede aşındığını, esnaf, çiftçi, tüccar fiyat artışına oranla gelirlerini düzenleyebilmelerine karşın memur kesiminin fiyat artışları karşısında tüketimlerini kısmaktan başka çare bulamadıklarını kaydediyordu. Gazete spekülatörlerin "zulmane hareketleri" nedeniyle biçare memurun durumunun daha da kötüleştiğini gören İaşe-i Umumiye İdaresi'nin devlet memuruna ucuz fiyatla erzak dağıtımına karar verdiğini ve devlet dairelerine başvurarak bu dairelerde çalışan memurların birer listesini istediğini yazıyordu.[54] Bu listelere göre memurlara "maaşlarının müsaadesi nispetinde" erzak dağıtılacaktı.

52 Ahmed Emin, "İaşe İşlerinin Tanzimi", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1.

53 Memurinin Suret-i İaşesi Hakkında Kararname (25 Eylül 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 736.

İaşe sorunu dönüp dolaşıp taşımacılığa takılıyordu. Savaş nedeniyle yeterince vagon bulunamaması İstanbul'un iaşesini büyük ölçüde aksatmıştı. Askeri kullanım dışında kalan sınırlı vagon İaşe Müdürlüğü'nün denetiminde tahsis ediliyordu. Müdüriyet vagon tahsisinden yararlanarak fiyat politikasını güdümleme amacıyla 19 Ekim 1918'de tüccara bir çağrıda bulunmuş ve temel besin maddelerini İaşe Umum Müdürlüğü'nün saptayacağı fiyattan satmayı tekeffül edenlere vagon sağlanması konusunda öncelik tanıyacağını bildirmişti. Diğer yörelerin iaşesini aksatmamak amacıyla malların getirtileceği vilayet ve sancaklar sınırlandırılmıştı: Edirne, Kastamonu, Konya, Ankara vilayetleriyle Çatalca, Biga, İzmit, Bolu, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir ve Niğde sancakları çağrı kapsamına giriyordu. Gerek duyulan mal türleri ise kuru fasulye, kuru bakla, soğan, mercimek, nohut, sarmısak, sadeyağ, donyağı, yumurta, kuyrukyağı, kışlık kabak, beyaz peynir, kaşar peyniri, kestaneydi.[55]

Yönetimin Harbiye Nezareti'ne bağlı bir umum müdürlük aracılığıyla tek elden yürütülmesi iaşe işlerini bir ölçüde düzene sokmuştu. Ekmek sorunu kısmen çözüm bulmuş, zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit türü kıt mallar karneye bağlanmıştı.[56] Öte yandan odun ve kömür müteahhitleriyle sözleşme yapılarak, ekmek karneleri gösterilmek suretiyle hane başına belirli miktarda ve uzlaşılan fiyat üzerinden odun ve kömür dağıtımı gerçekleştirilmişti.[57] Bu önlemler sonucu, özellikle başta memurlar olmak üzere sabit gelirli kesimin iaşesi eskiye oranla olumlu gelişmeler kaydetmişti. Bu arada, geçim sıkıntısı çeken memurun yükünü hafifletmek amacıyla Babıâli "tahsisat-ı fevkalade" adı altında bir ek ödenek dağıtmıştı. Savaş yıllarında sürekli fiyat artışları memuru her geçen gün daha güç koşullarla karşı karşıya bırakmıştı. *Vakit* gazetesi "ahval-i hazıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıf-ı halk varsa o da memurlardır" diyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi memurun sabit gelirli oluşu enflasyon ve kıtlık karşısında çözümsüz kalmasına neden oluyordu. *Vakit* bu çözümsüzlüğü şu satırlarla ifade ediyordu: "Herhangi bir şeyin

54 *Tasvir-i Efkâr*'dan naklen "Memurine Erzak Tevzii", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56 (24 Mayıs 1333), s. 7.

55 "Taşradan Erzak Celbi", *Vakit*, 19 Teşrinisani 1917, s. 2.

56 "Erzak Tevziatı", *Vakit*, 24 Teşrinievvel 1917, s. 2; "Taşralara İaşenin Tevziatı", *Vakit*, 27 Teşrinievvel 1917, s. 1.

57 "Odun ve Kömür", *Vakit*, 6 Teşrinisani 1917, s. 2.

fiyatında ufak bir tebeddül olursa derhal diğer eşyanın fiyatlarında da sihrâmiz bir tesir ile temevvüçler oluyor, onların fiyatları da aynı derecede yükselmeye başlıyor. Mesela kundura, kösele fiyatı artarsa öbür tarafta derhal bakkal ve diğer esnaf, zürra sattığı malların üzerine birer miktar zammiyat icra ediyor. Hamallar, ameleler ücretlerini artırıyor, emlak sahipleri kiralarını yükseltiyor. Memurine gelince onların vaziyeti bittabi buna müsait değildir."[58]

Savaş devlet ricaline kötü vurmuştu. Bazı memurlar geçim derdiyle memuriyetin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamışlardı. İaşe Umum Müdürlüğü kurulduktan sonra memurun şeker, sabun, patates, bulgur ve benzeri temel ihtiyacı bu müdüriyet aracılığıyla karşılandı.[59] Bu arada memurun gündüzleri ailesinden uzakta lokantalarda yemek yemek zorunda olduğu göz önünde bulundurularak İstanbul yakasında ucuz fiyatla yemek veren bir "memurin lokantası" açıldı.[60] 4 Nisan 1918 günlü İaşe-i Umumiye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğü'nün yetkileri genişletildi. Ordu, memur ve müstahdemin yanı sıra resmi yatılı okul öğrencisinin, İstanbul halkının ve taşrada muhtaç halkın iaşesi bu müdürlüğe verildi.[61] Yasa gereğince üretici, aşarın yanı sıra bir o kadar ekmeklik ve yemeklik tahılı, bedeli peşin ödenmek üzere, İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredecekti. Gerek görüldüğünde bu miktar iki katına çıkarılabiliyordu. Ayrıca pirinç, çeltik, mercimek, nohut, bakla, fasulye, bezelye, börülce, patates gibi diğer besin maddeleri de aynı işleme tabi tutuluyordu. Üreticiden satın alınacak ilk parti tahılın fiyatı seferberlik öncesi son üç yılda her kazada yürürlükteki ortalama fiyatın altı katı olarak belirlenmişti. İkinci parti içinse aynı fiyatın 12 katı uygun görülmüştü. Ortalama fiyatlar belediye meclislerince saptanıyordu. Zeytin ve zeytinyağı üreticisi de öşürle birlikte öşrün üç katı zeytin ve zeytinyağını, İaşe Umum Müdürlüğü'nün yerel yöneticilerle ortak saptayacakları fiyattan devlete satmakla yükümlüydü.

İaşe-i Umumiye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğü'nde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturulmuştu. İstişari nitelikteki bu meclisin 22 üyesi vardı. Vekiller Heyeti tarafından, Âyan ve Mebusan meclislerinden altışar, İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi, Belediye Umumi Cemiyeti ve Ticaret Odası'ndan ikişer kişi seçiliyordu. İstanbul Başsavcısı, İaşe Umum Müdürü ve müdürlük yönetim kurulundan iki kişi meclisin doğal üyeleriydi. İaşe Meclisi İaşe Umum Müdürlüğü'nü denetleyecek, ürününü devralırken küçük üreticinin elinde kendi ihtiyacını karşılayacak tohumluk, ekmeklik ve yemlik tahılın kalmasını gözetecekti. Besin maddeleri üzerinde her türlü ihtikâr işlem ve girişimlerini önlemek, besin maddelerinin dağıtım biçimini ve miktarını saptamak, tüccara verilecek vagonların hakkaniyet ve eşitlik ilkelerince dağıtımını izlemek, ticari taşımacılık için demiryollarından ve deniz ulaşım araçlarından azami oranda faydalanılmasını sağlamak meclisin görevleri arasındaydı. Meclis ayrıca iaşeye ilişkin halkın şikâyetlerini inceleyecek ve karara bağlayacaktı.

Yapılan seçimler sonucu İaşe Meclisi üyeliklerine Âyan Meclisi'nden Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmed Rıza Bey, Şükrü Paşa ve Nuri Bey, Mebusan Meclisi'nden Hüseyin Cahid Bey, Sason Efendi, Hamid Bey, Faik Bey, Fethi Bey ve Abdullah Azmi Efendi, Ticaret Odası'ndan Mustafa Bey ve Macid Karakaş Efendi, Vilayet Umumi Meclisi'nden Divan-ı Muhasebat üyeliğinden emekli Rıfat Bey ve eski liman reisi Mustafa Bey, Belediye Umumi Meclisi'nden eski başkâtip Cevad Bey ve Karakaş Nikolaki Efendi, İdare reisliğinden Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey ve Ziraat Umum Müdürlüğü'nden idare müdürü Lebib Bey atanmışlardı.[62] İlk toplantısını 20 Nisan günü yapan İaşe Meclisi, Salih Paşa'yı başkanlığa getirmişti.[63] Meclisin, Zürraa Tohumluk Tevziini Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiye Tevzi Encümeni, Men-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliye Encümeni, Tetkik-i Şikâyet Encümeni olmak üzere beş ihtisas komisyonu bulunuyordu. İaşe Meclisi genel kurulu her hafta cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri toplanıyor, diğer günler komisyon düzeyinde çalışılıyordu.[64] Ancak Mebusan ve Âyan meclislerinde, yetkileri sınırlı da olsa, yeni bir meclisin oluşturulmasını yasal yönden sakıncalı bulanlar vardı. Öte yandan iaşe sorununu doğrudan üstlenecek bir bakanlığın kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Bu nedenle İaşe Meclisi üç aylık faaliyeti süresince pek icraatta bulunamadı. Pek gerçekçi gözükmeyen birkaç öneriyle yetindi: İstanbul halkının protein ihtiyacını et yerine balık yiyerek gidermesini önerdi. Bu doğrultuda "asker için yapıldı-

58 *Vakit* gazetesi memurun durumunu şu satırlarla dile getiriyordu:
"Taayyüş meselesinde müşkilat nokta-i nazarından bakılınca ahval-i hazıra içinde en ziyade himayeye muhtaç sınıf-ı halk varsa o da memurlardır."
"Memurin Lokantası", *agg*, 25 Teşrinievvel 1917, s. 1.

59 "Erzak Tevzii", *Vakit*, 16 Teşrinievvel 1917, s. 1.

60 "Memurin Lokantası", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1917, s. 1.

61 İaşe-i Umumiye Kanunu (4 Nisan 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10, s. 431-437.

62 "İaşe Meclisi Teşekkül Etti", *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3.

63 Şükrü Paşa, Nuri Bey ve Ahmed Rıza Beylerin istifaları üzerine boşalan üyeliklere Çürüksulu Mahmud Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa ve Mavrokordato Efendi seçilmişlerdi. "İaşe Meclisi", *Tanin*, 25 Nisan 1918, s. 3.

64 "İaşe Meclisi'nin İlk İçtimaı", *Tanin*, 21 Nisan 1918, s. 3.

ğı gibi o sınıfın haricinde kalanlar için de balık tutturma" kararı aldı.[65] 8 Mayıs günlü toplantısında, besin maddelerinin ve özellikle un ve diğer tahıl ürünlerinin alışverişinde spekülatif girişimlerde bulunulduğu gerekçesiyle tahıl ve tahıldan mamul besin maddeleriyle bakliyat ticaretinin İstanbul'da saptanacak belirli yerlerde, açık olarak yapılmasını Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne önerdi.[66] Diğer bir kararıyla süt ve yoğurt dışında sütten yapılan tatlılarla kaymağın, un, irmik, nişastadan mamul her türlü tatlının, poğaça, çörek ve kurabiyelerin üretimini ve satışını yasakladı.[67]

* * *

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşan ülkelerde hükümetlerin büyük çoğunluğu ekonomilere müdahale gereği duymuş, piyasa mekanizmasını düzenleyici arz-talep ilişkilerini bir kenara bırakarak devlet güdümünde iaşe örgütleri kurmuştu. Benzer gelişmeler Osmanlı ekonomisinde de gözlendi. Babıâli, savaşla birlikte büyük kentlerin iaşesini örgütlemeye girişti. Başlangıçta belediyelere verilen görev, bu birimlerin yetersiz kalışı üzerine ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki'ye devredildi. Cemiyetin İstanbul murahhası Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlendi. Ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütledi. Bu arada Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirdi. "Milli" anonim şirketler için gerekli fonların oluşumuna katkıda bulundu.

İaşe sorununda ordu, belediye ve cemiyet sürekli paslaştı. Kısa ömürlü değişik yöntemlere başvuruldu. Her seferinde kısmi çözümler getirildi. Ancak ordu ve belediyenin devraldığı durumlarda bile İttihat ve Terakki duruma hâkim konumdaydı. Esnafla olan yakın ilişkisi nedeniyle, geri planda kalsa bile, ekonomiyi yönlendirdi. Savaş yılları Osmanlı toplumu siyaset ve ekonominin ne denli geçişli olduğunu bir kez daha kanıtladı.

65 "İaşe Meclisi'nin Dünkü İçtiması", *Vakit*, 25 Nisan 1918, s. 2.

66 "Meclis-i İaşe Mukarreratı", *Vakit*, 9 Mayıs 1918, s. 1.

67 "Meclis-i İaşe Kararı", *Vakit*, 16 Mayıs 1918, s. 2.

ALTINCI BÖLÜM

SPEKÜLASYONLA SAVAŞ VE İAŞE NEZARETİ

İttihatçı hükümetlerin iaşe sorununun üstesinden gelememelerinin temel nedenlerinden biri spekülatif girişimlerin savaş ortamında tatlı bir kazanç kapısı oluşturmasıydı. Savaş koşullarında istifçiliğin ve karaborsanın önü bir türlü alınamıyordu. Babıâli'nin birçok mala narh koymasına karşın, karaborsa alıp yürümüş, kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanır olmuştu. Kökten önlemler almaksızın yaşam pahalılığının önlenemeyeceğini gören hükümet, Mayıs 1917 sonlarına doğru spekülasyon ve istifçilikle resmen mücadeleye girişti.

İstanbul Polis Genel Müdürlüğü ilk iş olarak Çakmakçılar'da Abud Efendi Hanı'nı bastı. Spekülatif girişimlerde bulunan, o günün deyimiyle "hava oyunu oynayan", 200'ün üzerinde tüccarı tutuklayarak Ceza Kanunu'nun 239'uncu maddesi gereğince yargılanmalarını sağladı.[1] *Sabah* gazetesinin verilerine göre, bu handa iki gün içerisinde, sodanın kilosu 28 kuruştan 52 kuruşa, mumunki 44'ten 70 kuruşa, limon tozunun 150'den 320 kuruşa, kibritin sandığı 14 liradan 22 liraya, kininin kilosu 6 liradan 14 liraya, asitborik 90'dan 150 kuruşa, eczalı pamuk 50'den 100 kuruşa, nişadır 40 kuruştan 100 kuruşa çıkmıştı. Abud Han baskını ardından, spekülasyonla mücadeleyi yürütmek üzere, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında, Mebusan Meclisi Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

1 "İhtikâr Mücadelesi Başladı: 239'uncu Madde Tatbik Olunuyor", *Sabah*, 22 Mayıs 1917, s. 3.

Genel Merkezi üyelerinden Doktor Nâzım ve Resuhi beylerden oluşan Men-i İhtikâr Heyeti kuruluyordu.[2]

Men-i İhtikâr Heyeti ve Harp Kazançları Vergisi

Men-i İhtikâr Heyeti yayımladığı beyannamede, üretimde düşüş, ulaşım güçlükleri, ücret artışları gibi nedenlerle ortaya çıkan fiyat artışlarını doğal karşılamakta olduğunu, ancak ülkede birtakım "insafsız muhtekirler"in istifçiliğe giderek yapay fiyat hareketlerine yol açtıklarını, bunun sonucu tek bir günde bile mal fiyatlarında birkaç kez artış meydana geldiğini vurguluyordu.[3] Bu gelişmelerin "şekavet"ten farksız olduğunu belirten heyet, savaş öncesi 1 liraya satılan potinin Mayıs 1917'de 9 liraya, 60 paraya satılan basmanın 30 kuruşa, 4 kuruşa pazarlanan patiskanın 65 kuruşa fırladığını kaydediyor, savaş sırasında kişisel çıkar uğruna mal fiyatlarını bu ölçüde yükseltmenin "vatana hıyanet"ten başka bir şey olmadığını söylüyordu. Nitekim heyete göre, bu "vicdansızları" artık ezmek gerektiğine inanan hükümet "İhtikârın meni hakkında kanun-ı muvakkati" yayımlayarak bu doğrultuda gerekli önlemleri almıştı.[4]

Geçici yasada, savaşın neden olduğu olağanüstü durumdan yararlanılarak mal istif edilmesi, "serbest bir arz ve talep" ile belirecek fiyatların aşırı kâr amacıyla yükseltilmesi spekülasyon, o günkü adıyla ihtikâr addediliyordu. Spekülatif işlemlerden doğacak suçların sivil yargı yerine doğrudan sıkıyönetim mahkemelerine götürüleceğini öngören geçici yasa, Ticaret Kanunu'nu geçici olarak yürürlükten kaldırıyor, spekülasyon ve istifçilik yapanların mallarına el konacağını, ayrıca 3 aydan 3 yıla kadar hapis ve 100 liradan 5.000 liraya kadar para cezasına çarptırılacaklarını belirtiyordu. Geçici yasa toptan ve perakende satış miktarlarını saptıyor, toptancı tüccar için satış yeri gösteriyordu. Böylece belirlenmiş yerler dışında toptan mal satışı yasaklanmış oluyordu.

Men-i İhtikâr Heyeti tüccarın elindeki malı saklayabileceği ardiyeleri saptıyor, belirli bir süre içerisinde bu ardiyelere depo edilmeyen mallara,

2. "İhtikâr Aleyhine Mücadele: İhtikâr Heyeti", *Tanin*, 27 Mayıs 1917, s. 3.

3 "Men-i İthikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 6 (1 Haziran 1333/1917), s. 92-93.

4 İhtikârın Meni Hakkında Kanun-ı Muvakkat (24 Mayıs 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 687-689. Geçici yasa spekülasyonu şu şekilde tanımlıyordu:

"Hal-i harb neticesi olarak tahaddüs eden ahval-i fevkaladeden bilistifade serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrur edecek fiyatını yükselterek kazanmak kastıyla alışveriş kanunen ihtikâr addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiyatına tesir edecek derecede yed-i vahidde cem etmek suretiyle mubayaası veya badelmubaya tezyid-i fiyatına sebep olacak surette elden ele tedavül ettirilmesi dahi ihtikârdan maduddur".

heyetin denetiminden kaçırıldığı yargısıyla el koyabiliyordu. Öte yandan elinde Men-i İhtikâr Heyeti tarafından listesi ilan olunan malları bulunduran ya da bu malları başkası adına saklayan kişi, malın miktar ve türünü heyete bildirmekle yükümlüydü. Geçici yasaya göre, tüccar ya da esnaf, malını satın aldığı zaman hangi fiyattan satmaya başlamışsa, malı sonradan aynı fiyata elde etmek mümkün olmasa bile, elindeki mal tükeninceye kadar belirttiği o ilk fiyat üzerinden satmak zorundaydı. Men-i İhtikâr Heyeti, faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak dükkân camekânlarında teşhir edilen ya da içeride bulunan malların tümü için etiket koyma yükümlülüğünü getirmişti. Ayrıca tüccar ve esnaftan elinde patiska ve benzeri, kazmir, çuha, şayak ve diğer yünlü kumaş türü, kadın, erkek, çocuk ayakkabısı, kösele ve deri bulunduran en geç 12 güne kadar bu malların miktarlarını, kendisine kaça mal olduğunu, kaça satacağını, kimden ve ne zaman satın aldığını heyete bildirecekti. Öte yandan heyetin beyannamesinde yer alan malların İstanbul dışına çıkarılması yasaklanmıştı.[5]

Farklı amaçlarla kurulmuş olmalarına karşın, Men-i İhtikâr Heyeti'yle İaşe Heyeti'nin görevleri bir ölçüde çakışıyordu. Bu nedenle her iki heyet Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlığında ortak bir toplantı yaparak görev bölüşümü yapmış, Men-i İhtikâr Heyeti'nin İaşe Heyeti'nin uğraş alanı dışında kalan temel tüketim maddeleriyle ilgilenmesi uygun görülmüştü. Bundan böyle İaşe Heyeti şeker, gaz, sabun, soda ve yiyecek maddelerine narh koyacak, Men-i İhtikâr Heyeti ise kahve ve çay dahil olmak üzere diğer malların fiyatlarını saptayacaktı.[6]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin tüccar arasında en çok huzursuzluk yaratan kararı halk arasında "zincirleme usulü" diye anılan ticari işleme karşı açtığı savaştı. Zincirleme usulünde mal, toptancı tüccardan doğrudan doğruya perakendeci esnafa devredilmiyor, "hava oyunu oynayan" spekülatörler arasında elden ele dolaşarak sürekli değer kazanıyordu. Sermayesi olan tüccar piyasadan malı toplayarak mal kıtlığı yaratıyor, ardından malı azar azar yüksek fiyatla piyasaya sürüyordu. Örneğin Men-i İhtikâr Komisyonu'nun yaptığı bir tahkikat sonucunda, Samuel Teyano ve Bayramzade İsmail Hakkı adlarında iki tüccarın piyasadan 100.000 kadar kösele deriyi 29.000 lira ödeyerek topladıkları, bu malı parça parça sürerek yüzde 80 dolayında kazanç elde ettikleri ortaya çıkmıştı.[7]

5 "İhtikârın Meni: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyannamesi", *Sabah*, 27 Mayıs 1917, s. 1-2.

6 "İhtikâr Mücadelesi: Müşterek İçtima", *Sabah*, 12 Haziran 1917, s. 1.

7 "İhtikâra Karşı Mücadele", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Mayıs 1919, s. 1.

Heyetin kararı piyasadaki malların ilk sahiplerine devrini öngörüyordu. Böylece elinde mal bulunduran onu aldığı tüccara iade edecekti. Zincirleme usulünün ters işletilmesi için on gün tanındı. Bu süre sonunda elinde birkaç elden geçmiş mal bulunduran tüccar ya da esnafın önce askerliğinin teciline dair belgesi iptal edilerek askere alınacağı, ardından yasada gösterilen cezaya çarptırılacağı ilan edildi.[8] Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulü ile ilgili bildirisi kısa sürede İstanbul tüccarı arasında panik yarattı: Ticaret Odası'nda 18 kişilik bir murahhas heyet seçilerek "tüccar ve ahalinin hukukunu muhafaza" kararı alındı.[9] Murahhas Heyet zincirleme usulü üzerine bir layiha hazırladı; bu belge İstanbul Ticaret Odası Heyeti'nce benimsenerek Men-i İhtikâr Heyeti'ne sunuldu. Layihada zincirleme usulünün geriye işletilmesinin birçok güçlüğe yol açacağı belirtiliyor, üzerinde spekülasyon yapılmış malların ilk sahiplerine kadar iadesi yerine bu tür mallara azami fiyat, diğer bir deyişle narh konması öneriliyordu. Men-i İhtikâr Heyeti, Ticaret Odası'nm önerisini geri çevirdi; gerekçe olarak bu tür bir uygulamanın o güne değin büyük tüccarın spekülatif girişimlerine göz yummak olacağını, buna karşılık satılık malın son sahibi olan küçük esnafı cezalandırmak anlamına geleceğini belirtti.[10] Heyetin diretmesi üzerine mallar ilk sahiplerine dönmeye başladı. Örneğin dört tüccar arasında gerçekleştirilen bir zincirleme usulü işleminin geri işletilmesi sonucunda 1.900 liralık deri 600 liraya inerek ilk sahibine ulaştı.[11]

Men-i İhtikâr Heyeti, yayımladığı ikinci bir beyannamede zincirleme

8 "İhtikâra Karşı Mücadele: Komisyonun Yeni İcraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1917, s. 1.

9 "İhtikâra Karşı Mücadele: Ticaret Odası'nın Dünkü İçtiması", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1917, s. 1.

10 "İhtikâra Karşı Mücadele: Tüccar Tarafından Verilen Layihanın Reddi", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1917, s. 1. Gazete, Komisyonun kararını şu satırlarla savunuyordu:

"... tüccarın verdiği layihayı kabul etmek sahib-i sermaye olan bazı kesânın şimdiye kadar vuku bulan intifaat-ı azimesine göz yumup eşyanın son sahipleri olan esnafı mahvetmek demek idi. Evvelce spekülasyon yaparak mallarını pahalıya satmış olanlar kendilerine mallarının iadesi tehlikesinden kurtaracaklar ve bu suretle eşyayı galî fiyatlar ile iştira eden ufak sermayeli kimseler mahvolacaktı. Binaenaleyh yalnız kendi hasis menfaatlerini düşünerek verdikleri layihanın reddi fevkalade musib olmuştur."

Men-i İhtikâr Heyeti 1 Haziran günlü bildirisinde Ticaret Odası'nın önerisini geri çeviriş nedenini şöyle özetliyordu:

"Tüccarlar namına serd edilen mütalaat komisyonca tetkik olundu. Büyük tüccar derhal hükümetçe narh vaz'ı fikrinde iseler de bu suret elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvını intaç edeceği cihetle şayan-ı kabul görülmemiştir." "İhtikâr Mücadelesi: Beyanname", *Sabah*, 1 Haziran 1917, s. 1.

11 "İhtikâr Mücadelesi: Zincirleme Usulü ve Tevkifat", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1917, s. 1.

usulünün geri işletilmesini kolaylaştıracak bazı önerilerde bulundu. Bundan böyle malın son sahibi, satın aldığı kimseye başvurarak malı aldığı ve kendisine sattığı fiyat arasındaki farkı isteyebilecekti. Satıcı isterse malın bedelini vererek malı geri alacak ya da kendisine yüzde 2 kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek malı sattığı kimsede bırakacaktı. Bu işlem geriye doğru her aşama için yinelenecekti.[12] Ancak yüzde 2'lerin birçok yolsuzluklara yol açtığı görülerek bu uygulamaya bir süre sonra son verildi,[13] karar geriye işletilerek daha önce ödenen yüzde 2'lerin iade edilmesi kararlaştırıldı.[14]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulüne karşı verdiği mücadele pek başarılı olmamıştı. Tüccar bir yolunu bulup devreden çıkmış, ancak birkaç gayrimüslim, heyetin gazabına uğramıştı. Heyet, sonunda Ticaret Odası'nın önerisini benimseyerek narha başvurmuş, Nestlé sütünden ayakkabı tamiratına kadar ticari yaşamın hemen her alanına azami fiyat saptamıştı. İlk narh kibrite geldi, onu fes ve kahve izledi. Ardından limon tozu, mum, ecza, kalay ve çakmaktaşı narha tabi tutuldu. Kahvenin okkası toptan 100, perakende 110 kuruş olarak saptandı. Bu arada kahve narhının denetimi için kahvesi bulunan tüccar ve esnafın bir hafta içerisinde elindeki kahve miktarını heyete bildirmesi istendi.[15] Kibrit için de aynı yöntem uygulandı: Kibrit satış vesikası alan esnaftan, heyetçe dağıtılan "Üç kutu kibrit kırk para" yazılı levhayı dükkânının görünür bir yerine asması, aksine davrananların divan-ı harbe verileceği ilan olundu.[16] 13 Haziran günü kahve ve kibrit bildirim süresi sona ermiş, Men-i İhtikâr Heyeti'nin yayımladığı bir bildiride gizli kahve ve kibrit bulunduranları ihbar edenlere ödül olarak ortaya çıkardıkları malların tümünün verileceği ilan edilmişti.[17]

Bu arada heyet, ecza tüccarlarının satacakları malların fiyatlarını gösterir bir tarife hazırladı. Ecza depolarına dağıtarak isteği üzerine müşteriye gösterilmesini zorunlu kıldı. Eczacıların reçete bedelleri yine heyetin hazırladığı bir tarifeyle saptandı.[18] Heyet, basma, patiska, salaşpur, mermerşahi gibi malları ayrı ayrı narha tabi tuttu, basma ve patiska için vesika çıkardı.[19] Bu vesikalar için ekmek vesikaları esas alınmıştı. Puldan bir parça

12 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Haziran 1917, s. 1.

13 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.

14 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 17 Haziran 1917, s. 1.

15 "Ticari Haberler: İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 7 (16 Haziran 1333/1917), s. 108-112.

16 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 9 Ağustos 1917, s. 3.

17 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13 Haziran 1917, s. 1.

18 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 5 Haziran 1917, s. 1.

19 "İhtikâr Mücadelesi: Basma Vesikaları", *Sabah*, 2 Temmuz 1917, s. 1. Heyet nüfus başına 4 arşın basma dağıtılmasını uygun görmüştü.

büyük ve üzerinde "Men-i İhtikâr Basma Vesikası" yazılı bu belgeler satış sonrası dükkân sahiplerince saklanacak ve müfettişler tarafından istendiğinde gösterilecekti.[20] Men-i İhtikâr Heyeti'nin kararına göre, savaş öncesi Avrupa'dan ithal edilmiş, konserve vb yiyecek maddesi, kristal, çinko tabak vb ev eşyası, lavanta, ziynet eşyası gibi mallar savaş öncesi fiyatının ancak iki katına satılabilecekti.[21]

Men-i İhtikâr Heyeti yayımladığı bir başka genelgede kösele, deri ve çivi fiyatlarının düşürüldüğüne dikkati çekerek, kunduracı ve eskicilere ihtarda bulunmuş, haklarında şikâyet vaki olur ve bu şikâyetin haklı olduğu ortaya çıkarsa şiddetle cezalandırılacaklarını belirtmişti. Bu arada heyet, halkın ayakkabı ihtiyacını karşılamak için girişimde bulunmuş, esnafa "harp kunduraları" adıyla dayanıklı ayakkabı yaptırmayı kararlaştırmıştı. İtibar-ı Milli Bankası, heyetin ucuz fiyatla deri sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla 150.000 Osmanlı Lirası tutarında kredi açtı. Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye İdaresi deri, palamut ve benzeri bazı hammaddelerin sağlanmasında yardımcı olmayı üstlendi. Nitekim Harbiye Nezareti deri alımı için Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı görevlendirdi. Harp kunduralarının 150 kuruşa piyasaya sürülmesi uygun görüldü.[22]

Men-i İhtikâr Heyeti'nin uyguladığı narhta mallar en ince ayrıntılarına kadar ayrı ayrı yer almıştı. Örneğin, Avrupa derilerine konan narh, listede 45 kalemde gösterilmişti.[23] Heyet, bu tür ayrıntılarla da yetinmeyip işyerlerine bile ayrı narh uygulama gereği duymuştu: 15 Haziran tarihli bildirisinde Beyoğlu'nda Tokatlıyan Gazinosu'nda şekerli çikolata tozunun kilosu 80 kuruş üzerinden satılacağı belirtilmişti. 18 Haziran günlü bir başka bildiride Avrupa'dan gelme bonbon ve çikolatayı narhtan fazlaya satan tüccarın itirazı hiçbir şekilde dinlenmeyip tevkif edileceği kaydediliyordu. Yine aynı gün Nestlé süt bulunduran bazı dükkânların aşırı fiyat talebiyle süt satmaktan kaçındıkları hatırlatılıyor, elinde süt bulunduranların üç güne kadar heyete başvurarak vesika almaları ve halka süt satmaları ihtar ediliyordu.[24]

Payitaht nüfus yoğunluğu nedeniyle spekülasyon ortamını oluşturmuş-

20 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 4 Temmuz 1917, s. 1.

21 "İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 8 (1 Temmuz 1333/1917), s. 125; "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 15 Haziran 1917, s. 1.

22 "İhtikâr Mücadelesi: 150 Kuruşa Ayakkabı", *Sabah*, 3 Haziran 1917, s. 1; "Harp Kunduraları", *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1; "İhtikâra Karşı Mücadele: İtibar-ı Milli Bankası'nın Bir Muaveneti", *agg*, 30 Mayıs 1917, s. 1.

23 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 15 Haziran 1917, s. 1.

24 "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 18 Haziran 1917, s. 1.

tu. Özellikle dış bağlantıların kesilmesi mal kıtlığına neden olmuştu. Bu nedenle spekülasyonla mücadele İstanbul'da yürütülüyordu. Bir süre sonra spekülatör tüccar faaliyet alanını taşraya kaydırdı. Heyet, İstanbul dışına narh konan malların çıkarılmasını yasaklamasına karşın karadan ve denizden erzak kaçakçılığının önü alınamıyordu. Nitekim taşra ve İstanbul piyasalarında fiyat farkları alabildiğine yükselmişti. *Ticaret-i Umumiye Mecmuası* Kastamonu ile Bolu ya da Konya ile Nevşehir piyasalarının fiyat farklarının normal zamanlarda neredeyse İstanbul ile New York arasındaki fiyat farkları düzeyine yükseldiğini kaydediyordu.[25] Bunun üzerine İstanbul'un ardından diğer vilayetlerde de spekülasyonla mücadeleye girişildi. Bu yörelerde genellikle belediye meclisleri temel tüketim maddelerine narh koymuş ya da satış mağazaları açmıştı. Ancak spekülasyonun kaynağını yanlış yerde arayan ve esnafı hapse atarak ya da sürgüne göndererek çözüm bulduğunu sanan belediyeler yüksek oranlı enflasyonu önleyememişlerdi.

Spekülasyonla mücadelede İttihatçıların temel çelişkisi, bir yandan sermaye birikimini özendirirken, öte yandan savaşla birlikte belirginleşen gelir bölüşümündeki çarpıklıklara "iktisat dışı" yaptırımlarla çözüm arayışlarıydı. İttihat ve Terakki'nin enflasyonla mücadele girişimi sonuçta, tüketiciye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşülmesiyle sonuçlandı. Örneğin Konya'da "ihtikâr"a başvuran bakkal ve küçük esnaf değişik cezalara çarptırılmıştı: Konya Merkez-i Bidayet Mahkemesi Ceza Daire-i Âliyesi, kıyyesinin narhı 6 kuruşken 8 kuruşa mercimek satan Konya'nın Eksene Mahallesi'nden Bakkal Memiş bin Hasan'ın bir hafta; kıyyesinin narhı 35 kuruşken 41 kuruşa sadeyağ satan Yunusoğlu Mahallesi'nden bakkal Hasan Efendi bin İbrahim ve şeriki Trabzonlu Âdemoğlu Mustafa'nın on beşer gün; kıyyesinin narhı 8 kuruş olduğu halde 10 kuruşa kuru üzüm satan Konya'nın Pörçekli Mahallesi'nden Sultanhanlı Bakkal Hacı Halil bin Mahmud'un bir hafta; 3 adedinin narhı 1 kuruşken 2,5 yumurtayı 1 kuruşa satan Beşreli Oteli müsteciri Bab-ı Aksaray Mahallesi'nden Hacı İbrahimoğlu Aziz Efendi'nin on gün; kıyyesinin narhı 4 kuruşken 5 kuruşa bulgur satan Zincirlikuyu Mahallesi'nden Mustafaoğlu Bekir'in bir hafta süreyle hapsedilmelerine karar vermişti.[26]

Bu arada, "milli iktisat" gereği gayrimüslim tüccar sıkı denetime tabi tutuldu. Bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlandırılarak para ve hapis

25 "İhtikâr Meselesi Etrafında", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 9 (16 Temmuz 1333/1917), s. 142.

26 Para cezası ve hapsin yanı sıra sürgün de muhtekirlere verilen cezalar arasındaydı. Örneğin "Halep'te ... ihtikâra devam eden 19 kişinin tevkif edilerek Adana'ya nefy edildiği ..." "İhtikâra Karşı Mücadele", *Sabah*, 29 Mayıs 1917, s. 2.

cezasına çarptırıldı. Müslüman-Türk eşraf-tüccar ise birikimini sürdürdü; gayrimüslimlerin tasfiyesi sonucu piyasada etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleyebildi. Nitekim Men-i İhtikâr Heyeti'nin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde fiyat artış hızı düşeceğine artış kaydetti. Ocak 1917'den Haziran 1917'ye kadar tüketici geçinme endeksi 405 puandan 670 puana yükselerek 265 puanlık bir artış gösterirken, heyetin faaliyete geçtiği haziran ayından 1918 başına değin 670 puandan 975 puanlık bir artışla 1645 puana ulaştı.

İttihatçı iktidar, Men-i İhtikâr Heyeti'nin yanı sıra, gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da el attı: 1917 sonlarına doğru o sıralarda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak bir Harp Kazançları Vergisi Kanunu hazırlandı.[27] 37 maddelik bu yasa savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında, net kazançtan, savaş öncesi üç yılın ortalama kârı her savaş yılı için düşülerek geriye kalanı Harp Kazançları Vergisi'ne tabi tutulacaktı.[28] Aşarın yanı sıra, savaş nedeniyle iaşe hissesi alınan çiftçi, kendi ürününü satan köylü, resmi dairelerde çalışan memur ve müstahdem, sabit gelirli çalışanlar, sermayesi olmaksızın emeğiyle geçimini sağlayanlar, sanatkârlar, dava vekilleri, tabip, mühendis, mimar, yayıncı, yazar, heykeltıraş, ressam, besteci, cerrah, ebe, dişçi, baytar gibi serbest meslek sahipleri, matbaacılar, taşocağı işletenler, aşar ve diğer rüsum mültezimleri, içki imalatçıları, balıkçılar, içki, tütün ve enfiye bayileri, yıllık icar bedeli 3.000 kuruşu geçmeyen değirmenleri işletenler, kıyıda ve demiryolu istasyonlarında bulunanlar dışında nüfusu 2.000'den aşağı olan köy sakinleri, işgal bölgelerinden göç edenler ve savaş nedeniyle "memleketlerinden kaldırılanlar" Harp Kazançları Vergisi'nden bağışık tutulacaklardı. Bu vergiye hazırlık olarak 8 Nisan 1918 günlü "Harp Kazançları Vergisinin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun"la Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ile anonim şeklinde olan kooperatif ve sermayeleri paylara ayrılmış komandit şirketlerin 31 Aralık 1917 ya da daha sonra son bulan ticari yıllarına ait net gelirlerini dağıtacakları sırada, Harp Kazançları Vergisi için özel bir ihtiyat akçesi oluşturmaları şart koşulmuştu.[29]

27 *Harp Kazançları Vergisi Kanun Layihası*, İstanbul: Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333.

28 "Harp Kazançları Vergisi Kanunu", *Vakit*, 27 Kânunuevvel 1917, s. 1.

29 Harp Kazançları Vergisinin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun (4 Nisan 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10, s. 422-423.

Ancak Harp Kazançları Vergisi tasarısı savaş yıllarında Meclis'ten geçmedi. İttihatçıların iktidardan düşmesi ertesi Hürriyet ve İtilaf'ın çabasıyla, bir ölçüde İttihatçı eşrafa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda bir kararnameyle yürürlüğe konabildi. Bu vergi bir defaya mahsus olmak üzere, 1916, 1917 ve 1918 yıllarında elde edilen olağanüstü kazançlar, o günkü deyimiyle "temettuat-ı fevkalade" üzerine tarh olundu.[30]

İktisadiyat Meclisi ve Umur-i İktisadiye Nezareti

Men-i İhtikâr Heyeti İttihatçıların savaş yıllarında uygulamayı denedikleri devletçiliğin ya da kendi deyişleriyle "devlet iktisadiyatı" politikasının bir parçasını oluşturuyordu. Bu yıllarda dış ticareti denetlemek amacıyla İhracat Heyeti'ni kuran Babıâli, yabancı ülkelerle ticari ilişkileri büyük ölçüde devlet eliyle yürüttü. Ayrıca serbest kur politikası bırakılarak kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'ndan geçti. Dış ticaretle birlikte iç ticarette de devlet hemen hemen her alana müdahale etti; Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, merkez ve taşra iaşe heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, İaşe Meclisi gibi kuruluşlar aracılığıyla arz-talep ilişkilerini düzenlemeye koyuldu; karne, narh vb yöntemlerle fiyatları güdümlemeyi denedi. Bu arada genel iktisat politikasını saptamak üzere daha üst düzeyde bir karar organına gerek duyuldu ve 1917 başlarında İktisadiyat Meclisi kuruldu.[31]

Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın başkanlığında 24 üyeden oluşan İktisadiyat Meclisi, ülkenin iktisadi gelişimi için gerekli yasa taslaklarını hazırlayacak, yasaların etkin kılınmasıyla ilgili önlemler önerecek, deniz ticaretini özendirici kararlar alacak, gümrük ve taşıt araçları tarifelerini saptayacaktı. Ayrıca meclisin devletçe girişilmesi yararlı olacak işletmeler konusunda ilgili daireleri uyarması bekleniyordu.[32] İktisadiyat Meclisi üyeleri, doğal üye ve atanmış üye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Doğal üyeliklerde bakanlıkların iktisadi sorunlarla ilgili genel müdürleri bulunuyordu. Atanmış üyeler ise Âyan ve Mebusan Meclisleri üyeleri, Darülfünun muallimleri, ticaret odalarında başkanlık ve üyelik eden kişilerle iktisat alanında söz sa-

30 Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname (14 Kânunuevvel 1335), *Düstur*, II. tertip, c. 11, s. 495-512; *Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335; *Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararnamenin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335.

31 Tekin Alp, "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38 (29 Kânunuevvel 1332), s. 1-2; Z(e)., N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 190-194.

32 "İktisadiyat Meclisi Teşkilat ve Vezaifine Dair İrade-i Seniye Layihası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38 (29 Kânunuevvel 1332), s. 6-7.

hibi ve bilgisini kanıtlamış kimseler arasından Ticaret ve Ziraat Nazırı'nca üç yıl süreyle atanacaktı. Bu üyeler, aynı zamanda devlet memuriyetinde iseler bu görevlerini de sürdürebileceklerdi. Gündemini Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin hazırlayacağı meclis, ticaret ve ziraat nazırının çağrısı üzerine toplanacaktı. Nazırların tümünün İktisadiyat Meclisi'ndeki görüşmelere katılma yetkisi bulunuyordu. Meclis, gerek gördüğünde fikir ve görüşlerine başvurmak üzere uzman kişileri oturumlara çağırabilecekti. Bu arada Ticaret ve Ziraat Nezareti, vilayet iktisat müdürlerinden gelen raporları basarak meclis üyelerine dağıtacak, bunlar üzerinde üyelerin görüşlerini alacaktı. Meclis üyeliği fahri bir görev olacak, ancak her üyeye huzur hakkı olarak 1 lira verilecekti.

İktisadiyat Meclisi ilk kez 1 Ocak 1917 günü Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in başkanlığında toplandı.[33] Doğal üye olarak meclis-te Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Mustafa Şeref, Ticaret Müdür-i Umumisi Münir, Ziraat Müdür-i Umumisi Nesib, Sanayi Müdür-i Umumisi Said, Nafıa Nezareti'nden Nafıa Müdür-i Umumisi Süleyman Sırrı, Turuk u Maâbir Müdür-i Umumisi Salahaddin, Demiryolları Müdür-i Umumisi Mustafa, Hariciye Nezareti'nden Umur-i İdare Müdür-i Umumisi Suad, Maliye Nezareti'nden Müsteşar Hasan Tahsin, Varidat Müdür-i Umumisi Faik Nüzhet, Rüsumat Müdür-i Umumisi Sırrı beyler yer almıştı. Atanan üyeler arasından ise İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi, Darülfünun İçtimaiyat Müderrisi Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki İstanbul Murahhası Kemal, Divan-ı Muhasebat Reisi Tevfik, Osmanlı Bankası Komiseri Hamid beyler bulunuyordu. Dört saat süren ilk oturumda tartışılan temel sorun iktisadi yaşamda ne tür bir politika izleneceği, liberal bir iktisat politikasının geçerliliği ve müdahalecilikte benimsenecek ilkeler oldu. Meclis, oybirliğine yakın bir çoğunlukla liberalizmi reddetti. Birçok ileri Batı ülkesinde olduğu gibi, "hayat-ı iktisadiyede devlet tarafından müdahale olunması" ilke olarak kabul edildi. Bu, savaş devletçiliğinin resmen tescili oluyordu.[34]

İktisadiyat Meclisi ikinci kez 15 Ocak günü toplandı. Şeker sorunu üzerine bir genel görüşme açarak ülkede şeker sanayiinin kurulmasını tar-

33 "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38 (29 Kânunuevvel 1332), s. 6.

34 "İktisadiyat Meclisi", *Sabah*, 20 Kânunusani 1917, s. 3. Gazetenin verdiği haberde şu satırlar yer alıyordu:

"Müzakerat esnasında en ziyade münakaşata sebebiyet veren mesele hayat-ı iktisadiyede serbesti ve müdahale esaslarıdır. İttifaka yakın bir ekseriyet hayat-ı iktisadiyede devlet tarafından müdahale olunması cihetini iltizam etmiştir ki bugün memalik-i mütemeddinenin ekserisinde siyaset-i iktisadiye ve içtimaiyede en ziyade bu esas hâkimdir."

tıştı.[35] O sırada Avrupa basınında, iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elverişli olmadığı türünde "uyarıların" yer almasına karşın, meclis ülkede şeker fabrikaları açma kararı aldı. Şubat 1917'de İktisadiyat Meclisi şeker fabrikalarının kurulmasını özendirmek amacıyla bir yasa tasarısı hazırladı.[36] Şeker fabrikası kuracak kişilere, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati'nde belirtilen ayrıcalık ve bağışıklıkların yanı sıra, sübvansiyonda bulunulması kararlaştırıldı. Fabrikaların sermayelerinin hiç olmazsa yarısının "milli sermaye" olması öngörüldü.[37] Ayrıca şeker taşımacılığı için ulaşım tarifelerinde indirim sağlanması uygun bulundu. Şeker üretecek fabrikalar Anadolu'nun yüksek yaylalarında kurulacaktı. Fabrika civarında pancar ekiminin özendirilmesi için gerekli önlemler alınacak, fabrikatörler tarafından köylüye pancar ekimine mahsus avans verilecekti. Ticaret ve Ziraat Nezareti, ayrıca üreticiye tohum ve tarımsal araç gereç dağıtacak, pancar ekimi ve toplanmasını köylüye öğretecek yabancı uzmanlar getirtecekti.

1917 sonlarına doğru İttihatçı yönetim, İktisadiyat Meclisi ötesinde, devletin giderek iktisadi bir işlev üstlenmesini sağlayacak bir bakanlık tasarısı üzerinde çalışmaya başladı.[38] Osmanlı toplumunda o güne kadar iktisada duyarsız kalmış olan çevreler bundan böyle tümüyle uyanmıştı. Cihan Harbi'ne kadar "milli iktisat"tan eser görülmediği halde kısa bir süre zarfında "milli iktisat" ulusal düşüncenin ya da "milli mefkûre"nin en önemli unsuru olmuştu. Ticaret ve Ziraat Nezareti yerine kurulması düşünülen Umur-i İktisadiye Nezareti, ülkede gerçekleştirilecek iktisadi reformları yürütecek, iç ve dış iktisat politikalarını yönlendirecekti. Bu bakanlıkta bir iktisadi kurmay heyeti (erkân-ı harbiye-i iktisadiye) görev alacak, ülke ekonomisinin geliştirilmesine yönelik önlemleri ve ilkeleri, o günkü deyişle, "teali-i iktisadiyemize medar olabilecek tedabir ve esasat"ı kararlaştıracaktı. Bu bir anlamda Osmanlı ekonomisinin geleceğini planlama anlamına geliyordu. Yeni bakanlıktan çok şeyler bekleniyordu. O güne kadar günlük rutin işleri yürüten Ticaret ve Ziraat Nezareti ülke ekonomisini her türlü müdahaleden uzak kendi mecraına bırakmıştı. Oysa yeni nezaret bilfiil müdahale edecek, yön çizecekti. Bakanlığın görevi, müşavirleri, yar-

35 "İktisadiyat Meclisi", *Sabah*, 20 Kânunusani 1917, s. 3.

36 "Şeker fabrikaları hakkında", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43 (1 Mart 1333), s. 8.

37 "Şeker Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 42 (9 Şubat 1332), s. 8.

38 Ahmed Hamdi, "Umur-i İktisadiye Nezareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 12/36 (21 Mart 1334/1918), s. 190-194; Ahmed Emin, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1; "İktisat Nezareti Teşkili", *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3.

dımcıları ve kurmaylarıyla bu hedefe yönelik önlemleri almaktı. Savaş yıllarında kurulan diğer iktisadi örgütler gibi, İktisadiyat Nezareti de Almanya'dan örnek alınıyordu. Bu konuda Tekin Alp, her yerde "devlet iktisadiyatı"na yeniden yön verildiğini, bu ülkelerde yeni "iktisadi teşkilat"lar oluşturulduğunu kaydediyor, Almanya'da da ülkenin iç ve dış iktisat politikasını belirlemek üzere bir "İktisadiyat Nezareti" kurulmasına girişildiğini, bu nedenle Anayasa'da değişikliğe gidildiğini vurguluyordu.[39] Tekin Alp gündemdeki Umur-i İktisadiye Nezaretine sahip çıkıyor, böyle bir bakanlığın "devlet iktisadiyatı"nın bir gereği olduğunu savunuyordu. Savaşla birlikte devletçilik birçok ülkede benimsenmiş, devlet, iktisadi yaşamın hemen her alanına girmişti. Tekin Alp'e göre Osmanlı ülkesi geri kalmıştı ve yüzyıllarca kapitülasyonlar nedeniyle iktisaden yabancı tahakkümü altında ezilmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, iktisadi sorunlarına çözüm bulabilmek için diğer ülkelere oranla devlet aygıtının "müzaheret ve muaveneti"ne çok daha fazla gerek duyuyordu.

Tekin Alp'in İktisadiyat Nezareti diye adlandırdığı Umur-i İktisadiye Nezareti girişimi İttihat ve Terakki'den de büyük destek görmüştü. Ziya Gökalp, böyle bir bakanlığın ya da kendi ifadesiyle "Milli İktisat Nezareti"nin, "milli iktisat"ın zorunlu kıldığı bir kuruluş olduğunu savunuyordu. Gökalp gümrük, demiryolu ve limanların bu bakanlığın denetiminde işletilmesini öneriyor, İtibar-ı Milli Bankası'nın murakıplığının da aynı bakanlığa verilmesini diliyordu. Öte yandan, Milli İktisat Nezareti "esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkile" çalışarak ulusal düzeyde örgütlenmiş bir küçük üreticilik ağı oluşturabilecekti.[40] Gökalp'e göre, Milli İktisat Nezareti'nin görevlerinden biri de sosyal devletin gerekli kıldığı önlemleri almaktı: "Amelenin ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikballerini temin edecek içtimai kanunları" bu bakanlık hazırlamalıydı.

"Milli iktisat" ilkeleri ötesinde İttihatçıları böyle bir bakanlık kurmaya sevk eden somut neden iaşe sorunuydu. Nitekim Umur-i İktisadiye Nezareti ile ilgili ilk çalışmalar Men-i İhtikâr Kararnamesi'ni hazırlayan komisyonda başlamıştı.[41] O güne değin temel tüketim maddelerinin sağlanması ve dağıtımı ayrı ayrı yasalarla, değişik devlet dairelerince yürütülmek istenmiş, bunda pek başarılı olunamamıştı. Kurulacak yeni bakanlık, yukarıdaki görevlerin yanı sıra, başta besin maddeleri olmak üzere temel tüketim maddelerinin üretimini, taşınmasını ve dağıtımını üstlenecek, spekülasyonun önüne geçecek, mallara tavan fiyat koyarak tüketiciyi koruyacaktı. Bakanlık, ayrıca zorunlu tüketim maddelerinin ithalatını özendirecek, ihracını sınırlandıracaktı.[42] Öte yandan bakanlığın müttefik ve tarafsız ülkelerde, devlet adına temel tüketim maddeleri alımıyla uğraşacak örgütler kurması düşünülüyordu. Dağıtım işlerinin etkin bir biçimde yürütülmesi için mahallelerde, mahalle sakinlerinden seçilecek "tevzi heyetleri" oluşturulacak, bu heyetler bakanlık yetkililerince denetlenecekti. Böylece köy ve mahallelerde halkın seçtiği kimselerden oluşacak tali dağıtım şubeleri, nahiye ve kaza merkezlerinde ve vilayetlerde tali dağıtım şubeleri üyelerince seçilecek merkez heyetleri kurulacaktı. Bu arada İhracat Heyeti Umur-i İktisadiye Nezareti'ne bağlanacak, bakanlığa her türlü kara ve deniz taşıt araçlarından yararlanma yetkisi verilecekti.

İaşe Nezareti ve Mütareke

Umur-i İktisadiye Nezareti isim olarak gerçekleşmemişse de aynı işlevi görecek bir bakanlık 1918 yılının yaz aylarında kurulmuş ve günün ivedi sorunu göz önünde bulundurularak İaşe Nezareti adını almıştı. Bakanlığın başına o güne değin ülke ekonomisiyle yakından ilgili bir kişi, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirilmişti. İaşe sorunu Ordu'ya devredilmiş, ancak beklenen sonuç elde edilememişti. Bu kez bakanlık düzeyinde soruna eğiliniyordu. Kemal Bey'in bu göreve getirilişinin nedeni ise savaşın başından beri "milli" şirketlerin başında bulunarak deneyim kazanması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülkenin dört yanında dal budak salmış oluşuydu. İktidar çevrelerinde bu tür bir "teşkilat"la iaşe sorununun üstesinden gelinilebileceği kanısı hâkimdi.[43]

39 Tekin Alp, "İktisadiyat Nezareti", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 68 (22 Teşrinisani 1333), s. 1-3.

40 Ziya Gökalp, "Türklerde Milli İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 4.

41 "Umur-i İktisadiye Nezareti", *Sabah*, 17 Mart 1918, s. 1-2; "İktisat Nezareti Teşkilatı", *Tanin*, 17 Mart 1334, s. 3. *Tanin* gazetesi "Men-i İhtikâr Kararnamesi'ni tetkik eden encümen bu babdaki vazifesini ikmal ederek mazbatasını tanzim etmiş ve kanunun da ismini değiştirerek 'Umur-i İktisadiye' Kanunu tesmiye eylemiştir" diyordu.

42 "Umur-i İktisadiye Kanun Layihası", *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 2. Yasa teklifi 45 maddeden oluşuyordu.

43 Osman Nuri [Ergin] nezaretin kuruluşu sırasındaki gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu: "Gittikçe ehemmiyet kesp eden iaşe işlerinin askeri cihetçe merbut bir umum müdürlük halinde görülmesinde de arzu edildiği nispette fayda görülmediğinden bu vazifenin bir kere de kabineye dahil olacak bir mesul nazır marifetiyle ifası tensip edilmiş ve mezkûr nezarete harp bidayetinden beri milli şirketlerin başında bulunarak tecrübesi artmış ve cemiyetin her tarafta mevcut olan teşkilatı dolayısıyla kendisi başta oldukça muvaffakiyeti tabii görülmüş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey nasbedilmiştir." Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, c. 1, İstanbul, 1338/1922, s. 875.

Ordunun, yoksul halkın ve devlet memurlarının iaşesi için gerekli besin maddelerinin ve diğer temel tüketim maddelerinin sağlanması ve fiyat artışlarının önlenmesi bakanlığın temel uğraş alanıydı.[44] Ayrıca, Hilal-i Ahmer, Matbuat, Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfal cemiyetleriyle darüleytam diye bilinen yetim yuvaları gibi kamu yararına hizmet gördükleri bakanlıkça onaylanan kurum ve derneklerin ihtiyaçları da İaşe Nezareti'nce karşılanacaktı.[45] 30 Temmuz 1918 günlü İaşe Nezareti Hakkında Kararname'de bakanlığın amacına yönelik her türlü alım satım işlemlerinde bulunabileceği, gerekli gördüğü alanlarda devlet adına sınai işletmeler kurarak doğrudan üretime girişebileceği kaydediliyordu. Bu nedenle İaşe Nezareti'ne 5 milyon liralık bir ödenek ayrılmıştı. Öte yandan üretimin artırılması ve malın gerekli yerlere sevkı için İaşe Nezareti'nce talep olunacak miktarda işgücünün Harbiye Nezareti tarafından bu bakanlığın emrine tahsis edileceği belirtiliyordu. Demiryolu ve karayolu taşımacılığında asker, cephane ve savaş araç gereçleri taşınmasına ayrılmış olanlar dışındaki vagon ve motorlu araçlar İaşe Nezareti'ne devrediliyordu. Seyr-i Sefain İdaresi de gerekli deniz taşıtlarını bakanlık emrine veriyordu.

İaşe Nezareti, hükümetin ayni olarak topladığı öşrü, Maliye ve İaşe Nezaretlerinin birlikte saptadıkları fiyat üzerinden devralacaktı. Ayrıca Osmanlı müttefiklerinin işgali altında bulunan Romanya ve Ukrayna gibi ülkelerden Osmanlı Devleti'nin payına düşen her türlü mal İaşe Nezareti'nin emrine veriliyordu. Üretici, öşrün yanı sıra, bir o kadar ürünü, bakanlıkça saptanan fiyat üzerinden İaşe Nezareti'ne devretmekle yükümlüydü. Bu miktar ihtiyacı karşılamadığı takdirde gerek duyulan ürün fazlası serbest piyasadan sağlanacaktı. İaşe işlerini yürütmek üzere bakanlık nezdinde iki genel müdürlük oluşturuldu: Muamelat-ı İdariye Umum Müdürlüğü aşar ve bir o kadarının toplanması ve ihtiyaca göre, orduya, memur ve yoksul halka dağıtımıyla uğraşacaktı. Mahrukat, Hububat, Mevadd-ı İptidaiye, Mamulat-ı Mütenevvia, Melbusat, Mensucat, Levazım, Mevadd-ı Gıdaiye, Mevâşi ve Tahniye şubelerinden oluşan Muamelat-ı Ticariye Umum Müdürlüğü ise aşardan ve bir mislinden elde edilemeyen ya da ihtiyacı karşılamayan malları serbest piyasadan sağlamakla yükümlüydü.[46] Bu genel müdürlük ayrıca üretimi artırmak için gerekli önlemleri

44 İaşe Nezareti Hakkında Kararname (30 Temmuz 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10, s. 558-562.

45 "İaşe İşleri", *Tanin*, 28 Eylül 1918, s. 3.

46 "İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 2 Eylül 1918, s. 2.

alacak ya da doğrudan üretimde bulunacaktı.[47] Bakanlığa bağlı bir diğer birim Nakliyat Umum Müdürlüğü'ydü. Kara, deniz ve demiryolları ile ilgili üç şubesi bulunacaktı. Muvazene Umum Müdürlüğü ise bakanlığın beynini oluşturacaktı. Ülkenin ekonomik dengesini ("iktisadi muvazene") sağlamak amacıyla her türlü bilgiyi toplayacak ve bunları değerlendirerek iktisadi gelişmeyi gerçekleştirecekti. İaşe Nazırı Kemal Bey'in deyişiyle, Muvazene Umum Müdürlüğü bakanlığın "uzv-ı mütefekkiri" [düşünen organı] olacaktı. Bakanlıkta ayrıca bir Matbuat Kalemi'ne yer verilmişti. Basınla sürekli ilişkide bulunacak olan bu sekreterlik iktisadi sorunlarda kamuoyunu aydınlatacak, düzenleyeceği basın toplantılarıyla iaşe işlerinde tüketiciye bilgi verecekti.

Kararnameye göre İaşe Nezareti, besin maddesi ve diğer temel tüketim maddelerini üreten fabrika, değirmen, fırın, imalathane, kârgâh gibi kurumları, mağaza ve ardiyeleri, kara ve deniz taşıtlarını bedellerini peşin ödeyerek kamulaştırabiliyordu. Paranın sürekli değer yitirişi nedeniyle, öşre tabi olmayıp hükümetçe nakdi olarak vergilendirilen toprak ürünleri ile hammaddeler, İaşe Nezareti'nin gerekli görmesi üzerine, ayni olarak vergilendirilebiliyordu.

İaşe Nezareti bu işleri yürütebilmek için yurt çapında bir örgüt ağı oluşturuyor, belli başlı kentlerde iaşe müdürlükleri kuruyordu. İstanbul İaşe Müdürlüğü'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul kâtib-i mesullerinden Vehbi Bey getirilmişti.[48] Diğer yörelere ise nezaret birer "mubayaa vekili" atıyordu. Bunların maiyetinde dağıtım ve taşımacılık işleriyle uğraşacak memurlar çalışacaktı. İaşe Nazırı Kemal Bey'in demeçlerinden anlaşıldığı kadarıyla, bakanlık ilk planda spekülasyon ortamında güç durumda kalan sabit gelirli memur kesimine el uzatmayı düşünüyordu. Savaş nedeniyle yoksullaşan bu kesime sübvansiyonlu erzak dağıtımına gidiliyor, elbise, ayakkabı ve benzer ihtiyaçları karşılanıyordu. İaşe Nezareti, ayrıca "fukara ve muhtacin sınıf"a aşevleri aracılığıyla ucuz ya da parasız yemek dağıtmayı amaçlıyordu. Nitekim Kemal Bey İaşe Heyeti başkanlığında bulunduğu sırada düşük bir bedel karşılığında fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açmıştı. Bakanlık bunların sayısını artırarak yüz bin dolayında fakirin iaşesini sağlayacaktı. Bu alanda Kızılay ile ortak çaba sarf edilecek, "Hilal-i Ahmer aşhaneleri"nin bulunmadığı yerlerde "İaşe Nezareti aşhaneleri" açılacaktı.

İaşe Nezareti'nin kuruluş çalışmaları iki ay sürdü. Eylül ayında İaşe

47 "İaşe Teşkilatı Etrafında - İaşe Nazırının Matbuata Beyanatı", *Tanin*, 25 Ağustos 1918, s. 1-2; "İaşe Nazırımızın Beyanatı", *Sabah*, 25 Ağustos 1918, s. 1.

48 "İaşe Nezareti'nde", *Vakit*, 4 Eylül 1918, s. 2.

Umum Müdürlüğü'ne bağlı bulunan değirmenlerin peyderpey İaşe Nezareti'ne devir ve teslimi başladı.[49] Ekim ayı başında yine aynı müdüriyetten aşocakları, ekmek tevzi mahalleri ve ambarlar devralındı ve bakanlık memurları yeni görevlerine başladılar.[50] Ancak savaş yitirilmişti. Talat Paşa Kabinesi çekilmiş, yerine İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmişti. İaşe Nezareti Kemal Bey'den alınmış, Doktor Celal Muhtar Bey'e verilmişti.

Talat Paşa Kabinesi'nin istifa ettiği güne değin ekmek dağıtımıyla İaşe Umum Müdürlüğü uğraşmıştı. Bu müdürlük Maliye'den her gün aldığı 140.000 lira ile piyasadan un sağlıyor ve fırınlara dağıtıyordu. İaşe Nezareti kendi olanaklarıyla un sağlamayı deruhte ettiği gün hükümet çekilmişti. O sırada nezaretin elinde İstanbul'un iki günlük ihtiyacını karşılayacak bir milyon kilo buğday bulunuyordu. Bu buğdayın hemen öğütülmesi olanaksızdı. Nezaretçe el konulan değirmenler tüccarın buğdayını öğütmekle meşguldü. Celal Muhtar Bey bu nedenle nezaretin un ihtiyacını yine piyasadan sağlama yoluna gitti. Un tüccarlarını nezarete çağırdı ve pazarlığa girişti. Celal Bey *Tanin*'e verdiği demeçte daha sonraki gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

"Unculan çağırarak un almaya teşebbüs ettim. Çuvalına cinsine göre 25, 28, 30 lira istediler. Halbuki pek iyi biliyordum ki bu fiyatlara verdikleri unun sermayesi 18, 19 liradan fazla değildi. Bir de bir okka buğdaydan bir okka un yapabilmek için içine arpa, paspal, hattâ saman ve talaş karıştırıldığını da biliyordum. Çaresizlik içinde bulunduğum için ister istemez pazarlığa giriştim. Fikrimin tüccarın menfaatine halel vermemek olduğunu, fakat kendilerinin de menafi-i umumiyeyi nazar-ı dikkate almaları lazım geldiğini söyledim. Maatteessüf sözüm çok tesir etmedi. Pek az tenzilat icra ettiler. Unu arzu edemeyeceğim bir fiyata aldım. Fakat iş bu şekilde kalamazdı."[51]

Un tüccarlarının yüksek fiyat istemeleri üzerine Celal Muhtar Bey, nezaretin el koymuş olduğu değirmenlerde tüccar için buğday kırılmasını men etti. Bizzat nezaretin elindeki buğdayın öğütülmesini emretti. O güne değin tüccar buğdayını öğütmek için nezarete vagon başına 150 lira ödüyordu. Değirmenlerdeki "iş başları"na ayrıca vagon başına 450 lira rüşvet verilmesi âdet olmuştu. Nitekim hükümet tüccardan un satın aldığı zaman bu rüşvet hazineye yansıyordu. Öte yandan tüccar bu tür görünür ve görünmez masraflarını çıkarttıktan sonra çuval başına on liranın üzerinde, diğer bir deyişle yüzde 50 dolayında bir kâr sağlıyordu. 18 Ekim'den itibaren nezaret kendi buğdayını öğüterek piyasaya başvurmadan İstanbul'un ekmeklik ununu sağlamıştı. Un tüccarları böylece en büyük müşterisini yitirmişti. Buğday fiyatları piyasada beş gün içinde 33 kuruştan 21 kuruşa düştü. Günlük talep 5.200 çuval üzerinden Hazine günde 60.000 liranın üzerinde kazanç sağlamış oldu.

Mütarekenin ilanı ve İttihat ve Terakki'nin hükümetten çekilmesiyle İaşe Nezareti'nin faaliyetleri sınırlandı. İttihatçıların yerine Hürriyet ve İtilaf mensupları bakanlık yönetimine getirildi. Bir süre sonra da Çanakkale Boğazı'nın açılarak İstanbul'a erzak gelmesi üzerine iaşe işlerinin bir bakanlık düzeyinde sürdürülmesine gerek kalmadığı görüşü ileri sürüldü. 20 Ocak 1919 günü yayımlanan bir kararname ile İaşe Nezareti kaldırıldı, vilayetlerdeki iaşe müdüriyetleri lağvedildi. İaşe işleri eskiden olduğu gibi Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredildi.[52]

* * *

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçındı. Temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesine çalıştı. Ancak karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçildi. Devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar divan-ı harb-i örfiye verildi. Ancak "men-i ihtikâr" ya da spekülasyonla mücadele zor bir uğraştı. Büyük tüccarın spekülatif girişimlerinin önünü kesmek hemen hemen olanaksızdı. Öte yandan bu tür önlemler alırken karşısında Ticaret Odası'nı buldu. Sonuçta gariban bakkal-çakkal Men-i İhtikâr Komisyonu'nun eline düştü. Harp kazançları vergisi ise bir türlü çıkarılamadı.

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaşe politikası istikrarlı bir gelişim gösteremedi. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulduysa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilemedi. Ülke etkin bir iaşe örgütünden mahrum kaldı. Buna rağmen savaş döneminde özellikle İstanbul gibi dışa bağımlı büyük ölçekli bir kentte açlıktan ölen pek olmadı. Hükümet düşük gelirli kendi memurunu gözetti. Aşevleri sayesinde kent sakinlerinin yaşamını idame ettirmesini sağladı. Osmanlı'da iaşecilik ilk kez bu boyutlarda sorun oluyordu. Devlet sosyal kaygılarla günlük yaşama etkin bir biçimde müdahale etme gereği duyuyordu.

İaşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygu-

49 "İaşe Nezareti'nde Değirmenlerin Devir ve Teslimi", *Tanin*, 22 Eylül 1918, s. 3.

50 "İaşe Nezareti'nde", *Tanin*, 21 Eylül 1918, s. 4.

51 "İaşe İşleri: Celal Muhtar Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1918, s. 2.

52 İaşe Nazırı Celal Muhtar Bey de Ticaret ve Ziraat Nazırlığına atandı. "İaşe Nezareti", *Sabah*, 28 Teşrinievvel 1918, s. 1.

lamaya soktuğu "devlet iktisadiyatı"nın bir parçasını oluşturdu. 1914 ertesi devlet iktisadi yaşamın hemen her alanında etkinliğini artırdı. Dış ticaret büyük ölçüde devlet eliyle yürütüldü. Kambiyo işlemleri devlet denetimine verildi. Mebusan ve Âyan Meclislerinin yanı sıra, İktisadiyat Meclisi ve İaşe Meclisi gibi danışma meclisleri kurularak ülkenin iktisadi gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istendi. Savaşın son yılında kurulan İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğinin yürütme organı olarak düşünülmüştü.

YEDİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM, FİYAT VE GELİR DÜZEYİ

Birinci Dünya Savaşı döneminde temel besin maddeleri darlığının nedeni tarımsal üretimin önemli ölçüde düşmesi ve açığın dış ülkelerden karşılanamamasıydı. Kırsal alanlarda üreticinin büyük bir kesimi silah altına alınarak cepheye sevk edilmişti. Geride kalan ise savaşın ilk yıllarında tüketebileceği kadarı üretmeyi yeğlemişti. Geçmişteki acı tecrübeler ve piyasanın belirsizliği üreticiyi ürküten unsurlar arasında yer alıyordu. Balkan savaşları sırasında köylü, "tekâlif-i harbiye" adı altında kendi tüketeceği buğdayı bile devlete devretmek zorunda bırakılmıştı. Art arda izleyen savaşlar üreticiyi pazara yönelik üretim yapmaktan giderek caydırmış, ordunun malına her an el koyabileceği korkusuyla kendi kendine yeterli olmaya zorlamıştı.[1]

Cihan Harbi de diğerlerinden farklı olmadı. Savaşın doğurduğu belirsizlik, taşımacılıkta çıkan aksaklık, işgücü açığı, piyasa mekanizmasının işlerliğini yitirmesi tarımsal üretimin kısa sürede düşmesine yol açtı. Yıllık üretim savaş öncesi üretilenin ancak yarısına ulaşabildi. Tarımsal üretimde düşüş özellikle geleneksel ihraç ürünlerinde görüldü. Yukarıda belirtilen nedenlerin yanı sıra, ihraç bağlantılarının savaş nedeniyle aksaması bu malların üretimi açısından büyük ölçüde caydırıcı oldu (Tablo V).

Tarım dışı kesimlerde de benzer gelişmeler izlendi. İşgücü açığı giderek önemli boyutlara vardı. 1913 ve 1915 yılları için gerçekleştirilen sanayi istatistikleri bu konuda somut veri sağlamaktadır. Nitekim bu yıllar arasında istatistiklerin kapsadığı kuruluş sayısı artarken faaliyette bulunan iş-

1 "Tekâlif-i Harbiye Kanunu'nun Ref'i", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no. 1474 (23 Mart 1329), s. 210-211.

TABLO V: SAVAŞ YILLARINDA TEMEL İHRAÇ ÜRÜNLERİNİN ÜRETİM MİKTARLARI (BİN TON) (PAMUK: BİN BALYA)

	Tütün Reji İdaresi	Kuru Üzüm	Kuru İncir	Fındık Karadeniz	Pamuk Adana	Yaş Koza Reji	Zeytinyağı Ege
1913	53,31	69,0	20,9	51	120	7,61	49
1914	43,38	60,8	17,6	52	135	5,53	20
1915	13,87	50,4	15,4	21	15	3,54	22
1916	14,91	44,6	19,8	19	-	2,98	16
1917	17,01	33,6	15,4	14	-	1,33	8
1918	21,04	28,0	17,6	18	-	2,37	6

Kaynak: Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378.

letme sayısı ve çalışanların toplam miktarı düştü (Tablo VI). Bazı kentlerde işgücü sayısındaki düşüş genel ortalamadan daha da belirgindi. Örneğin 1913-1915 arasında İzmir kentinde işçi sayısı kuruluş başına 41,7'den, 22,9'a geriledi (Tablo VII). Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi.[2] Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başladı.[3] Savaş yıllarında Enver

2 Örneğin, "ziraat amelesi fıkdanı" için bkz. "Alât-ı Fenniye-i Ziraiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1562 (29 Teşrinisani 1330), s. 645-646.

3 *Sabah* gazetesi kadınların iş yaşamına atılışı üzerine şu satırlara yer veriyordu:

"Şimdiye kadar bizim kadınlarımız resmi dairelerde, ticarethanelerde çalışamazlarken şimdi bizde de hemen her işte meşgul olmaya başladılar. Mesela kadın berberler son zamanlarda İstanbul'da birdenbire çoğaldı.

Yakın vakitlere kadar şehrimizde cins-i latife mensup hemen hiçbir berber yok iken birkaç ay içinde kadın berber adedi şayan-ı hayret bir surette arttı. Beyoğlu'nda ilk görüldüğü zaman büyük bir taaccüple seyredilen kadın berberler şimdi nazar-ı dikkati bile celp etmiyor. Beyoğlu Cadde-i Kebirinde, Sirkeci'de, Divanyolu'nda birçok kadın berberler rahat rahat işlerini görüyorlar.

Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar." "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *agg*, 13 Teşrinievvel 1917, s. 3.

Sanayi dergisinden öğrendiğimize göre, yine savaş yıllarında, "300 kuruş maaşla ve 'kadın nezafet-i fenniye amelesi' namıyla Beyazıt, Fatih ve Beyoğlu cihetlerinde nezafet ameleliğinde istihdam edilmek üzere 300 hanım aranmakta"ydı. "Kadınlarımızdan da Amele", *agd*, S. 11 (31 Mart 1333), s. 32. *İktisadiyat Mecmuası*'nda da benzer bir habere rastlanıyordu: "İzmir'de dahi belediyeye ait hususat-ı tanzifiye ve inşaiyede kadınlar istihdamı takarrur etmiştir." "İzmir'de

TABLO VI: 1913 VE 1915 YILLARINDA İŞLER DURUMDA OLAN KURULUŞ SAYISI VE ÇALIŞANLARIN TOPLAM MİKTARI

	Mevcut		İşler durumda		Çalışanlar toplamı	
Sanayiin türü	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Gıda Sanayii	74	75	71	57	3281	3916
Toprak Sanayii	16	17	16	5	980	336
Deri Sanayii	12	13	11	12	930	1270
Ağaç Sanayii	19	24	19	19	705	377
Dokuma Sanayii	70	73	61	36	7765	6763
Kırtasiye Sanayii	51	51	51	49	1897	1267
Kimya Sanayii	10	11	10	4	417	131
Toplam	**252**	**264**	**182**	**226**	**16975**	**14060**

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 19-20.

Paşa'nın girişimiyle kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulundu.[4] Kadınlar gönüllü olarak askere alındı. Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmette işgücü açığı giderildi.[5] Tarım sektöründe, Cemal Paşa'nın öncülüğünde, Dördüncü Ordu'nun derlediği "Kadın Amele Taburları" Çukurova yöresine sevk edildi.[6] Savaşla birlikte resmi

Kadın Tanzifat Amelesi", *agd*, yıl 2, S. 55 (10 Mayıs 1333), s. 7.

Kadınlar memuriyete de alınıyorlardı: "İktisadi Haberler: Şehremaneti'nde Kadın Memurlar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 7.

4 *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Nizamnamesi*, Dersaadet: Matbaa-i Askeriye, 1332. Cemiyetin kurucuları şu kişilerdi: Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, Dava Vekili Mehmed Arif, Dava Vekili Mehmed Salahaddin.

Cemiyetin amacı 2. maddede belirtilmişti. "İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârane temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir."

5 "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1; "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden", *agg*, 8 Şubat 1918, s. 2; "Türk Kadını: Bir Viyana Gazetesinin Makalesi", *agg*, 3 Mart 1918, s. 1; *Wiener Journal*'den alınan bu son yazıda "Türk kadınını bu vaziyette görmeyi herhalde kimse beklemezdi. Genç Türk hareketinin Türk kadınlarının hayatında büyük bir inkılap hasıl ettiğine bundan büyük bir delil olamaz" deniyordu.

6 "L'Agriculture et les femmes", *Iktisadiat Medjmouassi*, (*İktisadiyat Mecmuası*'nın Fransızca kısmı) 2me année, no. 54 (3 Mai 1917), s. 4.

TABLO VII: İZMİR'DE 1913 VE 1915 YILLARINDA SINAİ KURULUŞ, İŞÇİ VE KURULUŞ BAŞINA ORTALAMA İŞÇİ SAYILARI

	Kuruluş sayısı	İşçi sayısı		Kuruluş başına ortalama işçi sayısı	
		1913	1915	1913	1915
Gıda sanayii	24	660	235	27,5	9,8
Maden sanayii	8	357	52	44,6	6,5
Toprak sanayii	5	50	20	10	4
Deri sanayii	4	204	164	51	41
Ağaç sanayii	9	291	83	32,3	9,2
Dokuma sanayii	10	1120	1052	112	105,2
Kırtasiye sanayii	11	533	271	48,4	24,5
Kimya sanayii	13	291	53	22,4	4,8
Toplam	**84**	**3506**	**1900**	**41,7**	**22,9**

Kaynak: "İzmir Şehrinin 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiği", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, no. 70-75 (31 Mayıs 1333), s. 51.

dairelerde kadın memur çalıştırılmaya başladı. İstanbul'da kadın ticaret erbabından oluşan bir Kadın Tüccarlar Pazarı açıldı.[7]

Bu arada devlet ilk kez özendirici bir nüfus politikası benimsedi.[8] Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi memur ve işçileri için zorunlu evlilik ilkesi getirdi: Erkeklerden en geç 25, kadınlardan ise 21 yaşına kadar evlenmeleri beklendi.[9] Cemiyet gelin adaylarının çeyizlerinin hazırlanmasına yardımcı oldu, işsiz damatları işe yerleştirdi. Evlenme yaşını geçiren ve cemiyetin bulduğu adayları benimsemeyenlerin istihkaklarının yüzde 15'i alıkonuldu ve cemiyetle ilişkileri kesildi. Buna karşılık evlenen memur ve işçilerin gündelikleri yüzde 20 artırılıp, doğan her çocuk için ücretlere yüzde 20 zam yapıldı. Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi damat ve gelin adaylarını tanıştırmak için günlük gazetelerin

7 M(im)., "Kadın Tüccarlar Pazarında", *Vakit*, 11 Kânunusani 1918, s. 2. Gazetenin verdiği haber şöyleydi:

"Harb-i Umumi içinde silah altına alınan erkeklerden boş kalan ticaret sahasını doldurmak için kadınlardan mürekkep bir yeni esnaf tabakası peyda olmuştu. Bu kadınlar Mudanya-İzmir tarikiyle İstanbul'a getirebildikleri eşyayı Galata rıhtımının arkasında teşhir ederek burasını bir pazar haline koymuşlar."

8 Osmanlı'da nüfus sorunu üzerine bkz. "Nüfus Meselesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1237 (7 Mayıs 1332), s. 105-106.

9 "Türklük Şu'unu: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin Mühim Bir Kararı", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 13, S. 9 (20 Kânunuevvel 1333), s. 142.

baş sayfalarında adayların özgeçmişlerini içeren ilanlar yayınlattı.[10] Gençleri evlenmeye özendirmek amacıyla gösterişli evlenme törenleri düzenleyip, yeni evlilere ödüller dağıttı.[11] Ancak cephelerde insan kaybı büyüktü. Salt Çanakkale'de Osmanlıların ölü, yaralı ve hasta sayısı 252.300 kişiydi. Kısa dönemde bu tür özendirici yöntemlerle nüfus açığının giderilmesi olanaksızdı. Savaş yıllarında işgücü açığı ekonominin hemen her alanında belirgin bir biçimde hissediliyordu.

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati

Savaş öncesi Osmanlı ülkesinde 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenmişti. Savaşın ilk yılında ekili alanlar yarıdan fazla azalarak 30 milyon dönüme, 1915-1916 mevsiminde ise 25 milyon dönüme düştü. Bu doğrultuda tarımsal üretimde önemli bir düşüş kaydedildi. Babıâli tarımsal üretimi artırmak amacıyla değişik yöntemlere başvurdu. Öncelikle orduya üretkenlik kazandırılmak istendi; cepheye sevk edilmeyen gayrimüslim Osmanlılardan ve Dördüncü Ordu'da olduğu gibi kadınlardan ziraat alayları ve çiftçi taburları oluşturuldu.

Osmanlı yazınında ziraat alayları fikrinden ilk kez Karamanizade bahsetmişti. Karamanizade'ye göre kurulacak olan ziraat alaylarını bir "mekteb-i içtimai"ye dönüştürerek "efrada okumak, yazmak, ziraat etmek, hayvan bakmak, iktisat sandıkları teşkil etmek yollarını öğretmek" mümkündü. Ayrıca ordu üretkenleştirilerek devlete yük olmaktan kurtarılabilirdi. Nitekim bu alanda bazı deneyler olmuş, Havran'da askerlerin bahçecilikle uğraştıkları hattâ çobanlık bile ettikleri görülmüştü.[12] Savaş yıllarında ordu bünyesinde tarımsal eğitim ve üretim önemli boyutlara ulaştı. Orduda tarım derslerine yer verilerek erata çağdaş üretim teknolojisi öğretildi. Yerel ziraat memurları ve ziraat müfettişlerinin katkılarıyla oluşturulan örnek tarlalarda askere uygulamalı konferanslar düzenlendi. Bu amaçla yayınlanan "Orduda Ziraat Dersleri Talimatnamesi"ne göre, kolordular, mahalli ziraat memurları ya da ziraat müfettişleriyle görüşerek

10 Kâzım Şinasi, "İzdivaç İlanları", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 38 (4 Nisan 1918), s. 237-238.

11 "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Vasıtasıyla Akdedilen İlk İzdivaç", *Vakit*, 16 Mart 1918, s. 1.

12 Karamanizade, "İktisadiyat: Ziraat Alayları", *Takib ve Tenkid*, sene 1, no. 1 (6 Mart 1330), s. 2 6; no. 2 (20 Mart 1330), s. 26-28.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurulan amele taburlarının faaliyetleri için bkz. "Amele Taburlarının Semerat-ı Mesaisi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1596 (25 Temmuz 1331), s. 223: "Cihet-i Askeriye Tarafından Zer' Olunan Bazı Tarlalar", *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuasıdır*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336, s. 72, 79-80.

askeri birliklere yıllık bir program dahilinde tarımsal konularda konferanslar düzenleyeceklerdi. Bu konferansların sayısı yılda onun altına düşmeyecekti. Yakınında numune çiftliği ya da ziraat mektebi varsa birlik bu kuruluşların olanaklarından ders aracı olarak yararlanabilecekti. Çevrede böyle bir yer yoksa, kışla civarındaki devlet arazisinde ziraat memurlarının çabalarıyla örnek tarlalar oluşturulacak, ziraat makineleri deposundan getirilecek aletlerle konferanslar verilecekti. Arıcılık ve bağcılıkla ilgili araç ve gereç ziraat memurlarının yardımıyla Harbiye Nezareti'nce satın alınacak, ayrıca her kolordu için bir projeksiyon ve sinematografi aracı alınarak konferanslar sırasında yararlanılacaktı. Ziraat memurları, birlikleri dolaşarak bu konferansları vermekle yükümlüydüler. Konferansların anlaşılır bir dilde yazılmış notları ziraat memurları tarafından vilayet matbaasında çoğaltılarak birliklere dağıtılacaktı.[13]

Öte yandan işlenmeyen devlet topraklarının ekime açılması amacıyla devlete ait taşınmaz mallar, bedeli kırk yılda ödenmek koşuluyla emeklilere satıldı ve bu toprakları alanlara Ziraat Bankası'ndan işletme kredisi sağlandı. Böylece cepheye sevk yaşı geçmiş olan bir kesim üretken kılındı. Ayrıca portakallıklar, ekime açılan yeni tarlalar, bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağlar on yıl süreyle vergiden bağışık tutuldu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hükümetin bu kararlarıyla okumuş aydınlara önemli bir görev düştüğünü kaydediyordu. Aydın kesim köylüye yol gösterecekti. Memuriyetten emekli olanlar Anadolu'da köylüye öncülük edecek, geleneksel, babadan kalma yarım yamalak yöntemler yerine çağdaş teknik ve üretim olanakları gündeme gelecekti. Böylece ordu, aydın ve köylü Osmanlı'da bir tür tarım devrimi gerçekleştireceklerdi.[14]

Babıâli, özendirici önlemlerin yanı sıra, yükümlülük getiren yasalarla da üretimi artırmayı amaçladı. Nitekim savaş yıllarında çıkarılan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati'yle,[15] öteden beri tarım işleriyle uğraşan ve askere alınmayan tüm erkeklerin ve kadınların hükümetçe saptanacak düzeyde ülke tarımına katkıda bulunması ve ertesi yıl için tarlayı nadas etmesi istendi.[16] Tarımsal uğraşı olmayan ve askere alınmayanlar ise, geçici yasa gereğince, bulundukları yörede en çok ekilen ürünleri yetiştirmekle yükümlü kılındı. Kendi tarlasında ekimini bitiren çiftçiden çift hayvanlarıyla birlikte, yörede yardıma muhtaç asker ve yoksul ailelerin tarlalarında çalışması beklendi. Bu arada, İstanbul, Bursa ve Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livalarında geniş arazisi olup tarım işçisi bulamayanlarla çiftlik sahiplerinin emrine savaş tutsakları verildi.[17]

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati kısa sürede etkisini gösterdi. Savaşın son yıllarında ekili alanlarda hissedilir bir artış kaydedildi. 1915-1916 mevsiminde 25 milyon dönüm toprak işlenmişken, 1916-1917 mevsiminde 32-35 milyon dönüme ulaşıldı. 1917 Mayıs ayı sonunda bu, 52 milyon dönüme kadar yükseldi. Nitekim Mebusan Meclisi'nde geçici yasayı savunan Ziraat ve Ticaret Nazırı Mustafa Şeref Bey, getirilen tarımsal yükümlülükle birtakım "müstehlik mıntıkalar"ın "müstahsil mıntıkalar"a dönüştüğünü kaydediyordu. Şeref Bey'e göre, Edirne, Bursa, Çatalca ve İzmit yöreleri, eskiden kendi nüfusunun ancak sekiz-dokuz aylık talebini karşılayabilirken, tarımsal yükümlülük sonucu diğer yörelere besin maddesi göndermeye başlamıştı.

Düyun-ı Umumiye İdaresi 1917 yılı başlarında hazırladığı genel iktisadi durumla ilgili raporda Mayıs 1917 sonu itibariyle ekili alanın bir önceki yıla oranla yüzde 50 arttığını kaydediyordu. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu gelişmenin nedenini izlenen tarım politikasında görüyor, alınan tarımsal önlemlerin genel iktisadi durum üzerinde olumlu sonuçlar yarattığını belirtiyordu. Mükellefiyet-i ziraiye, çekirge mücadelesi, tarımsal yöntemlerin geliştirilmesi (ziraat usullerinin ıslahı), üreticinin tohum, kükürt gibi ihtiyaçlarının karşılanması, tarımda makineli üretime geçiş (zürraa ziraat makineleri verilmesi), çift hayvanlarına Ordu tarafından vaz'ıyet olunmasının yasaklanması, portakallıkların ve yeni açılan tarlaların ve bozulmuş bağların yerine yapılan yeni bağların on yıl süreyle vergiden muaf tutulması, büyük ve küçük baş hayvan hastalıklarıyla mücadele, önlemlerin belli başlılarıydı. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu önlemler sayesinde

13 "Orduda Ziraat Dersleri Talimatnamesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, adet 37-38 (30 Nisan 1330), s. 12-13.

14 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası görüşlerini şöyle özetliyordu:

"Memuriyetten tekaüt edilmiş olanların seviye-i fikriyesi şüphesiz ki köylülerden yüksektir. Bu cihetle karyelere tarlalara yeni bir nur-i zekâ dahil oluyor demektir. Bu nur-i zekânın asâr-ı meşkûre husule getireceğinde ve öteden beri babasından, anasından gördüğünü yarım yamalak tatbikten başka bir şey yapmayan köylüye güzel bir numune-i imtisal teşkil edeceğinde şüphe yoktur." *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1614-15-16 (12 Kânunuevvel 1331), s. 322.

15 Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati (5 Eylül 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1297-1298.

16 "Seferberlik imtidadı müddetince her köyde teşkil edilecek müşterek amele-i mükellefe maarifiyle tarlalara tohum ekmek ve yeniden tarla sürüp tohum zer' etmek hususatının temini zımmında tanzim ve Meclis-i Vükela'ca tensip kılınan talimatname sureti" için bkz. "Talimatname Sureti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1558 (1 Teşrinisani 1330), s. 616-618. Ayrıca bkz. "Yazlık Mahsulat Ziraatı", *agg*, 31. sene, no. 1581 (11 Nisan 1331), s. 133-134.

17 "Çiftlik Sahiplerine Muavenet-i Askeriye", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 33 (3 Teşrinisani 1332), s. 7.

Osmanlı tarımında yeni bir saadet devresi (devre-i saadet) açıldığını kaydediyordu. Devletin gündeme getirdiği bu önlemler sayesinde ülkenin iktisadi koşulları kökten dönüşüme uğrayacak, tarımsal yöntemler geliştirilecek, zihniyet değişecek, kırsal kesimin sermaye yetersizliği telafi edilecekti.[18]

Savaş yıllarında işgücü açığı nedeniyle tarımda makineleşme bir kat daha önem kazandı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan tarım makineleri getirtilerek çiftçiye dağıtıldı.[19] "Lokomobil, harman makinesi, orak makinesi, pulluk makineleri, traktör makinesi", ithal edilen belli başlı tarım araçlarıydı. Bu makineler en çok, pazara dönük tarımsal üretime geçmiş bulunan Konya, Ankara ve Bursa yörelerinde rağbet gördü.[20] Bu arada Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi'ne bağlı bir Çiftlik Makinist Mektebi açıldı. İki yıllık bu okulun öğrencileri hasat zamanı Aydın, Konya, Ankara vb yerlere gönderiliyor ve ithal edilen orak ve harman makinelerinde çalıştırılıyorlardı.[21] 1918 başında Ticaret ve Ziraat Nezareti Konya'da da bir çiftlik makinist mektebi açma kararı aldı.[22]

Tarım ve İttihat-Terakki

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarıma özel bir ilgi gösterdi. Çiftçiler Derneği bu ilginin somut bir göstergesiydi. Çiftçiler Derneği 1914 yılında Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa tarafından kurulmuştu. Dernek İttihat ve Terakki'nin yan örgütlerinden biriydi. Derneğin yöneticileri şu kişilerden oluşuyordu: Fahri Başkan Talat Paşa, İkinci Fahri Başkan Ahmed Nesimi Bey (o sırada Ticaret ve Ziraat Nazırı), Fiili Başkan Hamdullah Emin Paşa, İkinci Başkan Mehmed Emin Paşa, Kâtib-i Umumi Abdullah Emin Bey, Veznedar Hasan Rıza Bey, Müdür-i Mesul Dava Vekili Celal Derviş Bey. Yönetim kurulu üyeliklerine ise İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi Kâtib-i Mesulü Kemal Bey, Doktor Mustafa Hulusi Bey, Ahmed Hamdi Bey, Yusuf Ziya Bey ve Doktor İsmail Bey seçilmişlerdi. Dernek, üreticiye parasız dağıtılmak üzere tarımsal uğraşlarla ilgili pratik bilgileri içeren *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nı yayımladı.[23] Çiftçiler Derneği yöneticilerinden de anlaşılabileceği gibi siyasi boyu-

18 "Vaziyet-i İktisadiyemiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1720-21 (22-29 Kânunuevvel 1333), s. 257-258.

19 "Ziraat Makineleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 29 (12 Eylül 1332), s. 29.

20 "Teşebbüsat-ı Ziraiye", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1332), s. 6.

21 "Ziraat Makinist Mektebi", *Vakit*, 2 Kânunuevvel 1917, s. 2; "Ziraat İşleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 58 (21 Haziran 1333), s. 7.

22 "Konya'da Çiftlik Makinist Mektebi", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Şubat 1918, s. 2.

23 "Çiftçiler Derneği", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 20 (30 Haziran 1332), s. 7.

tu olan bir dernekti. Derneğin 1916 sonlarındaki genel kurulunda hemen hemen aynı kişiler tekrar seçildiler. Bu arada Aydın Mebusu ve *Tasvir-i Efkâr* başyazarı Yunus Nadi ikinci başkanlığa getirildi.[24] Dernek, İttihat ve Terakki'nin kapanışı ertesi, Balkanlar'daki çiftçi partileri örneği üzerine yeni bir nizamname düzenleyerek siyasal bir partiye dönüştürüldü.[25]

Bu arada, savaş yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti Müşaviri Mösyö Halle'in önerisi üzerine tarımsal üretimi geliştirmek amacıyla, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde 15 uzmandan oluşan bir Umur-i Ziraiye Komisyonu kuruldu.[26] "Ahval-i ziraiyenin terakkisini temin maksadıyla" oluşturulan bu komisyon Mösyö Halle'in "Ahval-i ziraiyenin ıslahı" hakkında verdiği raporu inceleyerek gerekli kararları almakla yükümlüydü. Komisyonda Ziraat Bankası Umum Müdürü Mösyö Kautz, aynı bankanın Umum Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ve Ziraat Umum Müdürü Nesib Bey de yer aldılar. Hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgilenecek ikinci bir komisyon ise Nezaret Müşaviri Mösyö Halle, Umur-i Baytariye Umum Müdürü Ali Rıza, Mösyö Kautz ve İsmail Rıfkı Beylerle Ziraat Umum Müdür Muavini Ali Osman ve Umur-i Baytariye Müdürü Simon Bey'den oluştu.[27]

Böylece savaşın ilk yıllarında beliren tarımsal üretimdeki kararsızlık giderek yok oldu. "Tekâlif-i harbiye" ve benzeri yöntemlerle üreticinin malına el koymaktan vazgeçildi; köylünün ürününe yüksek fiyatlar ödenerek üretim özendirildi. Anadolu köylüsü kısa sürede fiyata duyarlılığını gösterdi. Eskiye oranla malına birkaç kat fiyat ödendiğini görerek, olanakları ölçüsünde pazara mal sevk etti. Bu arada birçok geçimlik yöre pazara açıldı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın deyişiyle, "köylü mahsulünü ahval-i adiyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede avucunda birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyor"du.[28] Tarımsal ürünlere yüksek fiyat ödeyerek üretimi artırma girişimleri sonuçsuz kal-

24 "Çiftçiler Derneği İçtimaı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37 (15 Kânunuevvel 1332), s. 7-8. Derneğin nizamnamesi için bkz. "Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (11 Eylül 1332), s. 13-16.

25 "Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 3, S. 3-4 (1 Mart 1335), s. 426-430. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 458-461.

26 "Ziraat Komisyonu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1671 (31 Kânunuevvel 1332), s. 10.

27 "Komisyonlar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1332), s. 6.

28 "Bursa Muhabir-i Mahsusemizden", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67 (8 Teşrinisani 1333), s. 5-6.

mamış, savaşın tüm olanaksızlıklarına karşın, pazara açılmış yörelerde üretim artışı kaydedilmişti. Tarımsal ürün fiyat politikasının belirlenişinde İttihatçıların payı büyüktü. Ege yöresinde kooperatifçilik girişimlerinin yanı sıra, cemiyetin İstanbul murahhası Kemal Bey'in yönetimindeki Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Anadolu çiftçi-eşrafının oluşmasında önemli rol oynamıştı. İttihat ve Terakki örgütünün ticarete atılmasından önce Anadolu'da buğdayın kıyyesi 20-25 paraya düşmüş, tüccar bu mahsulü büyük kent piyasalarında 60-70 paraya satarak büyük kazanç sağlamıştı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İstanbul'un iaşesini üstlenir üstlenmez tahılı için çiftçiye önce 44, sonra 55 para ödeyerek üreticiyi o güne değin görmediği bir biçimde ödüllendirmişti.[29] Dersaadet Ticaret Odası "ihtiyaç uzvu tevlid eder" özdeyişinin ne kadar doğru olduğuna kanıt olarak Anadolu'daki gelişmeleri gösteriyordu. Gazeteye göre tüm elemlerine karşın savaşın Anadolu ekonomisi üzerindeki müspet etkileri göz ardı edilemezdi. Cihan Harbi ülke ekonomisini dışa kapayarak yerel tarımsal ürünlerin rağbet bulmasına neden olmuştu. Herkes dış pazarlardan Anadolu'ya çark etmişti. "Birkaç aydan beri pirinç, fasulye, patates, tereyağı, bal vesair bin türlü mekûlat Anadolu'dan gelerek İstanbul pazarlarını kapladı." Eskiden talebi yokken savaş ortamında bu mallar kapışılıyordu. Eğer bu ihtiyaç doğmamış olsaydı Anadolu'da bu kapasiteler atıl kalır, dış pazarların "daima pahalı olan ecnebi mahsulat ve mamulatı" tüketilirdi.[30]

Fiyat politikasının yanı sıra hükümet, çiftçiye tohumluk dağıttı; Ziraat Bankası'nın köylüye açtığı kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde aracı işlevi gören murabahacı, simsar ve "deveci"nin elinden kurtardı. Savaş yıllarında İttihatçı çevre artık "istihsali artırmak için en müessir çarenin köylünün maddi menfaatini taht-ı temine almak" olduğunu söylüyor, aşar ve ağnamın kaldırılmasını önererek üreticinin piyasa mekanizması göstergeleri doğrultusunda özendirilmesini savunuyordu. Ancak İttihat ve Terakki aşar, ağnam gibi vergileri, köylüyü caydırıcı olduklarını bilmesine karşın mali gerekçelerle yürüklükte tutuyordu. Savaşın finansmanı özveri gerektiriyordu. Buna rağmen üretici lehine bazı önlemler almaktan da geri kalmadı. Köylünün yükünü hafifletme doğrultusunda ilk önlem olarak iltizamdan ayrılarak "aşarın emaneten idaresi" kararlaştırıldı.[31]

1917 ve 1918 yıllarında, cepheden uzak topraklarda, savaşın ilk yıllarına oranla ekili alanlar genişledi: Bursa vilayetinde Birinci Dünya Savaşı öncesi en çok 1.535.829 dönüm toprak ekilebilmişti. Bu vilayette savaşın ikinci yılında ekili topraklar 442.000 dönüme düştü. Özendirici önlemlerin ardından ekili alanlar bir yılda savaş öncesindeki miktarı da aşarak 1.703.864 dönüme çıktı. Ayrıca eksiden tahıldan 1'e 6 alınırken, savaşın son yıllarında 1'e 9 elde edilmeye başladı.[32] Aynı şekilde, Edirne vilayetinde ekili topraklar 553.000 dönümden 2.000.000 dönüme yükseldi.[33] Savaş yıllarında Çukurova'da geniş alanlar pamuk ekimine açıldı.[34] Keza Konya Ovası'nda savaş öncesi (1913) buğdayda 1'e 4,07, arpada 1'e 5,08 alınırken, savaşla birlikte yöreye Alman sermayesinin gelişi ve arazinin sulanması sonucu mahsul büyük ölçüde arttı.[35] Konya Ovası'nın sulama ameliyesini Anadolu Demiryolu Şirketi üstlenmişti.[36] 1916 yılında bu toprakları işleyen Levazımat-ı Askeriye İdaresi Amele Taburları buğday ve arpada 1'e 15 alarak eskiye oranla üretimi 3,5 katına çıkardı.[37]

Savaş yıllarında dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı ve eldeki stokların giderek tüketilişi, eskiden pazarda rekabet olanağı bulamayan Anadolu ürününe talebi artırdı. Savaş öncesi dış ticaret kanalıyla yurtdışına çıkan servet bu kez Anadolu'ya yöneldi. Tekin Alp göre, ülke insanı temel besin maddelerini ve giyim kuşamının bir kısmını iç pazardan sağlamak zorunda kaldığı için pazar için üreten köylüyü, kendi deyişiyle "dayıbaba"yı

29 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916, s. 3; 15 Teşrinievvel 1916, s. 2. Şehremini İsmet Bey'in 9 Şubat 1916 günü Belediye Cemiyet-i Umumiyesi'ndeki söylevinde belirttiği gibi, köylü pazar için üretime özendirilmişti:

"Emanetçi Anadolu'dan zahire celbinden mukaddem mahallinde 140 kıyyesi ancak 80, 85 kuruşa satılmakta olan buğday bizim celp ve mubayaamız dolayısıyla birdenbire 160 kuruşa kadar terakki eylediği için mahalli zürraı mühimce istifade temin etmiştir. Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: Şehremaneti Matbaası, 1927, s. 431.

30 "Memalik-i Osmaniye Erzakı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1571 (31 Kânunusani 1330), s. 49-50.

31 "Aşarın Emaneten İdaresi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 56 (24 Mayıs 1333), s. 6-7.

32 "Bursa Muhabir-i Mahsusemizden", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67 (8 Teşrinisani 1333), s. 6.

33 "Bu Seneki Zer'iyatın Miktarı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43 (1 Mart 1333), s. 7.

34 Elif., S(at)., "Vilayat: Adana Muhabirimizden", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 5; "Anadolu'da Pamuk Mahsulü", *agd*, yıl 2, S. 59 (5 Temmuz 1333), s. 8.

35 Ovadaki üretkenlik artışı için bkz. Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın İrvasından Şimdiye Değin İstihsal Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevâid", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 4-9; L. R., "Travaux d'irrigation en Asie turque 'Les plaines de Konia'", *Revue de Turquie - Questions économiques*, no. 2 (Juin 1917), s. 41-46.

36 Konya Ovası İska Ameliyatı İşletme Muamelat-ı Fenniyesinin Muvakkaten Anadolu Demiryolu Şirketi'ne İhalesi ve Bedel-i İhale ve Müteferriatına Muktezi 2.450.573 Kuruşun 1329 Nafıa Bütçesine Zamimeten Sarfı Hakkında Kanun-ı Muvakkat (24 Ağustos 1329), *Düstur*, II. tertip, c. 5.

37 Tekin Alp, "İstihsalat-ı Milliyeyi Arttırmak Meselesi -2", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 2-3.

düşünmek zorunda kalmıştı. Kendisine tohumluk dağıtılmış, "usul-i cedit" ziraat aletleri verilmiş, yüz binlerce lira sarf edilerek çekirge gibi afetlerin önü alınmış, kadınlar, çocuklar çalıştırılmış, yeni mevzuat çıkarılmış, Ziraat Bankası'nın kredi olanakları genişletilerek Anadolu rençperi kısmen gözetilmişti.[38] Bu bir "iktisadi inkılap"tı. "Siyasi inkılap" ve "içtimai inkılap"ın ardından geliyordu. Bundan böyle "Türk iktisadi mukadderatını kendi eline almış, iktisadi istiklalini tamamıyla iktisap eylemiş"ti. Toprağının feyz ve bereketinden, emeğinin semeresinden kendisi yararlanıyordu. Eskiden borçtan başını kaldıramayan, yoksulluk nedeniyle malını murabahacıya yok pahasına kaptıran Türk köylüsünün cebi artık binlerce lira görüyordu. Ürününü istediği zaman dilediği fiyatla satabiliyordu. Ekim yöntemi ıslah oluyor, gelişmiş ülkelerin hemen tümünde görülen kooperatif türü örgütlenmeler giderek yaygınlaşıyordu.[39] Savaş yılları gazetelerinde de benzer görüşlere yer veriliyor, "evvelce cebinde bir altın görmeyen rençperin bugün binlerce liranın sahibi" olduğu, köylünün tüm eski borçlarını ödediği ileri sürülüyor, "bugün gözümüzün tutmadığı erkek ve kadın her rençperde birkaç bin lira vardır" deniyordu.

Ancak bütün bu çabalara karşın Birinci Dünya Savaşı yıllarında halkın beslenme sorununa kesin bir çözüm bulunamadı. Savaşta yitirilen topraklar üretim dışı kaldı, sürekli genişleyen cepheler ekim alanlarını daralttı, savaş öncesine oranla tarımsal üretimde gözlenen toplam düşüş önlenemedi.

Psikolojik ve Spekülatif Fiyat Hareketleri

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na önemli stoklarla girmişti. 1914 hasadı bereketli olmuş, bir yıl önce 162 milyon kile olan buğday rekoltesi 1914 yılında 225 milyon kileye ulaşmıştı. Öte yandan tahıl ithalatı Balkan savaşlarından beri sürekli artmış, temel tüketim maddelerinde hatırı sayılır stoklar oluşmuştu. Ancak savaşın uzun yıllar süreceği ve bu denli kapsamlı olacağı düşünülemezdi. Stokların yeterli olması ve ithalatın kısa bir süre için kısmen daralması bekleniyordu. Dış ticaret yollarının hemen hemen tümüyle kapanacağı ve Türkiye'nin dış bağlantılarının kesileceği hesaplanamamıştı. Oysa 1915 ortalarında savaş sona ereceğine tırmanıyordu. Aynı dönemde stoklar tükendi ve temel tüketim maddelerinde ve savaş araç gereçlerinde sıkıntı çekilmeye başladı.

Osmanlı ilk kez bu denli kapsamlı ve topyekûn bir savaşın içinde kendini bulmuştu. Fiyat artışı Osmanlı geleneğinde yoktu. Devlet çoğu kez

38 Tekin Alp, "İktisadi İnkılap", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 64 (14 Eylül 1333), s. 2.

39 Tekin Alp, "Dahili İstikraz Münasebetiyle İktisadi Hayat: İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 44 (16 Mayıs 1918), s. 358.

narh yöntemiyle fiyatları düzenlemişti. Oysa Osmanlı topraklarında yaşanmadık bir durumla karşılaşılıyordu. Psikolojik ve spekülatif nedenlerle, daha darlık baş göstermeden fiyat artışları ortaya çıkmıştı. Babıâli ve belediyeler fiyatlardaki olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla babadan kalma klasik yönteme başvurmuş, un, ekmek, şeker, gaz, tuz gibi bazı temel tüketim maddelerini narha tabi tutmuştu. Yerel yönetimler bu maddelerin dağıtımını bizzat üstlenmişlerdi. Ancak iaşe örgütlerinin yetersizliği ve yolsuzluklar nedeniyle dağıtım sürekli aksamış, art arda değişik örgütlenme biçimlerine başvurulmuşsa da temel tüketim maddelerinde darlık önlenememişti. 1915 sonlarına doğru şeker, çay, kahve, gaz, giyim eşyası piyasadan tümüyle çekilmiş, istifçiler ve karaborsacılar aracılığıyla el altından satılmaya başlamıştı.

Savaş yıllarında ülke talebini çok sınırlı ölçüde karşılayabilecek ithal bağlantılarına gidilebildi. Yunanistan ve İtalya'yla bu ülkeler savaşa girinceye kadar ticari ilişkiler sürdürüldü. 1915 yılı boyunca yalnız Bulgaristan ve Romanya ile bağlantı kurulabildi. Osmanlı dış ticaretinde ağırlığı olan diğer ülkelerle ilişkiler hemen hemen tümüyle kesildi. 1915 yılı sonlarında Sırbistan'ın Alman orduları tarafından işgal edilmesi sonucu Almanya ile demiryolu bağlantısı kurulabildi. 1916'yı izleyen dönemde bazı mallar, bu arada savaş araç gereçleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan getirtilebildi.

1915 yılının ortalarına kadar belirgin bir artış göstermeyen fiyatlar, yılın ikinci yarısından itibaren stokların tükenmesi ve yenileme olanağının olmayışı nedeniyle hızla yükselmeye başladı. İaşe örgütlerinin saptadıkları karne fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark giderek büyüdü. Serbest piyasada o güne değin eşi görülmedik fiyat artışlarıyla karşılaşıldı (Tablo VIII). Savaş öncesi İstanbul'da ekmek, kalitesine göre okkası 0,875-1,25 kuruş iken, savaşla birlikte karne ekmeği 1,5 kuruş olarak belirlendi. Bu fiyat Ekim 1916'da 2 kuruşa ve daha sonra 2,5 kuruşa kadar yükseldi. Diğer illerde de benzer fiyat saptamalarına gidildi: Karne ile satılan ekmek fiyatı 2 ile 4,5 kuruş arasında oynuyordu.

Oysa serbest piyasada ekmek fiyatları alabildiğine yükselmiş, örneğin Adana'da karne ekmeği 4,5 kuruş iken karnesiz aynı ekmek 35 kuruşa satılır olmuştu. Ekstra undan yapılan ekmek ise 80 kuruşa kadar çıkmıştı.[40] Aynı ilde savaş öncesi 1 kuruş dolaylarında satılan bir okka buğday 60 kuruşa kadar alıcı buluyordu. Diğer besin maddelerinin fiyatlarında

40 "Muhabir Mektupları: Adana, 3 Kânunusani 1334", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 4/28 (24 Kânunusani 1334), s. 54; "Ticari Haberler: Adana, 10 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 13/37 (3 Nisan 1334), s. 215.

TABLO VIII: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İSTANBUL'DA KARNE VE PİYASA FİYATLARI (YILLIK ORTALAMA KIYYE/KURUŞ)

	Ekmek		Şeker		Fasulye		Koyun eti	
	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa	karne	piyasa
1914	-	1,25	-	3,0	-	4	-	7,0
1915	-	1,65	-	7,5	-	7	-	8,5
1916	1,6	9,5	-	30	-	15	-	16
1917	2,5	18	20	112	10	40	30	35
1918	2,5	34	30	195	15	65	50	125

Kaynak: Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 384.

da benzer gelişmeler izlendi. Et narhı kıyyesi 20-35 kuruş iken serbest piyasada 200 kuruşa kadar satılmış, yumurtanın tanesi 0,5 kuruştan 8 kuruşa yükselmişti.[41] İthalatı büyük ölçüde aksayan şekerin okkası 3 kuruştan 300 kuruşa, gazın okkası 1,5 kuruştan 200 kuruşa çıkmıştı. Savaş öncesi okkası 12 kuruş olan kahvenin bir aralık 1.000 kuruşa satıldığı görülmüştü.

Savaş yıllarında, arz-talep ilişkilerinin yanı sıra, fiyat hareketlerini yönlendiren önemli bir etmen, söylentiler ve gerçek dışı beklentiler oldu. Cephe haberleri fiyatları sürekli etkiledi; tüccar siyasal gelişmelere aşırı duyarlılık gösterdi. Romanya'nın savaşa girişi gazyağı fiyatlarında bir günde yüzde 80 oranında bir artışa neden oldu. 1917 sonlarında ateşkes söylentileri nedeniyle 4 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın lira birkaç saat içerisinde yüzde 26 artarak 440 kuruşa yükseldi, yine aynı gün 410 kuruşa düştü.[42] Rusya'nın savaştan çekilişi ve silah bırakışma söylentileri sonucu piyasadaki kararsızlık bir gün içerisinde toptan fiyatlara yansıdı; bazı tüketim maddelerinde belirgin düşüşler kaydedildi.[43]

Savaş yıllarında bankaların kredi politikaları mal fiyatlarını büyük ölçüde etkiledi. 1917 sonlarına doğru fiyatlardaki düşüşün temel nedenlerinden biri, bankaların tüccara ardiyelerine teslim edilen mal karşılığı verdikleri kredileri kesmeleri ve para sıkıntısına düşen tüccarın ardiyede stok ettiği malını piyasaya sevk etmek zorunda kalmasıydı.[44] Böylece Kasım

41 "İktisadi Haberler: Piyasa Ahvali", *Sabah*, 14 Şubat 1918, s. 2.

42 "Piyasada Vaziyet", *Vakit*, 5 Kânunuevvel 1917, s. 2.

43 "Mütarekenin Piyasamızdaki Tesirleri", *Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917, s. 2.

44 "Piyasa Ahvali", *Vakit*, 6 Kânunuevvel 1917, s. 2.

TABLO IX: 1914 YILINDA OSMANLI VİLAYETLERİNDE 26 KALEM BESİN MADDESİNDEN OLUŞAN SEPETİN FİYATI (KURUŞ)

Adana	95	İstanbul	86
Ankara	129	İzmir	69
Antalya	87	Kastamonu	137
Denizli	65	Kayseri	92
Diyarbakır	95	Konya	142
Edirne	79	Mersin	187
Elaziz	143	Samsun	81
Erzurum	89	Sıvas	78
Eskişehir	85	Trabzon	59
Giresun	121	Zonguldak	92

Kaynak: *Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umumisi: İhsai Yıllık*, c. 1, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 172.

1917 sonunda 150-160 kuruş olan sabun Ocak 1918 başında 110-115 kuruşa, keten tohumu 60 kuruştan 20-25 kuruşa, üzüm ise 60-70 kuruştan 40-50 kuruşa düştü. Buna karşılık ateşkes söylentilerinin ardından altın fiyatları alabildiğine yükseldi. 18 Aralık sabahı 350 kuruş olan altın Osmanlı Lirası bir hafta sonra 545 kuruştan alıcı buldu. Rusya ile silah bırakışmasının ardından fiyatlardaki düşüşün bir diğer nedeni, Rus ve Romen ticaret filolarının Karadeniz'de tekrar taşımacılığa girişeceği ve temel ihtiyaçların deniz yoluyla Romanya, Kafkasya, Avrupa Rusya'sı ve Orta Asya'dan karşılanacağı umuduydu. Ancak fiyatlarda yüzde 20'ye varan bu düşüş çok sürmedi. Beklentileri gerçekleşmeyen tüccar fiyatları eski düzeyine çıkardı. Aynı şekilde Ekim 1918 başında barış söylentileri fiyatlarda ansızın yüzde 35'lik bir düşüşe yol açtı. Çanakkale Boğazı dışında bekleyen yüzlerce erzak yüklü geminin birkaç gün içerisinde İstanbul'a geleceği söylentisi toptancı tüccarı malını her ne fiyattan olursa olsun elinden çıkarmaya sevk etti.

Öte yandan Osmanlı topraklarında ülke düzeyinde pazar mekanizmasının yeterince gelişmemiş oluşu, yöreler arasında fiyat farklarının belirginleşmesine neden oluyordu. 1914 yılında 26 kalem temel tüketim maddesinden oluşan tüketici geçim sepetinin fiyatı Trabzon'da 59 kuruş iken Mersin'de 187 kuruşu buluyordu (Tablo IX). Savaş yıllarında taşımacılığın büyük ölçüde aksaması, yerel piyasalar arasında yeterince iletişim kurulamaması, söylentilerin taşraya değişik biçimlerde yansıması ve fiyat denetiminin vilayetlerde farklı etkinlikte gerçekleştirilişi sonucu yöreler arası fiyat farklılıkları daha da belirginleşti. Mart 1918'de şekerin okkası İstanbul'da 100-

TABLO X: TEMEL TÜKETİM MADDELERİ FİYATLARININ SAVAŞIN SON İKİ YILINDA GELİŞİMİ (OKKA/KURUŞ)

	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasulye	4	19	55	65	65
Soğan	0,5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1,5	2,5	2,5	2,5	5,5
Süt	2	9	19	40	45
Kaşarpeyniri	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Sadeyağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0,5	1,5	2,5	7,25	4,25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1,5	50	110	125	160
Odunkömürü	0,5	2,75	5,5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Kaynak: Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 147-148.

110 kuruş iken Kayseri'de 200-220 kuruşa satıldı; gazyağının tenekesi İstanbul'da 7,5-8 liraya verilirken, Ankara'da 18 liradan alıcı buldu.[45]

Savaş Tüketici Geçinme Endeksi

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Düyun-ı Umumiye İdaresi artan yaşam pahalılığı karşısında memurlarının satın alma güçlerini korumak amacıyla bir ek ödenek uygulamasına gitti. İstanbul kenti perakende fiyatları sürekli izlendi; aşırı fiyat artışlarının bu kuruluşta çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi ek ödeneklerle bir ölçüde giderildi. Savaş yılları fiyat hareketlerinin saptanabilmesi için en güvenilir kaynak bu nedenle Düyun-ı Umumiye verileridir. Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne göre, geçim endeksi oluşturulmasında kullanılabilecek bazı temel tüketim maddelerinin savaş öncesi (Temmuz 1914) ve savaşın son iki yılında perakende fiyatları Tablo X'da-

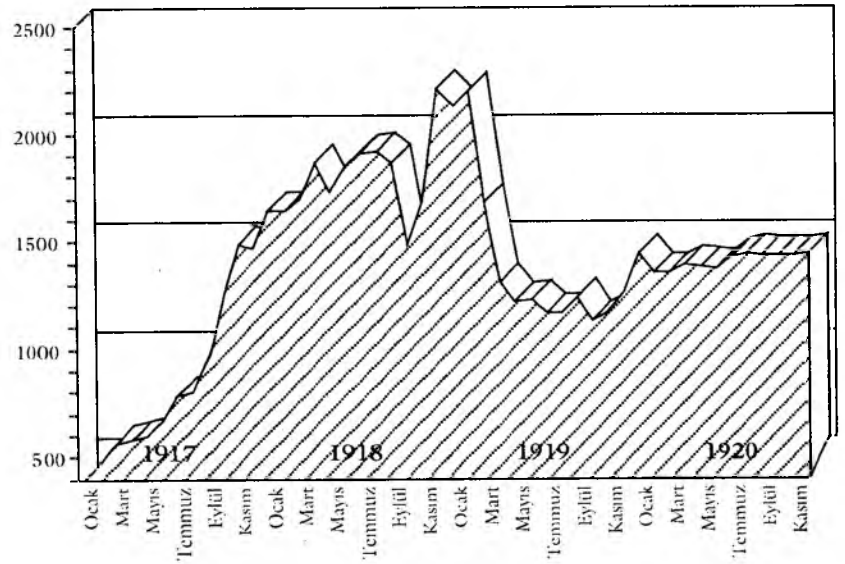
45 "Taşra Piyasaları: Ankara, 12 Mart; Kayseri, 25 Mart", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, S. 13/37 (3 Nisan 1334), s. 213-215.

TABLO XI: İSTANBUL TÜKETİCİ GEÇİNME ENDEKSİNİN OCAK 1917 SONRASI GELİŞİMİ (TEMMUZ 1914 = 100)

	1917	1918	1919	1920
Ocak	405	1645	2130	1440
Şubat	475	1640	2200	1355
Mart	565	1700	1680	1350
Nisan	580	1860	1305	1390
Mayıs	605	1730	1215	1380
Haziran	670	1850	1225	1365
Temmuz	790	1905	1170	1420
Ağustos	800	1920	1170	1440
Eylül	975	1860	1240	1430
Ekim	1255	1485	1135	1430
Kasım	1480	1675	1170	1435
Aralık	1465	2205	1260	1440

Kaynak: Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 151.

ÇİZİM 2: İSTANBUL TÜKETİCİ GEÇİNME ENDEKSİNİN OCAK 1917 SONRASI GELİŞİMİ (TEMMUZ 1914 = 100)

ki gelişimi izledi. Düyun-ı Umumiye kayıtlarından elde edilen bilgilere göre, geçim endeksinde yer alan temel tüketim maddeleri fiyatları 1916 yılında ortalama yüzde 300 arttı. 1914 Temmuz ayı taban olarak alındığında tüketici geçim endeksi Ocak 1917'de 405 puana, Ocak 1918'de 1945'e ve Aralık 1918'de 2205'e yükseldi. 1916 artış ortalaması 280 puan, 1917 ortalaması 839 puan ve 1918'inki 1790 puandı. Temel tüketim maddelerinin perakende fiyatlarından derlenen İstanbul geçim endeksinin Ocak 1917 sonrası aylık gelişimi Tablo XI ve Çizim 2'de gösterilmiştir.

Osmanlı toplumu ilk kez bu boyutlarda bir enflasyonla karşı karşıya kalıyordu. Fiyat artışlarından doğal olarak en çok sabit gelirli kesimler etkilenmişti. Memur, asker ve emeklilerin eline geçen paranın satın alma gücü günden güne düşmüş, yaşam koşulları toplumun bu katmanları için giderek güçleşmişti. İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli temel tüketim maddelerinden oluşan sepetin 1914 Temmuz ve 1918 Eylül ayları maliyetleri Tablo XII'de verilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresi derlediği geçinme endeksinde memurların kendi konutlarında oturduklarını varsaymış, aylık masraf tutarında konut kiralarına yer vermemişti. Oysa savaş yıllarında İstanbul'da kiralar alabildiğine yükselmişti. Sınır boylarından akın eden yüz binlerce göçmen İstanbul'da konut sıkıntısına neden oldu. Birkaç ay içerisinde ev kiralarının iki katına çıktığı görüldü, ev sahipleri yıllık kontrat imzalamaktan kaçınır oldu. Babıâli ev kiraları sorununa ilk kez 1918 baharında eğildi. 8 Nisan 1918'de kira artışlarını sınırlayan bir yasa çıkardı. Yasada kiraların 1 Mart 1916'da ödenen miktarın ancak yüzde 50'si oranında yükseltilebileceği, tüm yürürlükteki kira kontratlarının savaşın bitiminin altı ay sonrasına kadar geçerli olacağı, sözleşmenin sonuna değin yasal mercilerin kiracı çıkarmayla ilgili davalara bakmayacağı belirtiliyordu.[46] Kira yasasından, doğal olarak ev sahibi hoşnut kalmadı. Mart 1916 kiraları, konut vergisi ile artan sigorta ve bakım masraflarını bile karşılamıyordu. Bu nedenle ev sahibi bir yolunu bulup eski kiracısını çıkarıyor, yerine yasalara başvurmayacak ve ödemede güçlük çıkarmayacak kiracı bulmaya çalışıyordu.

Gelir Düzeyleri: Memur Aylıkları ve İşçi Gündelikleri

Babıâli, savaşla birlikte ilk özveriyi memur kesiminden beklemiş, artan fiyatlara karşın, aylıkların yüzde 50'sini kesintiye tabi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmişti. Böylece savaş öncesi aldığı aylığın ancak yarısı eline geçen memur daha savaşın ilk aylarında geçim sıkıntısına düşmüştü. Savaş

46 Sükna İçin İcar ve İsticar Olunan Mahallerin İcar Bedelatı Hakkında Kanun (8 Nisan 1334), *Düstur*, II. tertip, c. 10, s. 448.

TABLO XII: İSTANBUL'DA ORTA DERECELİ BİR MEMURUN GEÇİMİ İÇİN GEREKLİ TÜKETİM MADDELERİNDEN OLUŞAN SEPETİN TEMMUZ 1914 VE EYLÜL 1918 MALİYETLERİ (KURUŞ)

	Temmuz 1914		Eylül 1918		
	1 okka	Tutar	1 okka	Tutar	Artış endeksi
Ekmek (16 okka)	1,875	30	2,50	40	133,33
Şeker (1 okka)	3	3	250	250	8333,33
Kahve (100 dirhem)	12	3	600	150	5000
Pirinç (2 okka)	3	6	90	180	3000
Makarna (2 okka)	3	6	95	190	3166,66
Patates (6 okka)	1	6	27	183	3033,33
Fasulye - nohut (4 okka)	4	16	65	260	1625
Soğan (2 okka)	0,50	1	16	32	3200
Zeytinyağı (0,5 okka)	8	4	180	90	2250
Tuz (0,5 okka)	1,50	0,75	5,50	2,25	300
Süt (8 okka)	2	16	45	360	2250
Kaşarpeyniri (1 okka)	12	12	280	280	2333,33
Koyun eti (4 okka)	7	28	120	480	1714,29
Sadeyağ (1 okka)	10	10	400	400	4000
Yumurta (16 adet)	0,50	8	4,25	68	850
Toplam	**149,7**	**5**	**2964,2**	**5**	**1979,47**
Sabun (166 dirhem)	7	2,75	140	55	2000
Gazyağı (1 okka)	1,50	1,50	160	160	10666,66
Odunkömürü (10 okka)	0,50	5	13	130	2600
Odun (0,25 çeki)	45	11,25	540	135	1200
Elbise	50	50	900	900	1800
Ayakkabı	15	15	250	250	1666,66
Genel Toplam		**235,25**		**4594,25**	**1952,92**

Kaynak: 1914 için bkz. *İhsaî Yıllık*, c. 1, 1928, TC Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 167; 1918 yılı: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 147-148'deki verilerden derlenmiştir. Aslında tüm bu veriler Düyun-ı Umumiye kaynaklıdır.

enflasyonunun ilk belirtileri üzerine Babıâli, aylıkları tam olarak ödemeye karar verdiğini açıkladı. Ancak Kasım 1915'e kadar geçen ayların farklarının ödenemeyeceğini bildirdi. 1916 Eylül ayında çıkarılan bir geçici yasayla, yaşam pahalılığı nedeniyle, 10 Osmanlı Lirasına kadar olan aylıklar yüzde 20, 10 Osmanlı Lirasının üzerindekiler yüzde 15 zam gördü.[47]

47 Harbin Devamı Müddetince Maaşata İcra Kılınacak Zamaim Hakkında Kanun-ı Muvakkat (5 Eylül 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1290-1292.

TABLO XIII: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA MEMUR VE ASKER AYLIKLARI (KURUŞ OLARAK)

Maliye Heyet-i Teftişiyesi	
1. sınıf müfettiş	6000
2. sınıf müfettiş	5000
3. sınıf müfettiş	4000
4. sınıf müfettiş	3000
Müfettiş muavini	2000
Dersaadet İcra Dairesi	
İcra memuru	3500
Muhasib-i mesul	2250
Baş muavin	2000
Tetkik memuru	1000-1250
Muavin	800-1000
Tahsildar	800
Kâtip	400-1000
Mübeyyiz	400-600
Hademe-i Hümayun	
1. sınıf hademe	950
2. sınıf hademe	750
3. sınıf hademe	650
4. sınıf hademe	300

Osmanlı Donanması	
Müşir amiral	15000
Birinci ferik amiral	9000
Ferik amiral	7000
Liva amiral	4500
Kalyon kaptanı	3000
Fırkateyn kaptanı	2500
Korvet kaptanı	2000
Kıdemli yüzbaşı	1300
Yüzbaşı	1050
Mülazım	800
Mülazım-ı sani	700
Birinci sınıf gedikli	1500
İkinci sınıf gedikli	1000
Üçüncü sınıf gedikli	650
Gedikli namzetleri	400
Başçavuş	76
Çavuş	38
Onbaşı	28,5
Nefer	19
Astsubay ve erat ayrıca elbise ve tayinat alıyordu.	

Kaynak: Veriler savaş yılları *Düstur*'larından derlenmiştir.

1918 yılı bütçe yasasıyla maaşlar yine aynı oranlarda bir kez daha artırıldı ve küçük maaşlardan yapılan kesintiler kaldırıldı. Ancak memur, eline geçen paranın sürekli alım gücünü yitirmesi sonucu giderek yoksullaştı, mülksüzleşti, maaşının satın alma gücü savaş öncesine oranla yüzde 60-80 oranında düştü. Üçüncü derecede bir ilkokul öğretmeni Temmuz 1914'te 600 kuruşluk maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcıyor, diğer giderleri ve tasarruf için elinde 365 kuruş kalıyordu. Savaşın son yıllarında aynı öğretmen 840 kuruş aylıkla geçinmek zorunda kaldı. Eylül 1918'de orta dereceli bir memur için geçinme endeksinde yer alan zorunlu giderlerin 4.594 kuruş olduğu göz önünde bulundurulursa, öğretmen bütçesi ayda 3.754 kuruş açık veriyordu. Alt derecedeki memurların durumu daha da vahimdi. Altıncı derecede bir ilkokul öğretmeni 1918 yılında 560 kuruş aylıkla geçinmek zorundaydı. Hademe-i Hümayun'a mensup dördüncü sınıf bir hademe ise 300 kuruş aylık alıyordu.

Gene vasıfsız işçi niteliğinde olan İstanbul'daki kadın temizlik işçilerine ayda 300 kuruş ödeniyordu (Tablo XIII).

Savaş yıllarında işçi ücretleri görünürde bir artış kaydetmişse de reel olarak işçi kesiminin satın alma gücü sürekli düşmüştü. Örneğin bir tarım işçisi 1914 ortalarında gündeliğiyle 5-10 kıyye arasında buğday satın alabilirken, 1918 yılı yaz aylarında ücreti ancak 1,5-2 kıyyeyi karşılayabiliyordu. Tarım kesiminde 1913-1914 yıllarında ortalama gündelik ücret, erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-6 kuruş arasındaydı. Adana ve Ege yöresinde ücretlerin zaman zaman 25-30 kuruşa kadar yükseldiği görüldü. Doğu vilayetlerinde ise 3 kuruşluk gündeliğe sık sık rastlanıyordu. Kadın işçi gündeliğinin en düşük olduğu yöre Urfa sancağıydı. Bu yörede gündeliği 1 kuruşa çalışan kadınlar ender değildi[48] (Tablo XIV). Savaşla birlikte Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu tüm kırsal nüfusu tarlada çalışmaya zorunlu kıldı. Savaş ortamının doğurduğu sınırlı emek arzı, beklenenin tersine, tarım kesiminde belirgin bir ücret artışına yol açtı. Öte yandan ücret uyuşmazlıklarında işveren Babıâli'yi çoğunlukla yanında buldu. Nitekim savaş tutsakları yok pahasına emek talep eden çiftliklerin hizmetine verildi. Genel fiyat düzeyini çok geriden izlese de, tarımsal işgücü ücretlerinde nominal bir artış görüldü. Adapazarı yöresinde 1913 yılında ücretler 10-15 kuruş arasında değişirken, 1917 Temmuz ayında orakçı için 60, demetçi için 80-85, çapacı için 20 ve çiftçi için 100-150 kuruş gündelik ödendi.[49] Ücretliler arasında görece iyi durumda olan kesim, mali, ticari ve bir ölçüde sınai kuruluşlarda çalışanlardı. Düyun-ı Umumiye, yabancı bankalar ve benzeri kuruluşlar, geçinme endekslerini izleyerek fiyatlardaki gelişmeleri belirli bir gecikmeyle de olsa aylıklara yansıtmışlardı.

II. Meşrutiyet yıllarında sınai kuruluşlarda çalışan işçilerin ücretleri tarım işçilerininkinden pek az farklıydı. 1917'de yayınlanan 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiki'nde çeşitli sanayi kollarında ortalama işçi ücretlerine de yer veriyordu. Bu kaynağa göre, işçi gündelikleri genel ortalaması 1913'de 12-14, 1915'te 14-16 kuruş arasında değişmekteydi[50] (Tablo XV). Şekercilik, konservecilik, dokuma sanayii, sigara kâğıdı fabrikaları gibi kadın işçi oranının yüksek olduğu işkollarında gündelikler genel ortala-

48 "1329 Senesi Ahval-i Ziraiye ve Cevviyesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34 (31 Kânunuevvel 1329), s. 633-729.

49 "Muhabir Mektupları: Adapazarı, 8 Temmuz", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 9 (16 Temmuz 1333), s. 140.

50 *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiği*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23; Yeni harflerle: *Osmanlı Sanayii 1913, 1914 yılları Sanayi İstatistiği*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara: SBF Yayını, 1970, s. 21.

TABLO XIV: 1913 YILI MART, NİSAN, MAYIS AYLARINDA TÜRKİYE'DE TARIM İŞÇİSİ GÜNDELİKLERİ (KURUŞ)

		Mart	Nisan	Mayıs
Aydın	Erkek	9 - 11	9 - 14	12 - 16
	Kadın		4 - 5	5 - 6 5 - 8
Ankara	Erkek	7	7 - 8	8 - 15
	Kadın	3,5	3,5 - 4	4 - 5
Kırşehir	Erkek	6		7 - 8
	Kadın	4		3 - 3,5
Kayseri	Erkek	6	6 - 7	6 - 7
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Yozgat	Erkek	6	6 - 7	5 - 6
	Kadın	3	2,5 - 3	3 - 3,5
Sıvas		6 - 8	6 - 10	6 - 8
Mamuratülaziz		8 - 10	5 - 10	7 - 8
Malatya	Erkek	7,5	5	7
	Kadın		3,5	2 2
Kastamonu		6 - 8	7 - 8	7 - 9
İnebolu		5 - 8	5 - 8	8 - 10
Çankırı		4 - 5	5 - 6	8 - 9
Konya		8 - 10	10 - 12	7,5 - 10
Adana		11 - 14	11 - 13	15 - 17
Halep		5 - 6	6 - 7	6 - 7
İskenderun		8 - 10	8 - 10	9 - 12
Maraş		7 - 8	8 - 9	8 - 10
Diyarbekir	Erkek	5	6 - 8	6 - 8
	Kadın	2,5	2,5	2,5
Mardin	Erkek	4	5 - 7	7 - 8
Beyrut		6 - 12	6 - 15	6 -15
Trabzon		6 - 12	6 - 10	5 - 10
Erzurum		3 - 5	3 - 5	6 - 8
Van		7	7	6
Bitlis		5 - 6	5 - 6	5 - 7
Musul		4 - 5	8 - 10	6 - 8
Bağdat		5 - 12	5 - 11	5 - 11
Yemen		3 - 20	3 - 20	
İzmit		10 - 12	10 - 12	12 - 15
Bolu	Erkek	6	5	6
	Kadın	3	3	3
Kale-i Sultaniye	Erkek	8 - 10	9 - 12	9 - 14
	Kadın	6 - 9	4 - 6	5 - 9
Urfa	Erkek	3 - 7	5 - 10	5 - 10
	Kadın	1 - 2	2 - 4	2 - 3
Zor	Erkek	5 - 7	6 - 7	6 - 7
	Kadın		4	
Hüdavendigâr	Erkek	7	7	8
Ziraat Ameliyat Mektebi	Kadın		8	5 - 6

Kaynak: "1329 Senesi Ahval-i Ziraiye ve Cevviyesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, sene 4, adet 33-34 (31 Kânunuevvel 1329), s. 633-729.

maya oranla çok daha düşüktü. Sınai faaliyetler arasında en düşük ücret ortalaması en çok, kadın işçi çalıştıran ham ipek üretiminde görülüyordu. En yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayiindeydi. Ancak 1915 yılında marangozluk kesiminde işlerin azalması sonucu gündelikler düşmüştü. Değirmen ve basımevlerinde, bira ve çimento fabrikalarında vasıfsız işçi oranının düşük oluşu nedeniyle ücretler görece daha yüksekti.

1915 işçi gündelikleri ortalaması 1913'e oranla bir miktar artış göstermişti. Bu artış savaş yıllarında da devam etti. Ancak Ticaret ve Ziraat Nezareti istatistiğinde 1916 ve 1917 yılları işçi ücretinin "amelenin nedreti ve galâ-yi es'âr [pahalılık]" nedeniyle "nispetsiz bir dereceye" çıktığı belirtilmişse de bu yıllarda 100 kuruşun üzerinde gündeliğe pek ender rastlanmıştı. Diğer işkollarına oranla yüksek gündelik ödenen basımevlerinde gazete mürettiplerinin gündelikleri savaş öncesi 25-30 kuruş iken savaşın son yılında ancak 60-80 kuruşa yükseldi.[51]

Bir özel girişim olan Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi imalathanelerinde işçiler, ustabaşı, ustabaşı muavini, makineci, birinci sınıf usta, ikinci sınıf usta, kalfa, mümtaz çırak, çırak ve yamak olmak üzere dokuz sınıfa ayrılmıştı. İşe alınan yamak olarak başlar, 1918 başında 6 kuruş gündelik alırdı. İki ay sonra çıraklığa terfi eder ve eline 8 kuruş geçerdi. Altı ay sonra mümtaz çırak olur, ücreti 10-12 kuruşu bulurdu. Saraçlık şubesinde kalfalara 15 ile 25, ustalara 30 ile 55 kuruş arasında gündelik verilirdi. Kunduracılık şubesi ustalarının gündelikleri 60 ile 120 kuruş arasında değişirdi. Bu şubede işler kısmen götürü usulüyle yürütülürdü. Her iki şubede ustabaşı muavinleri 2.500, usta başları 3.000 kuruş aylık alırlardı. Hastalık halinde işçinin ilaçları şirketçe verilir, altı güne kadar ücretli izin tanınırdı. Altı günden sonra, hastalığın sürmesi halinde, yarım gündelik ödenirdi.[52] Devlet işletmelerinde çalışanların ücretleri özel kesim gündeliklerine oranla daha düşüktü. İmalat-ı Harbiye, Seyr-i Sefain, Tersane, Demiryolu fabrikaları gibi kamu işyerlerinde çalışanların gündelikleri savaş yıllarında ancak 15-20 kuruşa yükselebildi.[53] Bu

51 Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s. 152.

52 "Tetkikat: Memleketimizde Sınai Şirketler, Fabrikalar ve Darüssınaeler; Osmanlı İttihat Saraçlık Şirketi ve Darüssınaesi -1", *Sanayi*, S. 25 (31 Kânunusani 1334), s. 8.

53 Devlet fabrikalarında çalışanların gelirleri savaş boyunca çok az değişmişti. Ancak savaşın sonlarına doğru gündelikler artırılmıştı: "Tersane fabrikalarında: Vatanın aziz ve kıymetli evlatları taltif ediliyor; amele yevmiyelerinde yüzde yüz, yüz elli, iki yüz, iki yüz elli nispetinde zam ...", *Sanayi*, sene 5, S. 36 (15 Temmuz 1334), s. 110-112. Yazı bahriye fabrikalarında çalışan işçilerin durumunu şöyle ifade ediyordu:

TABLO XV: 1913, 1915 YILLARINDA SANAYİ KOLLARINDA İŞÇİ GÜNDELİKLERİNİN ORTALAMALARI

Sanayiin türü	1913	1915
Besin		
Değirmencilik	15,1	16,2
Makarna üretimi	13,9	15,2
Şekercilik ve tahin üretimi	7	12,7
Konserve üretimi	5	9
Bira üretimi	14,4	19,6
Buz üretimi	15	-
Toprak		
Tuğlacılık	14,2	-
Kireç sanayii	13,5	17
Çimento üretimi	11,4	-
Çimento yan ürünleri	15,8	18,4
Porselen ve elmastıraşçılık	14	-
Deri sanayii (debagat)	13,6	13,9
Ağaç		
Marangozluk	16,3	14,2
Kutu üretimi	17,5	19
Sair ağaç sanayii	-	15
Dokuma		
Yün iplik ve yünlü dokuma	8,4	9,5
Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma	-	7,8
Ham ipek üretimi	4	4
İpek dokuma	6,8	7,6
Sair dokuma üretimi	5,4	5
Kâğıt		
Sigara kâğıdı üretimi	9,8	11,4
Matbaacılık ve sair kâğıt üretimi	13,6	15,9
Kimya		
Yağ üretimi	17,1	-
Sabun üretimi	11,3	11,1
Pamuk özü üretimi	12,9	-
Diğer kimyasal üretim	14	-

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329, 1331 Senelcri Sanayi İstatistiği*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917, s. 23.

kuruluşlarda 30, 40 kuruş gündelik alan işçi parmakla gösterilecek kadar azdı. Otuz-kırk yıldan fazla devlet hizmeti bulunan işçilerin gündeliklerinin 25 kuruşu geçtiği ender görülmüştü. Harbiye Nezareti'ne bağlı Yedikule İplik Fabrikası ve Makriköy Bez Fabrikası'nda çalışanların durumları görece daha iyiydi. Bu fabrikalardaki işçilerin eline 60, 70 kuruşa kadar gündelik geçiyordu. Parça başına ücret alanlara malın uzunluk ya da ağırlığına göre ödeme yapılırdı. Bu tür iş görenlerin aylık gelirleri ortalama 25 lirayı buluyordu.[54] Devlet işletmelerinin çoğunluğu Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Savaş yıllarında askere alınan birçok işçi devlet fabrikalarında asker statüsünde çalışıyordu. Bu tür işçilerin gündelikleri asker oluşları nedeniyle çok daha düşüktü: 30 ile 100 para arasında bir gündelik alıyorlardı.[55] Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi aracılığıyla Birinci Ordu-yi Hümayun'a bağlı olarak oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu'nda tabur kâtibesinin aylık maaşı 600, bölük kâtibelerinin 500, tabur iaşe memuresinin 600, saymanlık yapan tabur ribevî memuresinin 500, bölükbaşının 600, taburbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçilerin 250 kuruş olarak belirlenmişti. Kıdem ve hizmete göre bu miktarlar artabiliyordu.[56]

Kentlerde en yüksek ücreti kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı alıyordu. Esnaf cemiyetlerinde örgütlenmiş bu kesimin İstanbul Murahhası Kemal Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yeri vardı. İstanbul'un tüm taşımacılık işlerini ellerinde bulunduran esnaf cemiyetlerine şehreminlerinin söz geçirmesi çok güçtü. Kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptıyor, İstanbul'un iaşesini fiilen elinde bulunduruyordu.[57] 1918 yılında bir hamalın

"Her şey pahalılaştı. Hayat son derece darlaştı. O kadar ki altından kalkılmaz oldu. Amele yine eski, pek az tahsisatıyla çalışıyor. ...

... Bahriye fabrikalarında şimdiye kadar nefer muhassasatıyla çalışmış ve el'an çalışan yüzlerce fedakâr, namuslu amelenin, evlad-ı vatanın pek mahdut yevmiyelerine bir Temmuzdan itibaren miktar-ı kâfi zamaim icrasına emr ü tasdik buyurarak kısmetlerini, rızklarını genişlettiler."

54 S. Gündoğdu, "Müessesat ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası", *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 12/39 (31 Ağustos 1334), s. 145.

55 "Beylik Fabrikalarda Amele Yevmiyeleri", *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 42 (31 Kânunuevvel 1334), s. 196-197.

56 "Birinci Kadın İşçi Taburu", *Vakit*, 11 Şubat 1918, s. 1.

57 II. Meşrutiyet boyunca Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası hamal ve mavnacı esnafının keyfi tutumundan yakınmıştı: "Gümrük Hamalları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 25. sene, no. 1272 (9 Mayıs 1325), s. 161; "Hamallar", *agg*, 25. sene, no.

aylık kazancı 75-90 Osmanlı Lirasını buluyordu. Aynı yıl orduda ikinci feriğin [tümgeneral] eline aylık olarak hemen hemen aynı para geçiyordu. Birinci derecede bir daire müdürünün aylığı ise 72 Osmanlı Lirası dolayındaydı.

* * *

1914-1918 döneminde Osmanlı ekonomisi ilk kez topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya geldi. Tüm ülke kaynakları seferber edildi ve savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı. Savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapandı, kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı, o güne değin dış ülkelerden getirtilen birçok mal Anadolu'dan sağlandı.

1914'e değin Babıâli her türlü fiyat artış eğilimlerini "iktisat dışı" yöntemlerle bastırmayı başarmış, ciddi bir enflasyon sorunuyla karşılaşmamıştı. Durağan bir iktisadi yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin geleneksel gelir bölüşümü ve düşük nüfus artış hızı zaten enflasyonu olanaksız kılıyordu. Öte yandan kıymetli maden esası üzerine kurulu para sistemi Babıâli'nin para arzını dilediğince genişletmesini önlemişti. Böylece iktisadi yapının durağanlığı Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu. 1914 ertesi topyekûn savaş, kâğıt paraya geçişi zorunlu kılmış, Osmanlı Devleti yıllık artış hızı yüzde 300'ü bulan enflasyona yakalanmıştı. Enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı çözülmeye başladı. Osmanlı düzeninde hâkim katmanları oluşturan asker-memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaştı, malından mülkünden oldu ve toplumdaki ayrıcalıklı durumunu yitirdi. Buna karşılık

1277 (13 Haziran 1325), s. 202; "Samsun Hadisesi", *agg*, 26. sene, no. 1309 (23 Kânunusani 1325), s. 42; "Mavnacılar Meselesi", *agg*, 29. sene, no. 1463 (5 Kânunusani 1328), s. 33-35. "Yine Mavnacılar", *agg*, 29. sene, no. 1502 (5 Teşrinievvel 1329), s. 657-658; "Yine Mavnacılar", *agg*, 29. sene, no. 1505 (26 Teşrinievvel 1329), s. 705-706; "Sirkeci Hamalları", *agg*, 32. sene, no. 1649 (30 Temmuz 1332), s. 195-196; "Hamal Ücretleri", *agg*, 32. sene, no. 1653 (27 Ağustos 1332), s. 217-218. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Babıâli'ye verdiği layihalarda sürekli bu soruna değiniyor, "Dersaadet'te emtia-i ticariye kıymeti üzerine inzimam eden fahiş mesarifatın tahfifi"ni talep ediyordu:

"Pay-i tahtın ticareti tevsi olunmak arzu edildiği takdirde işbu ticarete tahmil olunan yükleri tahfif etmek taht-ı vücubdadır. Hal-i hazırda İstanbul pahalı ve müşkilatlı bir limandır. Bu müşkilata masarifin fahişliği şehrin servet ve refahı için gayr-i kabil-i iktihâm mevâni teşkil ederler. Müşkilatın başlıcası hamallar ile mavnacıların hâlidir.

Hadd-i zatında kanuni bir hayata malik olmayan işbu iki esnaflığın asr-ı hazır icabatına muvafık bir şekle ifrağı ile berren ve bahren serbesti-i münakalatın temini elzemiyet-i şedide tahtındadır." "İstanbul Ticareti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no. 1484 (1 Haziran 1329), s. 370.

sürekli fiyat artışları maddi üretimle doğrudan doğruya ya da dolaylı ilişkisi bulunan toplum katmanlarını kazançlı çıkardı. Pazar için üretimde bulunan orta ve büyük köylü, malı pazara sevk eden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlendi. Osmanlı toplumunda "yeni zengin" ya da "harp zengini" bir orta sınıf doğdu. Savaşın sonlarına doğru basın "harp zengini" sorununa geniş bir yer ayırdı. *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin, harp zenginlerinin türlerini şu şekilde sıralıyordu: Üreterek para kazananlar, spekülasyon ya da borsadan para kazanıp bunu akılcı değerlendiren zenginler ve bu tür kazançla har vurup harman savurarak bu parayı sefahate harcayan zenginler. Ahmed Emin Bey bu üçüncü kesimde yer alan zenginleri toplum için "muzır" addediyordu.[58] *Sabah* gazetesi ikinci kesimde yer alan zenginlerin de toplum için sakınca oluşturduğu kanısındaydı.[59]

Savaş yılları Türkiye'si spekülatif girişimlerin yaygın olduğu bir dönemdi. Kâğıt paraya güvensizlik ve mal fiyatlarının sürekli artacağı beklentisi üç-beş kuruşu denkleştireni ticarete atılmaya sevk etmişti. Manifaturacı tütün ticaretine girişmiş, tütüncü kösele stoklamış, devlet memuru memuriyetin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başlamıştı. İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi müderris ve muallimlerinin ticarete atılışı üzerine Fakülte Müderrisin Meclisi, Müderris Uşakizade Halid Ziya Bey başkanlığında toplanarak şu bildiriyi yayımlamıştı:

"İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisini her hangi müderris ve muallimin ticaretle iştigalini muallimlik ahlak-ı mesleğine münâfi bir hareket addettiğinden heyet-i talimiye azasından böyle bir harekete teşebbüs eden bulunursa onunla tevhid-i mesai edemeyeceğini ilan eder."[60]

Savaşın son yıllarında herkes paradan kaçıp, tüm servetini mala dönüştürmeye baktı. Piyasada mal bulunmaz iken ardiyeler tıklım tıkış istif malla dolup taştı. Bomonti Birahanesi'nin buzluğu peynir, Ömer Abud Han'ın mahzeni gaz deposuna dönüştü.[61] Bu arada Anadolu'da "vagon ticareti" almış yürümüştü. Savaş nedeniyle orduya gerekli olan dışındaki az sayıda vagon tüccara tahsis edilmiş, ancak ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine "vagon vesikası" sağlayarak tatlı kazanç

58 Ahmed Emin, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1.

59 Kâzım Şinasi, "Yine Harp Zenginleri", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41 (25 Nisan 1918), s. 298.

60 *Tanin*, 19 Kânunuevvel 1333, s. 2.

61 Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdit Eden Avâmil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 375.

kapıları elde etmişlerdi. Nitekim bu tür imtiyazlı kişiler, ele geçirdikleri vagonları 2.000 ile 3.000 lira karşılığı malı çürümeye yüz tutmuş tüccara devrederek kısa sürede zengin olmuşlardı.[62] Tüm bu işlemler sonucu Anadolu ürünü büyük kent piyasalarına aşırı fiyatlarla girdi.[63] Kentlerde "zincirleme usulü" diye anılan spekülatif işlemler sonucu mal fiyatları yeniden tırmanışa geçti, mallar spekülatörler arasında elden ele dolaşarak perakendeci esnafa ulaşmaksızın değer kazandı.

Birinci Dünya Savaşı yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü altüst etti. Kısa sürede servet edinmiş "yeni zengin" bir katmanın doğuşuna neden olurken geniş bir kesimi yoksulluğa itti. Savaşın yol açtığı insan kaybı ve maddi yıkımla birlikte gelir ve servet dağılımındaki olumsuz gelişmeler Osmanlı toplumsal yapısının çöküşüne ortam hazırladı.

62 İzmir'de yayımlanan *Köylü* gazetesi vagon yolsuzluğuna sütunlarında şu şekilde yer veriyordu:

"Tüccara malını taşımak için her gün İzmir'den on vagon verilmektedir. Bunların yarısından çoğunun hakiki ihtiyaç sahiplerine ve tüccara verilmiş olduğunu farz etsek bile üst tarafı defter tutmayan, veyahut defter-i kebirinin zarar hanesi hiç bulunmayan lamekân kimselere ayrılıyor. Bu gibiler vagonlarını, kolilerini öte tarafta elindeki malı çürümeye yüz tutmuş olan tüccara satmalarından başka bir yolda kullanmış olmalarına inanacak en saf kalpli bir kimsenin bile bulunmayacağı şüphesizdir. İşte bu gibiler vagonlarını 2000 lira ile 3000 lira raddesinde satıyorlar." "Köylü Gazetesinden", *Sabah*, 21 Ağustos 1918, s. 1.

63 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası savaş spekülatörlerinden şu satırlarla yakınıyordu:

" ... muhtekirler köylerden kim bilir ne kadar ucuza topladıkları erzakı İstanbul'da ve büyük şehirlerde yanına varılmaz fiyatla satıyorlar ve kimsenin bunlara bir şey demeye hakkı olmuyor. Sonra İstanbul'dan veya şuradan buradan elde ettikleri şeyleri köylüye kaça sattıklarını da bilen yoktur!"

Kurulduğu günden beri serbest ticareti savunan oda, savaş gibi olağanüstü durumlarda liberalizmden ödün verilerek devletin iaşe sorununu üstlenmesi gerektiğini savunuyordu:

"Mamafih biz arz ve talep kaidesinin menafiini inkâr tasavvurunda değiliz; yalnız şu istisnai vaziyette bu gibi tedâbir-i istisnaiyeye vaziyet-i hususiyemiz itibariyle muhtaç olduğumuzu söylemek isteriz." "Galâ-i Es'âra Karşı Tedâbir", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1737 (20 Nisan 1334), s. 73-74.

SONUÇ

MİLLİYETÇİLİK VE BURJUVAZİ

Ünlü toplumbilimci Hilmi Ziya Ülken *Siyasi Partiler ve Sosyalizm* adlı eserinde, burjuvazinin toplumsal görüş ve çıkarlarını savunan burjuva partilerinden söz ederken "milliyetçi parti"lere değiniyor, "milliyetçilik ve milli tesanüt gayesi için burjuva sınıfının kuvvetlenmesine ihtiyaç olduğunu iddia eden" bu parti türüne örnek olarak İttihat ve Terakki'yi gösteriyordu. Ülken'e göre, İttihat ve Terakki Partisi Ziya Gökalp'in bu partiyi yönlendirdiği andan itibaren milliyetçi bir burjuva partisi olmuştu. Gökalp'ten önce İttihat ve Terakki'nin ideali istibdat yönetimini ortadan kaldırmak, meşrutiyeti ilan etmekti. Meşrutiyet'in ilanıyla bu amaca ulaşılmıştı. Ancak gelecek için Osmanlılık idealine bel bağlayan İttihatçı kesim kısa sürede düş kırıklığına uğradı. Türdeş olmayan Osmanlı toplumunda çeşitli millet mensupları İttihatçılık çevresinde bir ideal birliği kuramadılar. Ülken "Osmanlı burjuvazisi hareketi"nin Türkçülük idealine dönüştüğü zaman parti kimliğini kazandığını ileri sürüyordu: "Burjuvalaşma partisi" diye adlandırdığı İttihat ve Terakki önce Cavid Bey'in etkisiyle liberalizmden ilham almış, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Gökalp'in sosyolojizminden ve Türkçülükten esinlenerek "devletçi burjuvazi sistemi"ni benimsemişti.

Hilmi Ziya Ülken'in kalın fırça darbeleriyle ifade ettikleri, bu kitabın ana eksenini oluşturdu. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı'da yeni bir toplumsal katmanın ve geçmişe oranla farklı bir zihniyetin doğuşuna ortam hazırladı. Bu yıllarda Osmanlı toplumunda gelir bölüşümü yüzyıllardır süregelen kabuğunu kırdı. Başta memur, asker, emekli vb sabit gelirli kesimler olmak üzere, toplumun geniş bir kesimi savaş spekülasyonu sonucu

yoksullaştı, mülksüzleşti. Buna karşın pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen örgütlü esnaf ve "harp zengini" diye adlandırılan, spekülatif girişimlerle kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı, kazançlı çıkan kesimleri oluşturdu. Osmanlı kendine özgü yöntemlerle birikime gitmiş, Batı'da orta katmanlar diye adlandırılan "burjuvazi"yi kendi bünyesinde yaratmıştı.

Cihan Harbi'nin önceki savaşlara oranla uzun dönemli etkileri oldu. Ekonomik gelişmeyi dünya ölçeğinde geciktirdi. Bu gecikmeyi sayısal düzeyde saptamaya çalışan W. A. Lewis savaş öncesi büyüme oranlarından hareket ederek ekstrapolasyonla tahminlerde bulundu. Lewis'e göre savaş olmasaydı ve 1913'ten itibaren dünya ekonomisi 1890-1913 arası yıllık büyüme hızını sürdürseydi, 1929'da varılan üretim düzeylerine, besin maddelerinde 1923'e kadar, sınai ürünlerde 1924'e kadar ve hammaddelerde 1927'e kadar ulaşılmış olunacaktı. Lewis'in hesaplarına göre gecikme besin maddelerinde 5,2 yıl, sınai üretimde 4,5 yıl, hammadde üretiminde 1,25 yıl idi. Lewis'in, demografik büyüme, teknolojik gelişme ve tüketici tercihleri gibi savaş dışı faktörleri göz ardı eden yöntemi eleştiri alabilirse de, savaşın ekonomik gelişme açısından ne denli olumsuz "kırılım" noktası olduğu artık tüm iktisat tarihçilerince kabul görmektedir. Ancak, bugün nicel değerlendirmeden çok savaşın neden olduğu yapısal değişiklikleri içeren nitel dönüşümler ön plana çıkmaktadır.

Silah bırakışmayla birlikte Avrupa'nın uluslararası ekonomideki konumunda önemli bir düşüş gözlendi. Dünya üretimindeki yeri 1913'te yüzde 48 iken on yıl sonra 1923'te yüzde 34'e düştü. Dünya ticareti içinde Avrupa 1913'te yüzde 59'luk bir paya sahipken 1924'te bu pay yüzde 50 oldu. Bu konum kaybı savaşın neden olduğu yıkım ve çöküntüden çok, ABD ve Japonya'nın yükselişinden kaynaklanıyordu. Finans dünyasının merkezi bundan böyle Avrupa ve özellikle İngiltere değil, Amerika'ydı. New York Londra'nın yerini aldı.

Cihan Harbi'nin Osmanlı ekonomisine getirdiği yük savaşan diğer ülke ekonomilerine göre çok daha ağırdı. Sanayi toplumları görece esnek yapıları sonucu savaşa uyum sağlamakta güçlük çekmediler. Finansal yapılarının derinliği sayesinde savaş giderlerini ülkelerinde çöküntüye yol açmaksızın karşılayabildiler. Batı Avrupa'dan doğuya doğru kaydıkça finans politikalarının etkinliklerinin yitirildiği görüldü. Ortak kıstas olarak kullanılabilen geçinme endeksi Batı Avrupa ülkelerinde savaş boyunca iki üç kat artış gösterirken Avusturya'da on iki kata yaklaştı, Osmanlı'da on sekiz katı aştı. Savaşın rekoru Osmanlı Devleti'ndeydi. 1914'te 100 olan geçinme endeksi 1918'de 1823'e yükseldi. 1916'da 212 olan endeks bir yıl sonra, 1917'de 846'ya ulaşarak yüzde 300'lük bir enflasyonu gündeme getirdi (Tablo XVI, Çizim 3). Bu oran büyük bir olasılıkla, Latin Amerika ülkeleri dahil, dünya literatüründe o güne kadar ulaşılmış en yüksek yıllık enflasyon oranıydı. Balkan Harbi, Cihan Harbi ve ardından Milli Mücadele, Cumhuriyet Türkiye'si topraklarında büyük yıkıma neden oldu. İnsan kaynakları bir yana üretim kapasiteleri derin çöküntüye uğradı. Diğer savaşan ülkeler 1920'li yıllarda savaşta yitirdiklerini geri kazanırken, Türkiye ekonomisi uzun yıllar 1912-1922 dönemi faturasını ödemek zorunda kaldı. Şevket Pamuk'un bulgularına göre geçim düzeyi göstergesi kişi başına gelir ancak 1930'ların sonlarında 1914'ün düzeyine ulaştı. Reel ücretler ise 1914 düzeyini 1950'lerde aştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, unundan şekerine kadar dışa bağımlı Osmanlı ekonomisi ülkenin savaş gereği dışa kapanışı sonucu önemli bir bunalım geçirmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte seferberlik temel besin maddelerinde talebi yukarı çekti. İktisadi yaşam giderek devletin denetimine girdi. Ordu ihtiyacının karşılanması için kimi kez satın alma, kimi kez el koyma yöntemleriyle piyasa güdümlenmek istendi. Mal ve hizmetler savaş gereklerine ayrılarak cephe gerisinde halkın yaşam düzeyi sürekli düştü.

Öte yandan devletin olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için pek seçeneği yoktu. "Karşılıksız" para basarak yaptığı ödemeler sonuçta tedavüldeki para miktarını çoğalttı, enflasyon giderek hızlandı. Fiyat artışlarını güdümleyen tüccarın, orta ve büyük üreticinin alım gücü o güne değin görülmedik bir ölçüde arttı. Arz edilen mal ve hizmet miktarının azalmasına karşılık, emisyon hacminin genişlemesi ve efektif talebin artması kıtlığın her geçen gün daha geniş kitleleri etkilemesine neden oldu. Savaş ortamında psikolojik etmenler, barış zamanına oranla çok daha belirleyiciydi. Geleceğe dönük beklentiler günlük yaşamı yönlendirdi. Mal ve hizmet arzındaki düşüşün yanı sıra fiyat artışlarının sürekli olacağı doğrultusunda beklentiler ülkeyi gittikçe hızlanan bir enflasyon sürecine soktu.

Babıâli savaş ekonomisine hazırlanmıştı. Ancak savaşın ölçeğinde ve süresinde yanılmıştı. Savaş için yapılan hazırlıklar bir süre sonra yetersiz kaldı. Stoklar kısa sürede tükendi. İaşe işlerinin savaş koşullarına göre düzenlenmesi zaman aldı. Savaşla birlikte piyasa daraldı, genel bir güvensizlik havası esmeye başladı, işgücünün cepheye sevki nedeniyle bazı sektörlerde üretim durma noktasına geldi. Piyasanın işlerliğini yitirmesi fiyatlar üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmedi. Fiyatlardaki artış, talebi frenleyecek yerde daha da artırdı. Sınırlı mal ve hizmet arzı, alım gücündeki genişleme, ileride fiyatların daha yükseleceği ve mal bulunamaya-

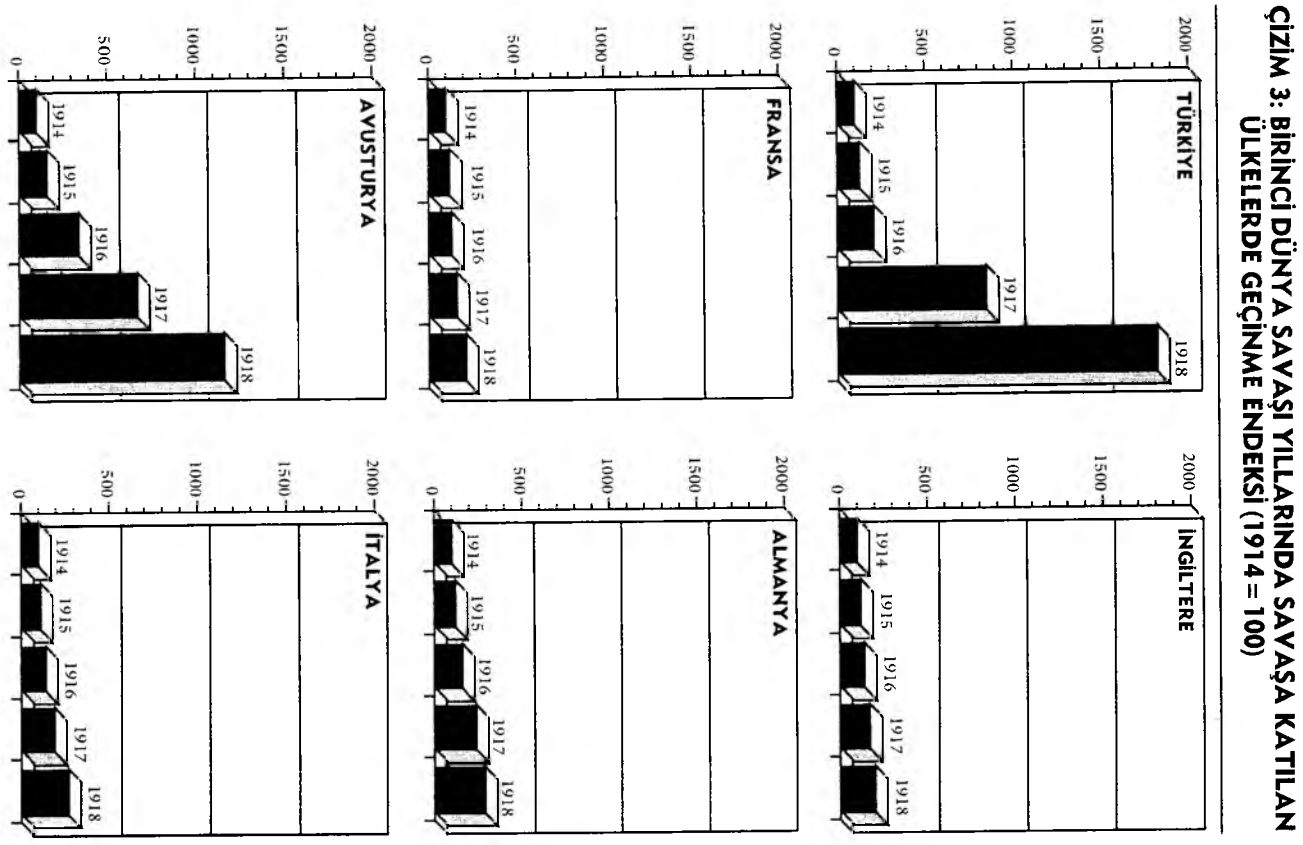
TABLO XVI: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE VE AVRUPA ÜLKELERİNDE GEÇİNME ENDEKSİ (1914 = 100)

	Türkiye	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Bulgaristan	Danimarka
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	158	133	114
1916	212	139	135	164	337	-	132
1917	846	175	159	245	672	-	153
1918	1.823	203	206	293	1.163	-	175
1919	1.424	221	259	401	2.492	1.367	210

	Finlandiya	Yunanistan	İtalya	Hollanda	Norveç	İspanya	İsveç
1914	100	100	100	100	100	100	100
1915	100	120	109	117	115	109	115
1916	133	160	136	128	138	116	139
1917	244	160	195	137	172	127	166
1918	633	380	268	165	242	155	225
1919	922	340	273	177	258	175	261

Kaynak: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, New York: Columbia University Press, 1975, s. 743-744'deki veriler 1914 yılı esas alınarak yeniden hesaplanmıştır. Türkiye için Düyun-ı Umumiye'nin İstanbul geçinme endeksi verilerini kullandık.

ÇİZİM 3: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SAVAŞA KATILAN ÜLKELERDE GEÇİNME ENDEKSİ (1914 = 100)

cağı kaygısı alıcıları ellerindeki parayı bir an evvel mala çevirmeye sevk etti. Psikolojik etmenler giderek fiyat artışlarının hızını belirlemeye başladı.

Bu denli kapsamlı bir savaş dünyada ilk kez gündeme geliyordu. Tüm savaşan ülkeler para ve maliye politikalarını savaşa göre yönlendirme çabası içersindeydiler. Etkin kurumsal yapıdan ve iktisat politikalarından yoksun Babıâli savaş koşullarına uygun bir para ve maliye politikasını uygulamaya sokamadı. Enflasyon olgusuyla Osmanlı ilk kez karşılaşıyordu. Yüzyıllardır uygulayageldiği narh yöntemlerinin enflasyonla baş edemeyeceğini geç öğrendi. Spekülatif kazanç kapılarını geç fark etti ve bu nedenle spekülasyonun önünü alamadı. Savaş finansmanının gerekli kıldığı para arzındaki genişleme kısa sürede fiyatlara yansıdı. Hazine bonosu satışı ya da iç borçlanmayla tedavüldeki para miktarı sınırlanmak istendiyse de savaş giderlerinin zorunlu kıldığı sürekli emisyon bunu olanaksız kıldı. Olağanüstü savaş kazançları vergi tasarısı ise savaşın sonuna değin Meclis'te gündeme alınmayı bekledi.

Savaş yıllarında Babıâli'nin fiyat politikası gelişigüzel bir çizgi izledi. Değişik örgütlenme biçimleri denendi, ancak halkın beslenme sorununa etkin bir çözüm getirilemedi. Temel tüketim maddelerine narh kondu, fiyat denetimine gidildi, karneyle mal dağıtıldı, ancak artan hayat pahalılığı ve resmi fiyatın yanı sıra, piyasa fiyatından oluşan ikili fiyat yapısı toplumsal refahı ve ekonomiyi sürekli sarstı. Yıllık artış hızı yüzde 300'e ulaşan enflasyon toplumun geniş kesitini yoksullaştırdı. Geleneksel Osmanlı düzeni altüst oldu; Osmanlı toplumsal kuruluşunun belkemiğini oluşturan sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken yeni bir "orta sınıf" doğdu. Tüccar ve piyasaya mal veren üretici zenginleşti.

Savaş yıllarında tarımsal ürün fiyatlarında sürekli artış, cepheye uzak yörelerde, savaşın başlangıçta doğurduğu kararsızlığı görece sildi. Babıâli, Balkan savaşlarında ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında "tekâlif-i harbiye" adıyla üreticinin malına el koymasının tarımsal üretimi büyük ölçüde düşürdüğünü görmüştü. "İktisat dışı" yöntemlerle ülke ihtiyacının giderilemeyeceğini anlayan İttihat ve Terakki, giderek pazar mekanizmasının özendirici yöntemlerine başvurmuş, bu arada malına dokunulmayacağına dair köylüye güvence vermişti. Ürününe eskisine oranla birkaç kat fiyat ödendiğini gören Anadolu çiftçisi, olanakları ölçüsünde pazar için üretime koyuldu. Kıtlıktan ürken Babıâli fiyatı olanaklar ölçüsünde üreticiye bıraktı.

Savaş döneminde kendi yağıyla kavrulan geçimlik yörelerin birçoğu pazara açıldı. Osmanlı toprakları iktisaden bütünleşti ve parasallaştı. Otarşik yapı ulusal pazarın oluşumuna yol açtı. İstanbul, İzmir gibi kentler Anadolu'yla olan iktisadi ilişkilerini pekiştirdiler. Dış ticaret olanaklarının kısıtlanışı Anadolu mahsulüne talebi artırdı; mal karşılığı ödenen para Anadolu'da servet sahibi bir çiftçi kitlesi oluşturdu. Öte yandan mahsulü pazara sevk eden Anadolu tüccarı tarımsal ürün fiyat artışlarından payına düşeni aldı. Kısa sürede taşrada bir esnaf-tüccar kesimi doğdu. Anadolu'yla ticari ilişkiler kurulurken Müslüman-Türk tüccar gözetilmiş, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye akitlerinde ve vagon tahsisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın çevrelere öncelik tanınmıştı.

Siyaset "haksız rekabet" ortamını yarattı. Diğer bir deyişle, o güne değin gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verildi ya da o günkü deyişle "milli"leştirildi. Böylece "milli iktisat"ın gündeme getirdiği "milli tüccar" doğ'u; "milli ticaret", "beynelmilel ticaret"in yerini aldı.

Savaş enflasyonundan kazançlı çıkan diğer bir kesim, örgütlü İstanbul esnafıydı. II. Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetleriyle ticaret odalarının çıkarları sürekli çatışmış, İstanbul, İzmir, Samsun gibi liman kentlerinin tüccarı özellikle mavnacı, kayıkçı, arabacı ve hamal esnafının ücretleri belirleyen tekelci tutumundan yakınarak Babıâli'nin kendi safında yer almasını beklemişti. Ancak İttihat ve Terakki'nin esnaf cemiyetleriyle yakın ilişkisi ve İstanbul gibi kentlerde esnafın geleneksel etkinliği nedeniyle Babıâli esnaf örgütlerine pek ilişememişti. II. Meşrutiyetin ilk yıllarında liberal Selanik tüccarının desteğiyle güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılında Selanik'in yitirilişi ve genel merkezin İstanbul'a nakli ertesi yapısında önemli bir dönüşüm geçirdi. Cemiyet, İstanbul'a taşındıktan sonra gayrimüslim unsurun ağırlığını koruduğu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası ve onun taşradaki uzantılarıyla yakın ilişki kurmaktan kaçınmış, geleneksel Müslüman esnaf örgütlerine yaslanma gereği duymuştu. Diğer bir deyişle İttihat ve Terakki, liberal 1908 Devrimi'nden umduğu sonucu elde edememişti. 1908 ertesi karşılaşılan siyasal ve iktisadi sorunlar İttihatçıları düş kırıklığına uğratmış, liberalizmin Osmanlı gerçeğiyle bağdaştırılamayacağı görüşü giderek Merkez-i Umumi çevrelerinde benimsenmişti. 1908 Devrimi'nin yarattığı liberal iktisadi ortam, eşit koşullarda rekabet gücünden yoksun geleneksel Müslüman-Türk esnafının çöküşünü hızlandırmış, iktisadi yaşamda yabancı sermayenin ve gayrimüslim unsurların etkinliğini artırmıştı. 1913 ertesi siyasal gelişmelerin de katkısıyla İttihat ve Terakki'nin ulusçuluğu benimseyişi ve ulusal bilincin köklerini tarihte arayarak geleneksel esnaf örgütlerine yakınlık duyuşu, esnaf cemiyetlerinin tekrar ön plana çıkmalarına neden oldu.

İktidarda bulunduğu yıllarda bile yarı gizli yapısını sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti, esnafın mistik yaşamında ulusçuluğun iktisadi tabanını aradı. "Milli iktisat"ın zorunlu kıldığı orta tabakaların Osmanlı özelinde

hirfet ocaklarında billurlaştığını sandı. Öte yandan cemiyete "fedai" sağlayan esnaf örgütleri İttihat ve Terakki'nin siyasal iktidarını pekiştirmesinde önemli görevler üstlendiler. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki'nin güdümlediği Esnaflar Cemiyeti ve ona bağlı esnaf örgütleri savaş enflasyonuna hızlı bir biçimde uyum sağladılar. İttihatçıların siyasal gücünden de yararlanarak kısa sürede ülke ekonomisine ağırlıklarını koyan esnaf cemiyetleri savaş yıllarında "milli iktisat"ın temel yörüngesini oluşturdular. İstanbul'un iaşesini eski hamal kâhyası, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey üstlendi. Esnaf cemiyetlerinin desteğiyle kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin oluşturduğu "milli" anonim şirketlerin başına İttihatçı esnaf yandaşlar getirildi. Savaş yıllarında Müslüman-Türk esnaf, İttihat ve Terakki'nin aracılığıyla birikim sürecine sokularak sermayedar kılınmak istendi. "Milli" anonim şirketlerin pay senetleri zorunlu olarak esnafa satıldı.

Enflasyonist baskı Babıâli'yi cephe gerisinde büyük sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Savaş yılları o güne değin alışılmışın üzerinde büyük kazançların ve vurgunların görüldüğü bir dönemdi. Darlığı gidermek amacıyla başvurulan karne, narh vb yöntemler istifçiliğe ve karaborsacılığa prim tanıdı. Kısa sürede "harp zengini" ya da "yeni zengin" diye tanımlanan bir toplumsal kesit türedi. Savaş koşullarında gerçekleştirilen bu olağanüstü birikim sürecine İttihat ve Terakki Cemiyeti seyirci kaldı, hattâ birçok kez bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ortam hazırladı. Seferberlik nedeniyle devletin devraldığı demiryollarmda ancak iktidara yakınlık sayesinde vagon tahsisi sağlanabilmişti. Böylece ticaretle ilişkisi olmayan, vagon tahsisi alışverişiyle uğraşan türedi zenginler ortaya çıktı. Spekülasyonla mücadeleyi amaçlayan Men-i İhtikâr Heyeti'nin de başarılı olması beklenemezdi. Siyasi ortam nedeniyle gayrimüslim spekülatörlerin peşine düşerek Müslüman-Türk "muhtekirler"in piyasayı denetlemelerine ortam hazırlamanın ötesinde pek bir icraat koyamadı. Anılarında savaş dönemi "milli iktisat" politikasına değinen Talat Paşa, bu yıllarda izlenen politikayı meşru görüyordu: Her savaşta Türk olmayan unsurlar servet sahibi c'uyorlardı. Müslüman-Türk vatandaşlar ise insanca zayiat vermenin yanı sıra "fakr ü zaruret"e düşüyorlardı. Bu nedenlerle Müslüman-Türk vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek gereği vardı. Bu sayede köylü büyük ölçüde himaye görecek ve Anadolu'da "milli şirketler" tarafından "milli" bir servet oluşturulacaktı. Talat Paşa'ya göre bu proje "usulü dairesinde" yürütülememiş, birçok eleştirilere neden olmuştu.

Eleştirilerin başında yeni bir toplumsal katmanın doğuşu geliyordu: "Harp tüccarı," "spekülasyon erbabı," "331, 332, 333 zengini," "muhtekir" gibi tanımlarla anılan yeni zenginler savaş yıllarında İstanbul'un

yaşamına alışılmadık bir görünüm kazandırmışlardı. Eğlence düşkünlüğü giderek yaygınlaşmış, toplumsal ahlak çöküntüye uğramış, İstanbul'da ilk kez kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaşmıştı. Öte yandan İstanbul yoksulluk ve sefalet yuvası olmuş, sokaklar dilenen insanlarla dolup taşmıştı.

Cephe gerisindeki gelişmelerden kaygılanan İttihat ve Terakki, savaşın son yıllarında gelir dağılımındaki çarpıklığın doğurduğu toplumsal çöküntüye çözüm aramaya başladı. Ziya Gökalp önderliğinde "içtimaiyatçı" kesim, savaşın neden olduğu ahlak buhranını gidermek için aile ahlakının, meslek ahlakının ve milli ahlakın güçlendirilmesini önerdi. Solidarist düşünceden esinlenerek halkçılığı gündeme getirdi. Meşrutiyet halkçılığı, uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini savundu. "Ferdi kapitalizm"in yol açtığı sınıflaşma sorununa eğildi; jandarma devlet ilkesini yadsıyarak izlenecek sosyal politikayla sınıfsal çelişkilerin, toplumsal çarpıklıkların giderilebileceğini ileri sürdü. Bu nedenle "devlet kapitalizmi" benimsenerek devletin fiilen iktisadi yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alındı. Ancak tüm bu uğraşlar sırasında "teşebbüs-i şahsi"nin sınırlandırılmamasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedildi. Öte yandan sınıf mücadelesi ve çelişen toplumsal sınıf kavramları yadsındı; yerine uzlaşan meslek zümreleri kondu. Sınıflı toplumları izleyecek "meslek devri"nde toplumsal işbölümü esası üzerine kurulmuş meslek gruplarının ulusun toplumsal tabanını oluşturacağı ileri sürüldü. Diğer bir deyişle Müslüman-Türk "orta sınıf" yaratma çabaları ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü İttihatçıları korporatif bir devlet anlayışına doğru yöneltti. İzleyen Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları, 1940'ların ikinci yarısına kadar savaş ekonomisinin gündeme getirdiği sorunlar ışığında biçimlendi. "Milli iktisat" ilkesi sürdürüldü. Ancak savaşın neden olduğu enflasyon ve emisyon anılardan silinmedi. Sağlam para ve denk bütçe uzun yıllar Cumhuriyet maliyesinin temel kaygılarını oluşturdu. Olanaklar ölçüsünde dışa borçlanmaksızın kendi yağıyla kavrulan bir Türkiye, yönetimlerce ilke edinildi. Bu içe kapanış dünya konjonktürüyle de uyumluydu. Diğer bir deyişle Türkiye'nin pek fazla seçeneği yoktu.

* * *

Alman ordusunun Belçika sınırını aşıp savaşı başlattığı tarihten dört yıl, üç ay, bir hafta sonra Batı cephesinde 11 Kasım 1918 günü sabah 11'de ateş kesildi. Galip ülkelerin kentleri ateşkesi büyük bir coşkuyla karşıladı. Kutlamaların bir kısmı yağmaya dönüştü ve polis müdahale gereği duydu. Terhisin gecikmesi asker kamplarında ayaklanmalara yol açtı. Rus-

ya, Polonya, Macaristan, Balkanlar ve Türkiye'de askeri harekat, İrlanda'da iç savaş, İtalya ve Almanya'da kargaşa savaş ertesi sürdü. Doğu Avrupa'da açlıktan ve açlık sonucu girip salgınından ölen sayısı cephedekiyle neredeyse denkleşti. Cihan Harbi'nın insanlığa faturası ağır oldu. Kabaca on milyon asker öldü, yirmi milyon yaralandı. Yaralıların geçmiş savaşlara oranla daha yüksek bir oranı hayatta kaldı. Ancak, günün cerrahisi birçok canı kurtarırken, sayısız askeri kol ya da bacak gibi uzuvlarından mahrum bıraktı. Savaşın parasal maliyeti bir yana uluslararası para düzeni ve paraya güven savaşla birlikte alt üst oldu. Parasal istikrarsızlık 1929 Buhram'na yol açtı. Siyasal dönüşümler ve cizilen yeni sınırlar özellikle Orta Avrupa, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'nun siyasi coğrafyasını değiştirdi. Savaş sonrası belirli aralıklarla Habsburg, Hohenzollern, Romanov ve Osmanlı hanedanları tarihe karıştı. Siyasal değişiklikler yanı sıra ekonomik ve toplumsal dönüşümler dünyanın, özellikle Avrupa'nın çehresine yeni bir görünüm verdi. Çalışan kesimler ve kadınlar siyasetin genişlemesi sonucu marjinal konumlarından çıktılar. Demokrasi kaybetti. İdeolojiler kazandı. İşçi partileri iktidara aday oldular. Bu arada totaliter ve otoriter rejimler oluştu. Kadınlar seçme ve seçilme hakkı kazandılar. Siyaset daha geniş bir tabana oturdu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'na giden yol ilkinin hemen ardından çizilmişti. Versailles, Saint Germain, Neuilly, Trianon ve Sevr bu gelişmenin başlangıç noktalarını oluşturuyordu. Lozan'ın Sevr'i geçersiz kılışı Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışına almaya yetti.

BELGELER

[BELGE 1]

Drama Mebusu Rıza Bey'in Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası adında bir banka kurulması için Mebusan Meclisi'ne verdiği takrir

Meclis-i Mebusan-ı Osmani Riyaset-i Celilesine

Milel-i mütemeddinenin şahrah-ı terakkide saik-i yegânesi milli bankaların tesisiyle servet-i milliyenin tevhit ve tenmiyesi gibi bir teşebbüs-i umumiye müstenit olup bilhassa Fransa milli bankasının suret ve zaman-ı teşekkülüyle milyarlara baliğ olan sermayesinin bugünkü derece-i azameti istatistiklerin tetebbuuyla mübtenidir. Gerçi teşebbüs-i şahsiyenin, usul-i iktisadiyeye riayetin netaic-i hasene tevlit edeceği cây-i tereddüt değilse de efrad-ı milletin noksani-i irfan ve tecrübesinden naşi bu maksadın resen derece-i matlubeye isâli maatteessüf şimdilik mümkün değildir. Memalik ve şube-i Osmaniye'nin menabi-i servetinden en ehemmiyetlisi, en azimetlisi ziraat ve harâset olduğuna göre usul-i cedide-i ziraatın kabul ve tamimi, her tarafta turuk u maabirin inşa ve ikmaliyle vesait-i nakliyenin teksir ve tevsii gibi esbab-ı tekemmül ve terakkinin az zaman zarfında saha-zîb husul olmasına mütevakkıftır. Bu babda sarf-ı mesaiden geri durmamakla beraber şimdiden "Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası" namıyla milli bir müessese-i maliyenin vücuda getirilmesi ve ziraata irtibat-ı kâmili nazar-ı dikkate alınarak sermayesinin dahi memalik-i Osmaniye'de umum efrad-ı milletin husule getirecekleri her nev zahâir ve hâsılattan yüzde 5'inin her fert tarafından yine kendi nam ve hesaplarına bankaya terk ve tevdi suretiyle hissedar olarak her sene için tevdiatı nispetinde hisse senedine malik olması. Ve beş sene hitamından sonra teşekkül edecek sermaye derece-i kifayete vasıl, bankaca dahi nisab-ı mali hâsıl olacağından her bir hissedarın lüzum ve ihtiyacı halinde bir hesab-ı cari küşadıyla tevdiatınca yüzde 75'i nispetinde banka ile istikraz akdedebilmesi, işbu bankanın merkezi Dersaadet'te olmak üzere her vilayet ve liva ve kazalarda bir şube teşkiliyle icra-i muamelatı muktezi ise de bidayet-i teşekkülünde memurin maaşatı gibi masarif-i mübreme-i zaide ihtiyarına sermayenin gayr-i müsait bulunacağına mebni muvakkaten beş sene müddet için müesses Ziraat Bankalarına bittevdi tenmiyesini ve usul-i cibayetin nizamname-i mahsus ile tayin olunması esaslarına müstenit bir kanun layihası tanzim olunmak üzere işbu takririn evvel emirde Maliye ve Ziraat Encümenlerince biliştirak tetkiki zımnında ruzname-i müzakerata geçilmesini teklif eylerim.

Drama Mebusu Rıza

10 Şubat 324 *Takvim-i Vakayi*, 1. sene, adet 140 (19 Şubat 1324), s. 13

[BELGE 2]

Manisa Bağcılar Bankası Muvakkat İdare Heyeti'nin bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda yöre bağcılarına gönderdiği mektup

Dünkü cuma günü Mutasarrıf Tevfik Beyefendi'nin riyasetlerinde toplanan ileri gelen bağcılarla milli bankanın esasatı hakkında müdavele-i efkâr olunmuştur. Tevfik Beyefendi bankaların lüzum ve fevaidinden büyük bir vukuf ile bahsederek hazırunu tenvir eylemişler ve Kâtib-i Mesul Avni Bey de bu banka için hazırlanan nizamnamenin mevadd-ı esasiyesini okuyarak yapacağı işleri teşrih eylemişlerdir. Mecliste hazır bulunanlar bila-istisna bu efkâra tamamen iştirak ile derhal beşer yüz lira vermek suretiyle bankanın müessisliğini kabul etmişlerdir. Kırk kişiden ibaret olan müessislerin heman ortaya koydukları sermaye 20.000 liraya baliğ olmuştur. Merkez ve mülhakattan hisse senedatı yazmak ve bankanın diğer esaslarını tezekkür ve ikmal etmek üzere müessisler meyanından beş kişilik muvakkat bir heyet-i idare intihap olunmuştur. Bu heyet muntazaman İttihat ve Terakki Kulübü'nde içtima ederek merkez ve mülhakatın iştirakine müracaat eyleyecektir. Kânunusaninin iptidasında mutasarrıf beyefendinin taht-ı riyasetlerinde ikinci bir içtima-i umumi akdolunacaktır. Bankanın umum sermayesi vilayet dahilindeki umum bağcıları ve üzüm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu milli ve mahalli ticareti arzu olunan dereceye is'âd edebilecek derecede olacaktır. Şimdiden büyük bir tehalükle iştirake hâhiş gösterilmektedir. Bu hususta matbuatla peyderpey malumat verileceğinden umum alakadaranın bu milli teşebbüse iştirakleri intizar ve arzu olunur.

"Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1,
S. 40 (19 Kânunusani 1332), s. 3

[BELGE 3]

Maliye Nazırı Cavid Bey'in Mebusan Meclisi'nde iç borçlanma üzerine söylevi

Efendiler, bu harp bize pek büyük şeyler kazandırmıştır. Ordularımız, milletimizin ve memleketimizin hakk-ı bekasını, hakk-ı hayatını bir kere daha ananevi cengâverlikleriyle teyit etmiş oldular ve bundan evvelki bir muharebenin, düşmanlarımızın silahlarıyla değil dahilin siyaset zehirleriyle kaybettiğimiz bir harbin ecnebi zihinlerinde vücuda getirdiği tereddüt ve meşkûkiyet şebekesini parçaladılar. Fakat efendiler biliyorsunuz ki Osmanlı orduları asırlardan beri yalnız muzaffer oldukları muharebelerde değil hatta mağlup oldukları mübarezelerde bile daima kendileri için şevket, şehamet, satvet destanları yazdırmışlardır. (Alkışlar) Bu defaki hareketleriyle de tarihi bir defa daha te'kid etmiş oldular ve esasen âlemşümul bir hakikati bir defa daha ilan eylediler. Fakat efendiler, ecnebilerin inanamayacakları ve havsalalarına sığdıramayacakları bir şey varsa o da Osmanlı milletinde iktisat uyanıklığının mevcudiyetidir. Memleketimizde şu dört seneden beri inkişaf etmeğe başlayan inkılab-ı iktisadiye düşman memleketlerinde emin olunuz ki inanacak bir fert yoktur. Bu istikrazın muvaffakiyeti, sizi temin ederim, düşmanlarımız için en kanlı bir meydan muharebesinde kazanacağımız zaferin vücuda getireceği tesirden daha müthiş bir darbe-i hüsran ve elem teşkil edecektir.

Bu hadise efendiler, memleketimizin hayat-ı maliyesinde bir mebde-i tarih olarak kalacaktır. Çünkü, değil yalnız eski zamanlarda hatta Meşrutiyetin ilanından beri, hepiniz biliyorsunuz ki, ecnebilerin daima Türkiye'nin zaafından istifade ederek her gün istiklalimizden bir parça kemirmek için en ziyade istimal etmek istedikleri silah mali olmuştur. (Kahrolsunlar) Daima bizi para tahakküm ve istibdadıyla esir etmek istemişlerdir. Daha birkaç sene evvel birkaç milyon almak için rical-i siyasiyemizin ecnebi diyarlarında dolaştığını, Meşrutiyetten evvel de kırk, elli bin liradan ibaret bir meblağ-ı kalîlin tedarik edilmesi için bu memlekette namus-i saltanatı ve haysiyet-i hilafeti kefil ve rehin veren adamların mevcut olduğunu bilen düşmanlarımıza birkaç hafta zarfında milyonlar toplanabilmesi gösterecektir ki artık Türkiye'de kullandıkları silah-ı mali körlenmeye yüz tutmuş bir silahtır.

Biz bu sayede istiklal-i malimizin en rasîn temellerini atmış olacağız. İşte efendiler, bende mevcut olan bu kanaat ve imanladır ki bila istisna bütün efrad-ı millete, ta Anadolu'nun en hücra bir köyünde yaşayanlardan, payitaht-ı saltanatın ve bütün merâkizinin mükellef ve müstesna evlerinin sine-i refah ve saadetinde yaşayanlara varıncaya kadar mutavassıt, büyük, küçük bütün efrad-ı millete müracaat ediyorum ve kendilerinden bu vatani emre iştirak etmelerini talep eyliyorum. Bu talebim, bir teberru, iane talebi değildir. Efendiler, dünyada hayat-ı maddiyede en büyük olan menfaat-i şahsiye saikinin hayat-ı maneviyede en ulvi ve en kudsi bir saik olan hizmet-i vatan saikiyle itilaf etmiş olduğu bir teşebbüse kendilerini davet ediyorum.

Bu istikrazda efradın menafi-i maddiyesi ne derecede temin edilmiş ise vatana edilecek hizmet de o derece büyüktür. İşte bunun içindir ki efrad-ı milletten talep ettiğim şey, arz ettiğim gibi, teberru ve iane değil, kendi menafi-i maddiyelerini istihsal eyleyerek ulvi ve mukaddes bir hizmet-i vatan ifa eylemeleridir.

Bu sözlerimle sizin de hissiyatınıza tercüman olduğumda hiç iştibah etmiyo-

rum. Ve bu sözlerimin bütün efrad-ı milletin kalbinde samimi bir ma'kes bulacağını ümit ederek sözümü kesiyorum. (Sürekli alkışlar)

"İstikraz-ı Dahili Hakkında Maliye Nazırı Cavid Beyefendi
Tarafından Meclis-i Mebusan'da İrad Edilen Nutuk",
Ticaret-i Umumiye Mecmuası, sene 2, c. 2,
S. 14/38 (10 Nisan 1334/1918), s. 228-229

[BELGE 4]

Padişahın dahili istikraz üzerine hatt-ı hümayunu

Asker evlatlarımın harp meydanlarında gösterdikleri fedakârlıklar devletimizin ne derece şanını i'lâ etmiş ise bilumum efrad-ı milletin istikraz-ı dahiliye iştirak suretiyle ibraz edecekleri fedakârlık da o nispette itibar-ı malimizi yükseltecektir.

"Şahane Bir Mütalaa: Şevketlu Padişahımızın İstikraz-ı Dahili
Hakkında Hatt-ı Dest-i Hümayunları", *Tanin*, 2 Mayıs 1334, s. 1

[BELGE 5]

Ziya Gökalp'e göre "paranın millileşmesi"

Memleketimizde nakit halinde serveti olanlar paralarını ecnebi bankalara yatırıyorlar, yahut ecnebi bir devletin istikraz eshamından satın alıyorlardı. 'Ecnebi' kelimesinin manası yarın bize düşman olması muhtemel bulunan yabancı bir kuvvet demektir. Ecnebi bir sandığa parasını yerleştiren bir adam, müstakbel bir düşmanı kendi vatanı aleyhine teslih eden gafil hükmündedir. Mesela hangi bir kimse vaktiyle, parasını Rus, Fransız, İngiliz istikraz eshamından birine yatırmışsa bu Cihan Harbi'nde parasının kendi vatanına hıyanet ettiğini mutlaka hissetmiştir. Mamafih böyle bir adam yalnız mazide yapmış olduğu bir kabahatin vicdan azabını duymakla kalmaz. Harp zamanında, parası yüzünden, vatanına karşı günahkârlık etmekte devam eder. Çünkü, bir taraftan vicdanı kendi devletinin muzaffer olmasını isterken diğer cihetten hain parası düşmanların kendi vatanına galebe çalması için dua eder. Bir adamın vicdanıyla parasının daimi bir mücadele halinde bulunması en müthiş bir cehennem azabıdır. Bu mücadele neticesinde ekseriyetle paranın vicdana galebe çalmamasını kim temin edebilir? O halde, milli olmayan lisan, milli olmayan vezin, milli olmayan edebiyat, milli olmayan musiki olduğu gibi, milli olmayan, hain ve vatan düşmanı olan paralar da vardır. Düşman bir devletin istikrazına yatırılan paralar işte bu nevidir. Mamafih, siz diyebilirsiniz ki "Ben, paramı ecnebi bir devletin istikraz eshamına yatırmayacağım, fakat, ecnebi bir şirkete, ecnebi bir bankaya koyacağım, bunda ne mahzur vardır."

Buna vereceğim cevap pek sadedir. Milletin devleti nasıl milliyse, bankaları, şirketleri de öylece millidir. Vakıa bir memlekette en ziyade milli olan müessese *devlettir*. Fakat, ikinci ve üçüncü derecede olarak *bankalar* ve *şirketler* de millidir. Ve bu tesisgâhlarla devlet arasında sıkı bir tesanüt mevcuttur.

İşte, bütün bu mütalaalar bana, bizdeki paranın gayr-i milli olduğunu, kendisi vatanperver olmadığı gibi sahibini de vatanperverlikten zorla geri çektiğini gösteriyordu. Memleketimizde, milli şirketlerin teessüse başlaması, sonra da milli bankanın buna inzimam etmesi, bizde, paranın da tesanüde hâdim olmasının, binaenaleyh milli bir mahiyet almasının imkânını gösterdi. Bilhassa, *dahili istikraz* teşebbüsünde paranın millileşmesi için en büyük bir âmil gördüm.

Ziya Gökalp, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, c. 2,
S. 4 (25 Nisan 1918), s. 282-283

[BELGE 6]

Parvus'la bir söyleşi: Savaş yıllarında alınması gereken mali önlemler

Buhran-ı hazır karşısında Türkiye'nin vaziyet-i maliye ve iktisadiyesi hakkında umumiyet itibariyle ne düşünüyorsunuz efendim?

Her şeyden evvel Avrupa muharebesinin ihdas etmiş olduğu vaziyet-i fevkaladenin birtakım tedabir-i fevkalade ittihazını Türkiye için de zaruri kılmakta olduğu esası kabul edilmelidir. Bundan maada şurasını açıkça söyleyeyim "şimdi veya

hiçbir zaman!..” meselesi Türkiye'nin de karşısına çıkmış bulunuyor. Avrupa muharebesi bütün münâzaunfih mesaili ortaya atmıştır. Bugün metâlibâtını elde etmeyi beceremeyen milletler başkalarının şikârı olacaktır. Söz ve muhakeme zamanları artık geçmiştir. Şimdi hareket lazımdır! Bunu da iyice biliniz.

Zannederim ki bugün düşüneceğimiz en mühim mesele buhran-ı malinin şiddetini mümkün mertebe tenkis etmektir. Bu hususta ne yapmamız lazım gelir?

Doğru söylüyorsunuz... İttihaz edilecek tedbirlere gelince:

Evvela, memleketten harice altın nukudun ihracına mani olunmalıdır. Bilirsiniz ki devlet-i Osmaniye, yalnız borç alarak Avrupa'ya senevi 15 milyon Osmanlı lirası gönderiyor. Evvelce Avrupa'dan da buraya altın geldiği için arada az çok bir muvazene temini kabil oluyordu. Halbuki şimdi Avrupa'dan buraya altın nakli inkıtaa uğramıştır. Bu sebeple eğer altın ihracı men edilmezse az zaman zarfında ve memleketinizdeki ihtiyat altın akçesi pek ziyade azalacaktır.

Mevki-i tedavüle kâfi miktarda banka veyahut devlet itibar kâğıtları ihraç edilmelidir. Küçücük Bulgaristan daha Balkan muharebesinden evvel mevki-i tedavülde 90 milyon franklık banknot bulundurduğu halde Osmanlı Bankası'nın Türkiye muamelat-ı ticariyesi Bulgaristan'dan beş defa fazla olduğu halde mevki-i tedavülde kullandığı banknotlar ancak 30 milyon frank raddesindedir. Hariçten altın nakliyatının duçar-ı inkıta olması ve umumi endişelerin vesait-i tediye ihtiyacını arttırmış bulunması, bugün mevki-i tedavüle daha fazla banknot ihracını bir ihtiyac-ı mübrem kılmıştır. Zaten muharebe zamanında bütün memleketlerde mevki-i tedavüle külliyetli banka bileti ihraç olunur. Eğer bunu yalnız Türkiye yapmayacak olursa, bu hal kendi ahval-ı maliye ve ticariyesini son derece fenalaştıracaktır.

İtibar kâğıtlarının mevki-i tedavüle ihracı ne derece muktazi ise, onların ihracı hususunda da o derece dikkatli davranmak lazımdır. İhraç edilecek biletlerin kıymet-i umumiyeleri küçük ve büyük meblağlara ait itibar biletleri beynindeki nispetler, bu gibi biletlerin ahali arasında servet intişarı ve ilah. gibi birçok ameli meseleler vardır ki bu meseleleri ancak mesail-i maliyeye vukuf-ı tammı olan mütehassıslar, bankalar ve nakit pazarları ahvalini, bütün teferruat ve tafsilatı ile tetebbu ettikten sonra, hal eyleyebilirler.

Moratoryum hakkındaki fikirleriniz?

Bir aylık moratoryum kâfi değildir. Moratoryum müddeti şimdiden üç ay olmalıdır. Bir ay sonra tediyata bankalar bile muktedir olamayacaklarından moratoryumu temdit etmek iktiza eyleyecektir. Halbuki eğer âlem-i ticaret üç aylık bir müddet karşısında bulunduğunu bilmiş olsa idi, şüphesiz, muamelatında daha müsterih olurdu. Bundan maada moratoryumun hane vesaire kiralarını da borç vesair taahhüdat gibi tecil ettiği de izah olunmalıdır.

Efendim, memleketimizdeki ecnebilerin vaziyeti malum-ı âlinizdir. Bu buhranlı zamanlarda bu vaziyetin tadili ahval-i maliyemiz üzerinde bir hüsn-i tesir hâsıl edebilir mi?

Şüphesiz... Her devlet kendi muhafaza-i mevcudiyeti için bir mubarize karşısında bulunduğu zaman tek bir ferde, tek bir kuruşa bile ihtiyaç hissedebilir. Binaenaleyh Türkiye'de yaşayarak onun sırtından servet kazanan binlerce kimseler vergiden azade kalmalarına razı olmamalı. Ecnebilere de vergi tahmil edilmelidir.

Ya kapitülasyonlar efendim?

Kapitülasyonların zamanı çoktan geçmiştir. Devlet-i muasıra beynindeki münasebat, ancak bugünkü şerait-i ticariyeyi, hayat-ı içtimaiyeyi ve ahval-i düveliyeyi nazar-ı dikkate alan mukavelenamelere müstenit olabilir. Kurûn-ı vusta zamanlarını müdafaa ve muhafaza etmek değildir. Eğer Türkiye yaşamak istiyorsa, yirminci asrın medeniyeti için kendisine yol açmalıdır. Demin söylediklerimi unutmayınız.

İttihaz edebileceğimiz başka tedbirler yok mu?

Nasıl yok efendim ...

Bugünkü gümrük tarifesini devletlerin esasen muvafakat etmiş bulundukları “sıklet üzerine mütefavit tarife” usulünü tatbike başlamak suretiyle tadil ederseniz hayli müstefit olursunuz. Bilhassa bu tarifeyi muharebe zamanlarının ihtiyaçlarına göre tatbik ederseniz istifadeniz pek ziyadeleşir.

Sonra hükümet demiryollarını kendi idaresine almalıdır. Zaten böyle bir tedbir, seferberlikten mütevellit bir zarurettir. Fakat bu tedbir Dersaadet'e zahire nakline olan ihtiyaç sebebiyle son derece bir ehemmiyet-i iktisadiyeyi de haizdir.

Fransa zahire ve sair mevadd-ı gıdaiye ihracatını artık men etmiştir. Diğer devletler de aynı tedabiri derhal ittihaz edeceklerine şüphe yoktur. Seferberlik sebebiyle vapur ve şimendifer münakalatı tatil edilmiştir. Ahval bu merkezde olunca Türkiye'nin mevadd-ı gıdaiye üzerindeki gümrük rüsumunu muhafaza etmesi tabii olduğu gibi Anadolu'dan zahire getirmek suretiyle zahire fiyatını ucuzlatmak hususunda ittihaz-ı tedabir eylemesi de zaruridir. İşte bu sebepten dolayı şimendiferler hükümetin kontrolü altında bulunmalıdır. Hükümet bu hususta ittihazını zaruri gördüğü tedabir hakkında şimendiferler müdüriyetleriyle derhal itilaf etmelidir.

İşte bu dakika ittihaz edilmesi lazım gelen tedabir bunlardır. Mamafih bütün tedbirler bunlardan da ibaret değildir. Fakat bunlar, Avrupa muharebesinin Türkiye hakkında tevlit edeceği netaic-i mühlikenin önünü almak için yapılacak faaliyet-i vakıaya bir zemin teşkil edeceklerdir.

Bu muharebe o kadar müthiştir ki bunun karşısında kuvve-i muhayyile bilâ-ihtiyar teselli arıyor ve onu muharebenin kısa olmasını tahminde buluyor.

Bu bir hayaldir. Kendini mağlup eden kendi nüfuz-i siyasisine uzun müddet veya her zaman için veda etmelidir. Bugünkü mücadele muayyen bir mesele uğrunda değildir. Düvel-i muazzamadan her biri kendi haysiyeti ve vaziyet-i siyasiyesi için harp ediyor. Bu sebepten dolayı son kuvvetini sarf etmedikçe veya bir Avrupa ihtilali Avrupa muhaberebesine nihayet vermedikçe hiçbir devlet hasmına arz-ı inkıyâd etmeyecektir.

Hazırlanmakta olan hadisat pek büyüktür. Biz, tarihi bir zamanlar yaşamakta bulunuyoruz. Binaenaleyh tekrar ediyorum: Hareket lazımdır.

İttihaz edilecek tedabirlerin yalnız söylediklerinizden ibaret bulunmadığını beyan ediyorsunuz; daha ne gibi tedabire tevessül olunabilir?

Öyle zannediyorum ki bu kadarı tayin etmek kabil olmayan pek muvakkat bir

zaman için kâfidir. İcap ederse Düyun-i Umumiye'ye dair olan 1881 Muharrem Fermanı ile de meşgul olabilirsiniz. Fermanın yirminci maddesini okuyunuz, o vakit göreceksiniz, o vakit gerek sizin, gerek dâinlerinizin menfaati nerede olduğunu anlarsınız...

"Tedabir-i Zaruriye-i Maliye", *Tasvir-i Efkâr*,
22 Temmuz 1330, s. 3

[BELGE 7]

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 Kongresi raporundan

... Balkan Harbi'ni müteakip Anadolu'nun taksimi için bugünkü İtilaf devletlerinde görülen istical ve asabiyet memleketin başında büyük bir felaketin dolaşmakta olduğunu hissettirecek derecede idi. Memleketimiz hakkındaki enzar-ı siyasiye bu merkezde olmakla beraber, bazı imtiyazat da var idi ki, hiçbir devletle münasebet-i hasene tesisine imkân bırakmıyordu. Kapitülasyon namı altında teksif edilen bu imtiyazatın esasları devr-i şevketimizin ihsanı olduğu halde, asren ba'de asrin suiistimal edilerek ahdî birer hak olmak için kasten yanlış telakkilere uğratılmış ve bu telakkiyat yüzünden her gün her devletle bir mesele tahaddüs ederek devletin mevcudiyeti lâ-yenkati sarsılmıştır. Avrupa ile münasebat-ı umumiyemizin fevkalade tevessü ettiği bir devrede devletlerle her dakika bir ihtilaf önünde bulunmaktan daha elim bir hal tasavvur olunabilir mi? Ecnebilere karşı mahkemelerimiz istiklalinden mahrum, ecnebilerin alakadar bulunduğu menabi-i maliyeden istifademiz ma'dum idi. Ecnebiler keyfe-mâ yeşâ müessesat ihdasıyla buraların sefarethaneler gibi hariç ez-memleket imtiyazına mazhar bulunduruyorlar, gümrüklerimize, mali kanunlarımıza, madenlerimizin işletilmesine inkişaf ve terakkimiz aleyhine olarak her an müdahale ediyorlardı. Bunlar kâfi gelmiyormuş gibi, açtıkları mekteplerde tebaamızı ihtilal ve iftirak hisleriyle, emelleriyle beslemekten fariğ olmuyorlardı.

Avrupa konseri inhilale uğradığı zaman hükümetin birinci işi artık devlet-i âliyeyi saha-i siyasiyatta her sayyada hedef olur bir av gibi telakki edilmekten ve dahilen hakk-ı saltanata vesile-i taarruz olan, haricen münasebat-ı siyasiyesine her an iras-ı halel etmek mahiyetinde bulunan kuyuttan kurtarmak olmuş ve bu maksatla kapitülasyonları ilga ettiği gibi, hin-i hacette maksad-ı meşruunu müdafaa için istimal edeceği kuva-yı umumiye-yi hayatiyesini cem ve muayeneye karar vermiştir.

.....

Harbin ilanından sonra tahaddüs eden mesail-i müşkilenin birini de İstanbul'un iaşesi keyfiyeti teşkil etmiştir. Ekseriyet-i halk için maişetin esası ekmek olduğundan hiç olmazsa bu gıda-yi asliye harbin ilcaatından olan galâ-yi es'ârdan kurtarmak ümniyesiyle Emanet bu mesele ile ciddi bir surette iştigal etmeye başlamış ise de, ahval-ı harbiyenin ihdas ettiği esbab-ı muhtelife dolayısıyla buhran def edilemediğinden bir heyet-i müteşebbise marifetiyle bu işin tedviri İstanbul Heyet-i Merkeziyesine havale edilmiştir. Heyetin deruhte ettiği bu müşkil vazifeyi takdire layık bir surette ifa ettikten başka, Anadolu'daki müstahsilleri muhtekirlerin elinden kurtarmış ve mahsulatı değer fiyatından fazlaya mubayaa ederek zürraın iktisab-ı servet etmesine delalet etmiştir. Şehremaneti ekmeğe altmış para narh vaz' ettiği ve buğdayın mubayaa ve tahmı fiyatıyla bu narh arasında iki üç para fark tahassul eylediği cihetle heyet-i mezkûre bu farkı sermaye ittihaz ederek sair muamelat-ı ticariyeye tevessül etmiş ve bu sayede elde ettiği para ile elyevm bir Milli Mahsulat, diğeri Kantariye ve üçüncüsü Ekmekçiler Şirketi namıyla üç mühim müessese-i iktisadiye vücuda getirmiştir. İşbu heyet-i müteşebbise bu husus hakkındaki mesaisini ve muamelatını mübeyyin olmak üzere heyet-i âliyelerine bir mecmua takdim edecektir.

Harbin ikinci senesinde İstanbul iaşe meselesiyle şehremaneti bizzat mütevaggıl olduğu gibi, işbu üçüncü senede dahi memleketin iaşesini taht-ı intizama almak üzere bir iaşe komisyonu yapılmış ve vazife ve salahiyeti kanun-ı mahsus ile tayin olunmuştur. Harp seneleri icraat-ı mühimme için bir devre-i intizar olmak lazım gelirken, memleketimizde bilakis pek mühim terakkiyat ve tekemmülata masdar olmuştur.

.....

Müttefiklerimizle harekât-ı askeriyede olduğu gibi münasebat-ı siyasiyece dahi bir ittihat ve ittifak-ı tam içindeyiz. Bu ittihat ve ittifakın semaratındandır ki, Almanya ile muamelat-ı mütekabile ve mütesaviye esası üzerine bir konsolosluk mukavelenamesi, iade-i mücrimine, müzaheret-i adliyeye, ikamet-i tebaaya ait üç mühim mukavelename imza etmek üzere bulunuyoruz. Diğer müttefiklerimizle ve badessulh düvel-i saire ile akdi derkâr olan bu kabil muahedata esas teşkil etmesi tabii bulunan mukavelat-ı mezbure hukuk-i beyneddüvel kavaid-i mer'iyesine tevfikan vücuda getirilerek kapitülasyon heyulası bu suretle de hedm edilmiş olduğundan, bu muvaffakiyet fırkamız için büyük bir şeref ve mefharet addolunmak lazım gelir. Harbiye Nezareti harp cephelerine yaramayan mükellefini umur-i nafiada istihdam etmek tarikini ihtiyar ettiğinden bu sayede birçok yollar tamir veya yeniden yollar küşat olunduğu gibi, Ankara'dan Sıvas'a kadar bir şimendifer hattı inşasına başlamış ve Hicaz hattını Kudüs'ten itibaren Mısır hududuna doğru temdit ile ikmalini kuvve-i karibeye getirmiştir. Hicaz hattının Medine-i münevvere ile Mekke arasının bu sırada inşası dahi karar altına alınmıştır.

Teşkilat-ı adliyemizin nevakıs ve nekaisini tetkik ve ıslah etmek üzere Adliye Nezaretine bir Alman müşavir celp olunduğu gibi, kavain-i medeniyemizin ihtiyac-ı asra göre ikmali maksadıyla müteaddit komisyonlar teşkil edilmiştir. Alman-

ların hassa-ı tensikiyesinden istifade emeliyle diğer bazı nezaretler için de müşavirler getirilmiş veya getirilmekte bulunmuştur.

Memleketimizde düvel-i muhassama müessasatından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları mukavelenameleri ahkâmına tevfikan hükümetçe mubayaa edilerek müeessesat-ı milliye meyanına ithal olunmuşlardır.

Meskûkâtımızca altın ve gümüş esasları cari ve her yerde bunların kıymetleri arasındaki nispet mütefavit olduğundan yalnız altın kuruş esası üzerine meskûkât tevhit ve kısmen usul-i himayeye müstenit gümrük tarifesi mevk-i tatbike vaz' olunmuştur.

.....

Heyet-i içtimaiyemizin müterakkıb olduğu fert, aile, cemaat iktisatlarını bir merkez-i vahdet etrafında toplayan ve bunların yekdiğerleriyle tesanütünü temin ve idare eden milli iktisadın teessüs ve inkişafına ait tedabir ile iştigal ve Harb-i Umuminin kuvve-i istihsaliyeyi tenkis eden netayiciyle mücadele olunmuştur. ... Masnuatımızı, mezruatımızı dahili ve harici müşterilerimize tanıttırmak için bir sanayi müzesiyle bir ziraat müzesi tesisine ibtidar edilmiştir.

Ticaret sahasına günden güne tezayüt eden şirketlerin teşekkül ve sermayeleri himaye ve teşvik edildiği gibi, ecnebi şirketlerin murakabesi ve esas muamelelerinin Türkçe ile cereyanı temin olunmuş ve teşkilat-ı iktisadiyemizde temin-i vahdet için mülhakatta iktisat müdüriyetleri ihdas edilmiştir.

Muamelat-ı iktisadiyemizi arzu ettiğimiz gayeye isâl edecek bir iktisadiyat meclisi derdest teşkil bulunmuştur. Madenlerimizin işletilmesinde intizam ve mazbutiyet teminine hasr-ı mesai edilerek sanayiimizin inkişafına elzem olan krom ve linyit ve bağcılık ziraatında ve levazım-ı harbiyede mevki-i mühimi haiz olan kükürt madenlerinden hal-i harpte menafi-i azime istihsal olunduğu gibi Keçiborlu'da cesim bir kükürt fabrikası derdest-i tesis bulunmuştur.

Ormanlarımızdan hadd-i azami istifadenin temini zımnında Avusturya'dan mütehassıslar ve heyetler celp edilmiş ve ormanlarımızı tahripten vikaye için fidan tohumlukları vücuda getirilmiştir.

Islah ve teksir-i hayvanata ait tedabire tevessül edilip cins hayvanat depoları tezyit olunduğu gibi serum ve aşı ihzar eden müesseseler ikmal olunmuş ve halkı hayvan beslemeye teşvik için tab' ettirilen risaleler meccanen tevzi edilmiştir.

Umur-i ziraiye ile fevkalade iştigal olunarak ziraat makineleri celp ve tevzi olunduğu gibi, müstevli bir hale gelen çekirge afeti ile mücadele edilerek teşkilatı mahsusa yapılmış ve bu teşkilatın başına bir ecnebi mütehassıs ikame olunmuştur ki, ittihaz olunan tedabirin bu sene fevaidini hadd-i gayeye isâl edeceğimizi ümit etmekteyiz. Geçen sene halkın tehvin-i ihtiyacı için üç milyon kilo tohumluk, 330 bin lira muavenet-i nakdiye gönderilmiştir. Müessesat-ı ziraiyemizin ıslahı için bir Macar mütehassıs celp edilmiştir. Islahat ve icraat-ı vakıanın temin-i istikrarı için sanayie, ticaret borsalarına, sanayi ve ticaret odalarına, meadinimizin işletilmesine, kooperatiflere ait yedi kanun layihası ihzar ve müteaddit nizamnameler tanzim edilmiş ve sanayi, ziraat, orman, baytar mekteplerinin programları ihtiyaca göre ikmal ve tevsi olunmuş ve bu mesleklerde yetişmek üzere Macaristan'a, Almanya'ya kırk üç talebe izam kılınmıştır.

Ziraat Bankası'nın mahsulat üzerine ikraz muamelesi yapması bunun ile temin olunduğu gibi, haşarat, emraz-ı nebatiye, tohum laboratuvarları tesisine ibtidar edilmiştir. Hal-i harp ihtiyacı tazyik ettiği cihetle, ihracatı ihtiyaç ile tevzin edebilmek üzere ihracat komisyonu yapılmış ve emr-i iaşede müşkilata düşülmesine meydan kalmaması için mükellefiyet-i ziraiye usulü ihdas ve kanuna rabt kılınmıştır.

1332 Senesi İttihat ve Terakki Kongresi
(332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla
Bu Babda Yazılan Makalatı Muhtevidir), ty [1916]

[BELGE 8]

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ve milli şirketlerin hesaplarını incelemek üzere İttihat ve Terakki Fırkası tarafından seçilen komisyonun raporu (1916 İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunulmuştur)

İttihat ve Terakki Fırkası heyet-i muhteremesi tarafından bilintihab tetkikine memur edildiğimiz Heyet-i Ticariye hesabatının netaicini arz ve beyandan mukaddem bu babdaki mütalaat ve ihtisasatımızın heyet-i âliyelerine muhtasaran arzını faideli addettik.

İstanbul murahhası refik-i muhterememiz Kemal Beyefendi'nin "İstanbul'un bir sene üç aylık iaşesi" hakkında kongreye takdim ettiği izahatnamede serd ve tafsil ettiği üzere Harb-i Umumi'nin ilanını müteakip Boğazların kapanması üzerine payitaht ve civarının iaşesi mesele-i mühimmesi karşısında bulunulmuş olduğundan ahalinin eyâdi-i ihtikârdan tahlisiyle daimi ve ucuz ekmek tedarikini teminen hükümet-i seniyece ittihaz edilen tedabir ve mukarreratın netaicinden olarak işbu Heyet-i Ticariye vücuda gelmiştir. Filhakika defatir-i hesabiyenin tetkikinden anlıyoruz ki Heyet-i Ticariye İstanbul'un duçar olduğu ihtiyac-ı şedide acilen çaresaz olmak için piyasada mevcut olan bir miktar buğdayı mubayaa ile beraber Harbiye Nezareti'nden 1.242.000 kilo buğday ve 2.500 çuval dakik istiâne etmekle işe başlayarak müteakiben Konya tüccarları ile 25 Teşrinisani 330 tarihinde 3.600 vagon buğday için bir mukavele akdediyor ve bununla ilk eyyam ihtiyacı temine muvaffak oluyor. Bu ilk tecrübe ve muvaffakiyetin verdiği hararetle Anadolu'nun hatt-ı hadîdiye civar olan yerlerinden vücuda getirilen teşkilat ile peyderpey buğday ve un mübayaatına germi vererek bir ahenk ve ıttırad-ı tam içinde merkez-i saltanat ahalisinin en mübrem olan ekmek ihtiyacını tatmin etmiş bulunuyor. Şayan-ı zikr ve şükrandır ki Heyet-i Ticariye İstanbul'un iaşesini düşünür-

ken Anadolu müstahsillerinin de menfaatini nazar-ı dikkatten dûr tutmamış ve mahallerinde 44 paradan 60 paraya kadar buğday mubayaa etmiştir.

...

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye yevmen fe yevmen hâsıl ettiği tecrübe ve mümâreseye binaen saha-i iştigalatını tevsi ederek memleketin ihtiyacat-ı sairesini de pîş-i mütalaaya almış ve şeker, bulgur, fasulye, zeytinyağı, gaz gibi mevadd-ı zaruriyenin de ahaliye ehven fiyatıyla tedarik ve tevzii esbabına tevessül etmiş ve muvaffak olmuştur. Bunlar meyanında ehemmiyet-i mahsusesi itibariyle en şayan-ı dikkat olanı şekerdir.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin mebadi-i Harb-ı Umumi'de İstanbul piyasasından mubayaa ettiği 402.773 kilo şeker ile Avusturya-Macaristan'dan celbine muvaffak olduğu miktarın suret-i sarf ve tevzii hakkında bir fikr-i mahsus hâsıl etmek için tanzim edilen cetvel zîrde derç edilmiştir. Bundan müsteban olacağı üzere hadd-i azami olarak kıyyesi 9 kuruştan tevzi edilmiş, ancak bu meyanda şekerci ve helvacı esnafına yalnız 4.946 kıyyeden ibaret olan bir miktar 20 kuruş 75 santimden satılmıştır. 112.092 kilosunun emzikli çocuklara 6,5 kuruştan tevzii hasseten işaret edilmeye sezadır ki fikrimizce Heyet-i Mahsusa-i Ticariye bu hareketle hikmet-i teessüs ve teşekkülünü en celi bir suretle izhar etmiştir.

...

Ânifen arz olunan bilançoda görüldüğü üzere henüz elden çıkarılamayan şeker, sabun gibi malların kaça satılacağı malum olmamasına ve Harbiye Nezareti'yle şehremanetine mütekabil düyunun rüyet-i muhasebesi de hitam-pezir olmamasına mebni heyet-i mezkûre bittabi tasfiye-i hesabata muvaffak olamamıştır.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin müddet-i iştigalatı zarfında 1.762.377 lira ciro yapmış olmasına nazaran 273.374 liradan ibaret olan temettüat-ı safiye vehleten istisgar edilebilirse de heyetin kasd-ı ihtikârdan mübaadetle sırf tehvin-i ihtiyacat-ı ahaliyi nazar-ı dikkate aldığı unutulmamalıdır.

Şu hesabata nazaran temettüat-ı safiye yüzde 15,5 ve 65.110 liraya baliğ olan mesarif-i umumiye de yüzde 2,67 nispetindedir. Bu kadar azim bir cironun tedviri için vukua gelen mesarifin asgari bir nispette bulunması temşiyet-i umur ve muamelattaki meleke ve mahareti irae etmekle şayan-ı takdir görülmüştür.

"1332 Senesi İttihat ve Terakki Fırkası Tarafından Şirketlerin
Hesabatını Tetkik Etmek Üzere İntihab Edilen
Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor",
Tanin, 15 Teşrinievvel 1916, s. 3; 16 Teşrinievvel 1916, s. 3

[BELGE 9]

İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey tarafından 1916 İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne sunulan, Cemiyet'in İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin üstlendiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetleri üzerine izahatname (Şirketler ve Milli Banka bölümü)

... Bu muamele-i ticariye ve tevziiyeye müdahaleden maksat kasd-ı ticari olmayıp memleketin temin-i ihtiyacı olmuştur. Harb-i hazırın ehemmiyet-i mevzuu faaliyetinden istifade edilebilecek kuva-i mevcudenin bir hedef-i müşterek ve muayene tevcihini emrediyordu.

Payitahtımız gibi bir milyondan fazla nüfusu cami olan bir memleketin temin-i iaşesi ve halkın kuvve-i mukavemesinin tezyidi muazzamat-ı umurdan olduğu etrafıyla idrak ve ihata edilmiş ve her türlü tedabire müracaat edildikten sonra ancak bu tarik-i iaşeye tevessül kılınmıştır. Filhakika bu usulün ihtiyarındaki isabet-i nazarı vukuat bütün kuvvetiyle izah etmiştir.

Evvelce de bir nebze bahsedildiği üzere muamelat-ı vakıanın nef'i yalnız keyfiyet-i iaşeye ve itidal-i fiyata münhasır kalmamıştır. Muamelenin tarafımızdan deruhte edilmesi bütün hat boyunda bulunan Anadolu tüccarının bu işe teşriki iki mühim netice vermiştir. Birisi tahşidat-ı evveliye hitam bulup da tüccara vagon itasına mübaşeret edildiği esnada Anadolu'da 20 nihayet 25 paraya düşmüş olan zahire fiyatından vagon almaya muvaffik olan pek mahdut tüccar sevk edebildiği zahireyi 60, 70 paraya kadar satarak az bir maldan külli istifadeler temin etmiş ve buna mukabil mesarif-i istihsaliyesine bile tekabül etmeyecek bir fiyatla mahını elden çıkarmaya mecbur olan zürra mutazarrır olmuştur.

20 paradan vehleten 44, bilahare 55 paraya kadar tarafımızdan iblağ edilen zahire fiyatı Anadolu zürra ve tüccarı için büyük bir vüs'at ve inbisat bahş etmiş olduğundan o dakikadan itibaren her tarafta mühim mikyasta yakazet-i ticariye başlamıştır.

Dün İstanbul piyasasında bigâne olan birtakım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsat-ı cesime-i ticariyelerini ve İstanbul piyasasında haiz oldukları mevkii göstermekle iftihar ve birtakım tufan-ı itiraz içinde vuku bulan mesai ve metâibimizin caize-i maneviyesini bu suretle iktitaf ediyoruz.

Bu muamele-i ticariyeden maksat kasd-ı ticari olmadığını biraz evvel söylemiş idik. Maksut bu olmasa dahi bu cesim muamelatın mühim bir temettü temini derkâr idi. Bu temettüatın şimdilik cihet-i istimalini tayinde tereddüt etmedik. Anadolu'nun ve binnetice memleketimizin ahval-i iktisadiyesiyle temas bize birtakım hakikatler öğretmiş ve hakiki kurtuluşun yolunu göstermiş idi.

Cihan terakkiyatını her şeyde bir teşkilat ve rehnümaya medyun olduğunu unutmamak lazım gelir. Devr-i kadimin harabi-i idaresi bu teşkilata düşman ol-

muş ve Meşrutiyet idaresi ise gavail-i dahiliye ve hariciyeden başını kaldırarak memleketin evamil-i esasiyesinden olan içtimai ve iktisadi teşkilata vakit ve imkân bulamamış idi.

Binaenaleyh saha-i faaliyetimizde teşkilat-ı iktisadiyeye başlamak fikri derhal zihnimize tebâdür etti.

Kuvvetli sermayeler milletlerin rehakâr elleri olduğunu ilim ve tecrübe ispatta devam ediyor. Biz de elimizde teraküm eden sermaye ile memleketin ati-i iktisadisini vaz' edecek olan şirketlerden bazılarının tesisini düşündük. Ankara-Konya hatları üzerinde bulunan mahaller ile tesis edilen münasebatın tarafeyne bahş ettiği emniyet nısf sermayesi bizim nısf sermaye Anadolu tüccarı tarafından vaz' olunmak üzere 200.000 liralık bir şirketin, Anadolu Milli Mahsulat Şirketi'nin bais-i vücudu oldu. Bu şirketin dahil ve hariçte gördüğü itibar ve rağbet Kantariye ve Ekmekçiler şirketlerinin dahi peyderpey tesisine sebep olmuştur.

Şeker, yağ, pirinç, kahve gibi istihlakat-ı mühimme-i memleketten olup hariçten celbe mecbur olduğumuz mevadın ithali umuriyle iştigal etmek üzere Milli Kantariye Şirketi tesis olundu. Anadolu Milli Mahsulat Şirketine Anadolu tüccarı teşrik edildiği gibi bu şirkete de İstanbul bakkalları hissedar edilmiştir. Bakkalların vâsi mikyasta iştirakini teshil ve temin için şeker tevziatında bulunup bu muameleden dolayı beher kıyye başına 40 para ücret-i nakil ve tevzi alan bakkalların nısf ticareti tefrik ve esman-ı hâsılası hisse senedatına tebdil edilmek suretiyle mezkûr şirkete şimdiye kadar bakkallardan pek çokları teşrik edilmiştir.

Bu şirket dahi 200.000 liralık bir şirket olup bunun da nısf hissesi temettüattan tamamen vaz' olunmuştur.

Üçüncü şirket de Ekmekçiler Şirketi'dir. Bu da 100.000 liralık bir sermaye ile teşekkül etmiştir. Bu şirketin de nısf sermayesi tamamen temettüat-ı mezkûreden vaz' edilmiş ve nısfı ekmekçiler tarafından konulmuştur.

Ekmekçilerin bu şirkete temin-i iştirakleri maksadıyla cemiyetçe bunlara un tevzi edildiği esnada çuval başında 40 para alınmak suretiyle sermaye-i evveliyeleri teraküm ettirilmiş ve bilahare gerek bu para gerek ayrıca tesviye ettikleri mebaliğ ile şirketin tesisi muvaffakiyetpezir olmuştur.

Yukarıda arz edildiği veçhile teşkilat-ı iktisadiyenin bir cüzünü temin maksadıyla tesis edilen işbu şirketlerin her birinin teşkilinde başka fikirlerin de hâkimiyeti mevcuttur.

Milli Mahsulat mevadd-ı iptidaiye istihsal eden Anadolu zürra ve tüccarının malını kıymetlendirerek merkez-i istihsal ile mahrec-i ticari arasındaki münasebatın muntazam cereyanını temin etmek gibi bir gayeyi istiksa eyleyecektir.

Bu şirketleri tamamen manidar etmek ve bahsolunan teşkilat-ı iktisadiyenin kuvvetli bir esasını vaz' eylemek için yapılacak şey teşebbüsat-ı mezkûre-i ticariyeden hâsıl olan temettüat için bir banka teşkil eylemektir.

Bu bankanın suret-i teşkili ve sermaye-i müterakimin mezkûr bankaya nakli hakkındaki teklif dermeyan edilmeden evvel şurasını arz etmek isterim ki yukarıdan beri zikredilen muamelat-ı ticariyeden hâsıl olup gerek aynen ve nakden elde bulunan, gerek şirketlere mevzu olan sermayeden şimdiye kadar vuku bulan temettüata ne şahs-ı manevi, ne de bunu idare edenler iddia-i tasarruf ve temellükü hatıra bile getirmediği cihetle mesarifat-ı vakıa-i zaruriyeden maada tahassül eden her nev temettü tamamen ve emaneten hıfz edilmiş ve bunun bittabi memlekete nafi olacak bir emr-i mebrure tahsisiyle devamlı bir sermaye-i hayriyenin tesispezir olmasına müsaade buyurulacağı muhakkakat-ı umurdan addedilmiş olunduğundan ol babdaki mütalaanın berveçh-i zîr arzına müsaraat kılınmıştır.

Yukarıda bahsedilen şirketlere mevzu sermayenin yekûnu 233.100 lira olup elde seneden, nakden ve aynen bulunan malın mecmu kıymeti ise 40.000 lira ki elde mevcut malın kıymet-i hakikiyesi de dahil edildiği takdirde cem'an 300.000 lira kadar bir meblağ teşkil edeceğine ve şirketlerde mevzu paranın bu sene memul-i kavi olan temettuu dahi lâ-akal 100.000 liraya baliğ olacağına göre elyevm 400.000 lira mevcut demek olup bu sermayenin esas ittihazıyla ve ahalinin temin-i iştirakiyle 1.000.000 liralık bu bankanın heman tesisine ibtidar olunabilir. Bankaya vaz' edilecek işbu sermayenin resulmalinin vakıf ve her sene hâsıl olacak nemasını sermaye-i asliye zam etmek suretiyle tenmiye edilmesi işbu müessesenin hem zaman-ı devamı, hem de ahd-i karibde hayret-feza bir derecede tevessü ve inkişafını mucip olacağından himayesi sadedinde bulunduğumuz milli iktisadın en büyük nokta-i istinadını vücuda getirmiş ve teşekkül etmiş ve edecek bu gibi şirketlere cesaret vermiş olacağız. Buraya kadar arz ve tafsil edilen izahattan elbette anlaşılmıştır ki muamelat-ı mezkûre elsine-i halkta deveran ettiği üzere esnaf cemiyetlerinin şahs-ı maneviyeleri namına tedvir edilmeyip belki Emanet'in ve bendenizin emniyet-i mahsusesini haiz olan esnaf cemiyetleri kâtiplerinden bazılarının refakatinde teşkil edilen bu heyet-i ticariye marifetiyle icra edilmiş ve esnaf cemiyetleri yalnız tevziattan dolayı kendilerine ita edilen ücret-i tevziyeden ve esnafın alıp sattığı temettüattan terk ettikleri tasarrufat-ı şahsiyelerinden istifade etmişlerdir.

Tasarrufat-ı şahsiyeleri arz ve tasvir edildiği veçhile kendilerine bittabi terk edildiği gibi ücûrat-ı tevziiyeden hâsıl olan mebaliğ dahi esnaf cemiyetlerinin taazzuvu ve bütçelerinin tevzini için ayrıca muhafaza edilmiştir.

Söze hitam vermezden evvel muamelat-ı mezkûre-i cesimeyi idare eden arkadaşlarımın gösterdikleri faaliyet ve gayreti ve hüda-pesendane olan fazilet ve istikameti alenen takdir ve takdisi bir vazife-i kıymetşinas addettiğimi huzur-ı heyet-i muhteremelerine arza mecburum.

Berveçh-i zîr tezyil edilen hesabatımızın kongre heyet-i muhteremesince tetkiki ve tazimat-ı bî-nihayemin kabulünü rica ederim.

Kemal

"İaşe Meselesi", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916, s. 3; 15 Teşrinievvel 1916, s. 2

[BELGE 10]

Men-i İhtikâr Komisyonu'nun beyannamesi

Memleket müthiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramanane harp ediyor. Hudutlarda ve ecnebi topraklarda namus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdikleri fedakârlıklardan beklenen semerelerin tamamen iktitaf edilebilmesi ve şanlı bir sulhun teminine imkân hâsıl olması memleket dahilinde kalan vatandaşların da her birinin şu an-ı mühim-i tarihide herkese terettüp eden vazifeyi bihakkın idrak etmesine ve vatanın esbab-ı müdafaasını tezyid ve takviye edecek surette çalışmasına mütevakkıf olduğu şüphesizdir.

Halbuki hususiyle son zamanlarda muamelat-ı ticariye maatteessüf çirkin ve gayr-i kabil-i tecviz bir şekil almış ve bazı havayicin fiyatı bir sebeb-i meşrua müstenit olmaksızın son derecede artmıştır.

Filhakika muharebenin tesiriyle dünyanın her tarafında fiyatlar yükseldi. İstihsalatın azalması, nakliyatın güçleşmesi, umum ücûratın artması gibi birtakım esbab-ı tabiiye tesiriyle vukua gelen tereffu-i fiyat bir emr-i zaruri gibi telakki olunursa da memleketimizde birtakım insafsız muhtekirler sırf hırs ve tamah sevkiyle fiyat-ı eşyayı kat kat artıracak yolda muamelata kalkışmışlardır. O surette ki aynı malın değil bir ay, bir hafta, bir gün içinde birkaç kere fiyatında tereffu husule geldiği görülmüştür. Muharebeden evvel bir liraya satılan bir potin bugün dokuz liraya, altmış paraya satılan basma otuz kuruşa, dört kuruşa satılan patiska altmış beş kuruşa fırlamıştır. Bu şekli alan ticaretin ise şekavetten farkı yok demektir. Memleketin şu müşkül zamanında menfaat-ı zatiye uğrunda fiyat-ı eşyayı böyle yükseltmeye kalkmak da vatana hıyanetten başka bir şey değildir. İşte erbab-ı ticaret ve yesâr içinde halkın tahammülü ile istihza eder gibi bu yolda muamelat-ı ihtikâriyeye teşebbüs eden vicdansızları artık ezmek vazifesi geldiğini gören hükümet men-i ihtikâr hakkında dün gördüğümüz kanunu neşrettiği gibi kanunun tatbikiyle bilhassa meşgul olmak üzere de komisyonumuzu teşkil etti.

Erbab-ı sanat ve ticaretin meşru bir surette temin-i menfaat etmelerinden tabii bir şey tasavvur olunamaz. Komisyonumuz halkın menafiini düşünmekle beraber namuslu tüccar ve esnafı himaye etmekten de bir an halî kalmayacaktır. Komisyonun bütün şeref ve faaliyeti muhtekirlerin aleyhinde masruf olacaktır. Bu hususta gerek halkımızdan, gerek namuslu tüccar ve esnafımızdan muavenet göreceğimizi ümit eyleriz.

Komisyon kanunun verdiği salahiyete istinaden tüccar ve esnaftan kanunda musarrah olan hususattan maada şimdilik atideki noktaların icrasını talep eder.

1. Dükkân camekânlarından teşhir veya dahilinde hıfz edilen mevadın kâffesinin üzerinde fiyatlarını aşikâr surette mübeyyen bir pusula bulunacaktır.

2. Tüccar ve esnaftan veya efrad-ı halktan olup da ticarete başlamış kimselerden her kimin yedinde:

Elif - patiska ve emsali

Be - basma

Cim - erkek için elbise ve kadın için kostüm tayyör imaline salih kazmir, çuha, şayak vesair yünlü kumaş

Dal - kadın, erkek ve çocuk ayakkabısı

He - ayakkabı imaline salih kösele vesair debagat edilmiş ve edilmemiş deriler varsa nihayet on iki güne kadar:

Elif - miktarlarını

Be - kendilerine kaça mal olduğunu

Cim - elyevm kaça satacaklarını

Dal - kimden ve ne vakit aldıklarını mübeyyin komisyona Türkçe bir defter vereceklerdir.

3. Zincirleme suretiyle alınıp satılmış yani toptan satan tüccarlardan doğrudan doğruya esnafa geçmeyip de spekülasyon suretiyle gerek esnaftan gerek tüccardan elden ele satılmış ve bu suretle fiyatları yükseltilmiş mallar sahip olana iade kılınacaktır. Binaenaleyh bu yolda mal toplanmış ve almış kimseler onu aldıkları adama ve o dahi kezalik aldığı adama iade edecek, verdiği bedeli istirdat eyleyecektir.

Bu muamelenin icrası için nihayet on gün mühlet verilmiştir. On gün mürurundan sonra esnaf ve tüccardan kimin nezdinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa kanunun madde-i mahsusası mucibince cezaya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında müşkilata uğrayanlar komisyona müracaatia keyfiyeti ihbar etmelidirler.

"Men-i İhtikâr Komisyonunun Beyannamesi",
Ticaret-i Umumiye Mecmuası, sene 1,
S. 6 (1 Haziran 1333), s. 92-93;
"İhtikârın Meni: Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Beyannamesi",
Sabah, 27 Mayıs 1917, s. 1-2

[BELGE 11]

Esnaf Cemiyetleri

25 Şubat 1910 günlü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'nin yürürlüğe girişinden Birinci Dünya Savaşı sonuna değin İstanbul'da kurulan esnaf cemiyetleri

	Cemiyetin adı	Kuruluş tarihi	Kurucu üye sayısı
1.	Turşucu Esnafı Cemiyeti	14.5.1910	31
2.	Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti	19.5.1910	2.132
3.	Kantar İmalcı Esnafı Cemiyeti	9.6.1960	29
4.	Simitçi ve Ekmekçi ve Börekçi ve Kurabiyeci ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti	16.6.1910	73
5.	Bedestan-ı Atik Esnafı Cemiyeti	30.7.1910	165
6.	Nakkaş ve Sıvacı ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti	14.9.1910	282
7.	Saraç Esnafı Cemiyeti	5.11.1910	74
8.	Kereste Merkepçi Esnafı Cemiyeti	30.11.1910	50
9.	Hakkâk Esnafı Cemiyeti	4.12.1910	14
10.	Lağımcı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti	2.1.1911	321
11.	Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti	7.1.1911	118
12.	Araba İmalcı Esnafı Cemiyeti	29.1.1911	77
13.	Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti	15.2.1911	66
14.	Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti	23.2.1911	107
15.	Kaba Sepetçi Esnafı Cemiyeti	4.3.1911	83
16.	Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti	11.4.1911	1.273
17.	Celep Esnafı Cemiyeti	13.4.1911	45
18.	Saka Esnafı Cemiyeti	24.4.1911	179
19.	Saatçi Esnafı Cemiyeti	6.6.1911	65
20.	Havyarcı Esnafı Cemiyeti	24.4.1911	33
21.	Toptancı Sığır Kasap Esnafı Cemiyeti	18.7.1911	79
22.	Bahçıvan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti	26.8.1911	122
23.	Hamal Esnafı Cemiyeti	30.8.1911	1.828
24.	Ekmekçi Esnafı Cemiyeti	2.9.1911	101
25.	Kasap Esnafı Cemiyeti	9.9.1911	277
26.	Taze Balık Satıcı Esnafı Cemiyeti	22.10.1911	95
27.	Tahin Helvacı Esnafı Cemiyeti	31.1.1912	57
28.	Mest Dikici Esnafı Cemiyeti	18.3.1912	127
29.	İpçi Esnafı Cemiyeti	8.4.1912	18
30.	Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti	13.4.1912	175
31.	Hamamcı Esnafı Cemiyeti	1.5.1912	69
32.	Peynirci Esnafı Cemiyeti	11.6.1912	64
33.	Nalbant Esnafı Cemiyeti	18.6.1912	136
34.	Kuyumcu Esnafı Cemiyeti	26.6.1912	232
35.	Osmanlı Terziler Cemiyet-i İttihadiyesi	30.6.1913	52
36.	Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti	9.7.1912	136
37.	Mavna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti	27.11.1913	166
38.	Sigara Kâğıtçı Esnafı Cemiyeti	2.1.1914	20
39.	İnekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti	4.2.1914	429
40.	Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı Cemiyeti	18.3.1914	216
41.	Leblebici Esnafı Cemiyeti	2.4.1914	41
42.	Muhallebici Esnafı Cemiyeti	19.5.1914	75
43.	Şekerci Esnafı Cemiyeti	27.5.1914	87
44.	Bakkal Esnafı Cemiyeti	18.7.1914	211
45.	Yufkacı ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti	18.7.1914	36
46.	Kıraathaneci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti	24.10.1914	1.500
47.	Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti	27.10.1914	49
48.	Terzi Esnafı Cemiyeti	5.11.1914	39
49.	Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti	6.12.1914	13
50.	Otelciler Cemiyeti	23.1.1915	50
51.	Çulha Esnafı Cemiyeti	11.5.1915	43

Kâzım Yorulmaz, *Kılavuz: Esnaf Neleri Bilmelidir*, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, s. 27-29

[BELGE 12]

Çiftçiler Derneği'nin kuruluş amaçları

Madde 1. Mevcudiyet-i milliyemizi temin, vaziyet-i iktisadiyemizi tersin edecek yegâne amil olan ziraat ve şuabatının ıslah ve terakkisine ait müzakerat icra ve tedabir-i muktaziye ittihaz edilmek maksadıyla ve "Çiftçiler Derneği" unvanıyla bir cemiyet-i fenniye ve iktisadiye teşekkül eylemiştir.

Madde 2. Zürramızın tenvir-i efkâr ve himaye-i menafiine müteallik kavanin

ve nizamat neşrini temin zımnında hükümet-i seniye ve Meclis-i Mebusan zımnında teşebbüste bulunmak ve ziraata müteallik risaleler, kitaplar neşretmek, müessesat-ı ziraiye ve baytariyenin ıslah ve terakkisine ait mesaili merci-i aidesine arz eylemek, ziraat ve şuabatına ait mektepler tesis ve küşadı ve alâim-i cûye rasathaneleri teşkilatının memalik-i Osmaniye'nin her tarafına teşmili esasını istikmal eylemek, ziraat ve şuabatına ait sergiler, müsabakalar küşadıyla teşvikat-ı ziraiyede hükümete muavenet etmek, neşriyat-ı mütevaliye icrasıyla efkâr-ı umumiye-i milleti ziraata muhabbet ve merbutiyete imale ile, ziraatın muhtaç olduğu levazımı tedarikte ve mahsulat-ı ziraiyenin ihracat ve sarfiyatında delalet ve vesatette bulunmak, mekâtib-i umumiyede ve kışlalarda ziraat tedrisatının müfit ve ameli bir hale getirilmesi için manen ve maddeten muavenette bulunmak, vilayat-ı Osmaniye dahiline ve bazı Avrupa merakizine heyet-i fenniyeler izamıyla ahval-i iktisadiye ve ihtiyacat-ı ziraiyesini tetkik ve memlekette tatbik ettirmek, memalik-i Osmaniye ve ecnebiye dahilinde zirai ve iktisadi bazı seyahatler tertip ve icrasıyla ziraat ve şuabatı müntesip ve muhibbi dernek azasının adedini teksir eylemek, umum mekâtip talebesini evkat-ı münasibede alat-ı ziraiye depolarına, ziraat, baytar, orman mektepleriyle numune tarlalarına, bahçe ve ormanlara ve sanayi-i ziraiye fabrikalarına götürmek suretiyle ameli dersler verdirilmesi için teşvikat ve teşebbüsatta bulunmak, ağaç bayramları ihdasiyle teşcir-i arazi ve cibâle hizmet etmek ve mevcut ormanların hüsn-i idare ve vikâyesi ve kiraya baltalıklar tefriki zımnında nezaret-i aidesi nezdinde teşebbüsatta bulunmak, her nev ziraat şirketleri teşkilatını teşvik ederek müteşebbislerine rehberlik etmek, memalik-i Osmaniye ve ecnebiye ziraat mekteplerine girmek isteyen talebeye delalet ve muavenette bulunmak, hayvanat-ı ehliyeyi ıslah ve teksir ve ziraata faideli umum hayvanatı himaye eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur.

"Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (11 Eylül 1332), s. 13-16

Çiftçiler Derneği 1919 yılında siyasal partiye dönüşmüş ve nizamname-i esasisi yeniden kaleme alınmıştır. Yeni nizamnamenin amaçları için bkz. "Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 3, S. 3-4 (1 Mart 1335), s. 426-430. Yeni harflerle bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 460-461.

[BELGE 13]

İktisadiyat Mecmuası muhabirinin İzmir'in iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi

Yeni mahsul peyderpey piyasaya geliyor, pazar-ı ticarete arz olunuyor. Fakat bu sene piyasanın hal ve rengi büsbütün başka bir halde bulunuyor. Sair zamanlarda yeni mahsuller bahusus feyz ve bereket senelerinde piyasada pek dûn fiyatlarla satılıyor ve ancak zaman geçtikçe fiyatı arttıkça artıyordu. Bundan spekülasyon ticaretiyle meşgul yerli ve ecnebi birtakım sermayedar madrabazlar istifade ediyordu. Halbuki bu sene yeni mahsul doğrudan doğruya zürra tarafından eski mahsule ait mallardan daha pahalı fiyatlarla çıkarılıyor. Zürra artık sermaye sahibi olduğu için malını elinden çıkarmaya asla istical etmez, müsait zamanı beklemekte hiçbir mahzur görmez. İstical eden birisi varsa spekülatör tüccardır ki zürraın mah rakibinin eline geçmesin diye yeni mahsulü almakta fevkalade bir istical gösteriyor, ve bundan dolayı zürra pek yüksek fiyatlar arz etmekten çekinmiyor.

Yeni mahsulün bu kadar yüksek fiyatlarla piyasaya çıkması İzmir'de herkesi şaşırtmıştır. Hattâ öteden beri ziraatın himayesini kendisine şiar ittihaz etmiş olan gazeteler bile rençper ihtikâr yapıyor diye feryat koparmaya başlamışlardır. Rençper bütün malını piyasaya çıkarmayıp da yüksek fiyatlar elde etmek maksadıyla mahsulünün ancak yüzde onu veya yirmisini çıkarmasını ihtikâr addediyorlar. İhtikârın bu derece suiistimal edilmesi, bu kadar yanlış telakkilere maruz kalması istigrab edilemez. Ahval-i hazıranın efkâr-ı umumiyede husule getirdiği asabiyet pîş-i teemmüle alınırsa bu mübalağalı itirazların manası pek çabuk anlaşılır. Herkes ilca ile hal-i husule gelen sıkıntılı ahval ve bilhassa galâ-i es'âr için bir mesul arar. Galâ-i es'âr yüzünden ihtikârı kabarta kabarta nev-i beşerin en büyük afeti derecesine çıkarmak pek kolay ve ammeyi pek ziyade okşayan bir iştir. İşte zavallı rençperin dahi ihtikârla itham edilmesi bu gibi bir halet-i ruhiyenin mahsulüdür.

Halbuki esas itibariyle rençperin yeni mahsulü yüksek fiyatlarla satmaya çalışması pek tabii bir şeydir. Kendisinin işlettiği arazinin kıymeti, alat ve levazım-ı ziraiyenin kıymeti beş on misli arttığı gibi kendisinin istihdam ettiği adamların ücûratı, kendisinin havayic-i zaruriyesi için almaya mecbur olduğu eşyanın bedelleri birkaç misil fırlamış, şerait-i hayatiye ve istihsaliye büsbütün başka kalıba girmiştir. Buna rençperin kâğıt paraya izafe ettiği kıymetin pek dûn olduğu dahi düşünülürse yeni mahsul için istenilen fiyat asla istiksar edilemez.

Şimdiye kadar piyasaya çıkan her bir mahsul için başka başka tezahürat meşhud oluyor.

Hububat - Şehrimizde en ziyade yaygaraya sebebiyet veren mesele hububatın fevkalade pahalı satılmasıdır. Hububat demek fukara-i ahalinin yegâne medar-ı

maişeti olan ekmek demektir. Hububatın bu derece firlamasına müsaade edilmemeli imiş. Ekmeğin bu kadar pahalı satılması bittabii şayan-ı memnuniyet ahvalden değildir. Fakat bunun için rençperi mesul tutmak pek büyük bir haksızlıktır. Galâ-i es'âr umumi bir tecellidir. Sair mahsulatta olduğu gibi hububatta dahi runüma olması pek tabiidir. Esasen köylünün hükümete mahsulünün yüzde on iki buçuğunu aynen vermesi büyük bir zarardır. Diğer sunuf-u halk vergilerini nakden nakidin eski kıymeti üzerinden veriyor. Halbuki köylü vergisini aynen veriyor. Bugün ayniyatın nakde nispetle birkaç misil fazla kıymetli olduğu düşünülürse esasen fevkalade ağır olan aşar vergisinin köylü için ne kadar tahammülfersa bir hale geldiği meydana çıkar. Bundan fazla olarak köylü aşarın bir mislini mübayaa suretiyle vermeye mecbur tutuluyor. Mubayaa suretiyle hükümet tarafından köylüye tediye edilen fiyat bittabii spekülasyon tesiriyle fevkalade kabaran piyasa fiyatından kat kat dûndur.

Ahval böyle iken köylünün spekülasyona meydan vermeyerek madrabazın müstehlikinden talep edeceği fiyatı doğrudan doğruya kendisinin istemesini istiksar etmek elbette doğru olamaz. Köylünün elinden çıkan mal doğrudan doğruya müstehlikinin eline geçseydi, ihtimal ki köylünün fazla fiyat istemesi şayan-ı teessüf olabilirdi. Halbuki mal rençperin elinden çıktıktan sonra birkaç madrabazın elinden geçer ve müstehlikinin eline gelinceye kadar iki misil fiyat bulur. Bu fark-ı fiyattan madrabazın kesesine gireceğine doğrudan doğruya müstahsil olan rençperin kesesine girmesi milli iktisat nokta-i nazarından daha muvafik değil mi?

Rençperin fazla fiyat istemesine izhar-ı teessüf olunacağına hükümetin rençperin şevk ve gayret-i istihsaliyesini kesr edecek tedabirden tevakki etmesi temenniyatı izhar olunsa daha muvafik olur. Bugün inkâr olunamaz ki bu harp zamanında bu kadar müşkilat içinde, çalışabilecek kolların bu kadar kıt bulunduğu zamanda bütün milleti beslemeye ve memlekete milyonlarca liranın celbine medar olabilecek mebzul mahsulatın yetiştirilmesine muvaffakiyet hâsıl olması ancak galâ-i es'ârın köylünün menfaat damarını tahrik etmesinden ileri gelir. Bu fevkalade fırsatı kaçırmak istemeyen köylü geceli gündüzlü çalışır, her türlü meşakk ve mezahime katlanır. Fevkalade mesai sarf eder. İstihsalat-ı mümkün olduğu kadar artırmaya çalışır. Yoksa rençperi bu derece faaliyete getirecek başka hiçbir tedabir ve vasıta bulunamazdı.

Üzüm - Üzümün fiyatı daha rençperin elinde iken ilk hamlede otuza kadar firlamıştır. Fiyatın birdenbire bu derece firlamasına asla ihtimal verilmediği için alıcılar pusulayı şaşırmış ne yapacağını bilmiyorlar. Açıkgöz geçinen ve geçen sene spekülasyonun tadını tatmış, spekülasyon yüzünden binlerce liralar kazanmış olan bazı madrabazlar köylünün elinden üzümleri ucuz kapmak için beynlerinde bir ittifak husule getirmeye teşebbüs ediyorlar. Eski devirde cay-i tatbik bulan bu gibi manevraların zamanı çoktan geçmiş, şimdi artık rençperin gözü açılmış, mahsulünü satmak için günler haftalar değil icap ederse aylar bile bekleyebilir, rençperin menafiini vikaye ve muhafazaya azmetmiş olan resmi ve gayr-i resmi müesseseler bu gibi bir ittifakın vücut bulup maksadına ermesine asla meydan vermezler. Tüccar madrabazlar ne isterlerse yapsınlar, istedikleri hile ve manevraları kullansınlar hiçbir vakit fiyatların gittikçe firlamasına mani olamayacak, geçen sene tüccarın spekülasyon yüzünden kazandıkları paraların kısm-ı küllisi bu sene rençperin kesesine girecektir.

8 Eylül 1333

Mim. Nun., "Yeni Mahsul: İzmir Muhabir-i Mahsusemizden",
İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 64 (14 Eylül 1333), s. 6-8

[BELGE 14]

İktisadiyat Mecmuası muhabirinin Adana vilayetinin iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi

Harb-i Umumi'nin vilayetimizin hayat-ı iktisadiyesine icra ettiği tesirler yavaş yavaş zail oluyor. Mahdut birtakım tüccar ve esnaf eskisi gibi muameleye devam edemiyorsa da diğer birtakım tüccar vardır ki eskisine nazaran kat kat fazla bir surette para kazanıyorlar. Ezcümle zürra bu sene pek mühim istifadeler temin etmişlerdir. Galâ-i es'âr dolayısıyla müstahsiller dahi mallarını pek iyi fiyatlarla satmaya muvaffak olmuşlardır. Küçük büyük mal stoklarına malik olan toptan ve perakende tüccar dahi mallarını iki üç misil fazla fiyatlarla satmaya muvaffak olmuşlardır. Değirmenler, iplik fabrikaları, sınai müesseseler pek parlak işler yapmışlar. Bunların ekserisi levazım-ı askeriyeye mahsus imalat ile iştigal etmişlerdir. Mevadd-ı istihlakiye bilcümle muharip memleketlerde görülen fiyatlara nispetle ehvendir. Mesela en iyi etlerin okkası sekiz veya on kuruştan fazla değildir. Sütün okkası beş kuruşa çıkmamıştır. Erzak fiyatlarının tereffuuna mani olmak için hükümet pek ciddi tedbirler ittihaz ediyor.

Adana şehrinde son zamanlara kadar altın ile kâğıt para arasında büyük bir fark görülmüyordu. Ancak son zamanlarda civar vilayetlerden altın paraya pek ziyade talep vuku bulduğu cihetle kâğıt para ile altın para arasında fark tezayüd etmiştir. Adana vilayetinde vuku bulan hububat ziraatı geçen seneye nispetle pek fazladır. Erbab-ı ihtisas tarafından vuku bulan tahminata nazaran bu sene geçen seneye nispetle yüzde otuz derecesinde fazla ziraat yapılmıştır. Ahval-i havaiye dahi ziraata pek müsait cereyan etmiştir. Pamuk mahsulü nispeten fazla olmuştur. Bu sene mahsul 30.000 balyaya baliğ olmuştur. Evvelce 50.000 balya derecesinde pamuk istihsal olunacağı tahmin olunmuşsa da bu yaz da hükümferma olan ku-

raklık hâsılatın noksan kalmasına sebebiyet vermiştir. Pamuğun kısm-ı azamı Adana iplik ve mensucat fabrikalarında imal edilmektedir. Fabrikalar sulh zamanından kat kat ziyade çalışıyorlar. Dahili fabrikaların mamulatına ziyade rağbet olunmakta binnetice bu mamulatın fiyatları kıyas kabul etmeyecek derecede fırlamıştır. Muhabereden evvel mamulat-ı dahiliyeden beş kiloluk bir iplik paketi elli kuruşa satılırken bugün 320 kuruşa kadar satılıyor. Pamuk fiyatında dahi aynı derecede tereffu görülüyor. Muhabereden evvel pamuğun okkası tahminen yalnız 7 kuruştan ibaret iken bugün 19 kuruşa satılıyor. Ve bu sayede zürraın yüzü gülmeye başlamıştır.

Pamuk fiyatında görülen tereffu binnetice pamuk ziraatının çoğalmasına sebebiyet vermiştir. İşçilerin fikdanına rağmen pamuk zer'iyatına fevkalade bir germi ile çalışılıyor.

Bağdat şimendiferinin inşaatına dahi kemal-i germi ile devam olunuyor. Yakında Adana ovasında ırva ve iska ameliyatına mübaşeret olunacağı hakkındaki haberler burada pek büyük bir hüsn tesir icra etmiştir. Uzun müddetten beri talep edilmekte olan bu ameliyatın nihayet kuvveden fiile çıkacağına kanaat hâsıl olmuş ve hükümetin bu babdaki icraatına sabırsızlıkla intizar olunuyor.

Elif. Sat., "Vilayat: Adana Muhabirimizden",
İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 5

[BELGE 15]

İktisadiyat Mecmuası muhabirinin Bursa vilayetinin iktisadi durumuyla ilgili verdiği bilgi

Son zamanlarda Bursa'nın hayat-ı iktisadiye ve umraniyesinde göze çarpacak derecede birçok asâr-ı salah ve terakki meşhud olmuştur. Bursa'da küşat edilecek olan caddeler, inşa edilecek olan haller hakkında gazetelerde uzun uzun yazılar yazılmış ve hattâ bazı gazeteler hallerin inşası nâbemevsim olduğu yolunda itirazat dermeyan etmişlerdir. Ben bu meselenin münakaşasına girecek değilim. Yalnız şurasını nazar-ı dikkate arz etmek isterim ki Bursa'nın hayat-ı umumiye ve iktisadiyesinde emsali nâ-mesbuk derecede semerebahş bir faaliyet görülmektedir. Bu faaliyetin başlıca sahası ziraattır. Filvaki Bursa bir dereceye kadar sanayi memleketidir. İpekçilik bizde bu aralık pek büyük terakkiyata mazhar olmuştur. Fakat Harb-ı Umumi ipekçiliğin inkişafına mani olmuştur.

Buna mukabil ziraat fevkalmemul bir surette terakkiyata mazhar olmuştur. Bu terakkiyat hakkında bir fikir peyda etmek için bir menba-i resmiden istihsal ettiğim erkâma atf-ı nazar kifayet eder.

Muharebeden evvel ahval-i tabiiye cereyan ettiği zamanlarda Bursa vilayetinde icra olunan zer'iyatın hadd-i azamı hiçbir vakit 1.535.829 dönümü tecavüz etmemiştir. Bu miktar zer'iyat ancak pek nadiren icra olunabilirdi. Harbin ikinci senesinde zer'iyat miktarı 442.000 dönüme kadar tenakıs etmiştir. Faaliyet-i iktisadiye devresi olan 333 senesinde ise zer'iyat miktarı 1.703.864 dönüme baliğ olmuştur. O halde demek oluyor ki bu sene Bursa vilayetinde geçen seneye nispetle 1.261.964 ve ahval-i tabiiye zamanlarına nispetle 168.135 dönüm fazla zer' olunmuştur. Asâr-ı terakki yalnız kemiyette değil keyfiyette dahi göze çarpacak derecede meşhud oluyor. Usul-i ziraatın ıslahı ve hükümet tarafından sarf olunan ihtimamat sayesinde dönüm başına istihsal edilen mahsul miktarında sülüs derecesinde bir tezayüd görülmüştür. Ahval-i adiyede Bursa vilayetinde alelekser ancak bire altı derecesinde mahsul yetiştirilmektedir. Geçen sene mahsul dahi ancak bu miktarı tecavüz edememiştir. Bu sene vasati olarak bire 9 istihsaline muvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Ziraatta gerek keyfiyette ve gerek kemiyette görülen asâr-ı salah ve terakkinin esbabını izaha hacet görmüyorum. Evvel ve aher mecmuamızda izah olunduğu veçhile istihsalatı artırmak için en müessir çare köylünün maddi menfaatini taht-ı temine almaktan ibarettir. Köylü mahsulünü ahval-i adiyeden sekiz on misli fiyatla satabildiğini görüyor, ve bu fırsattan istifade için çoluk çocuğuyla beraber var kuvvetini toprağa sarf ediyor ve bu sayede eline avucuna birkaç kuruş biriktirmeye muvaffak oluyor. Bu müessir amile hükümetin teşvikatıyla, tohumluk, alet ve edevat tevzi etmek suretiyle ibraz ettiği muaveneti dahi ilave etmeli.

Sair vilayetlerin ahval-i iktisadiyesini bilmiyorum. Fakat Bursa hakkında şunu kemal-i kanaatle temin edebilirim ki faaliyet-i iktisadiye birkaç sene daha bu yolda devam ederse Bursa vilayeti memleketimizin en mühim menabi-i servetinden biri olacaktır. Esasen Bursa'da öteden beri mensucat sanayii için büyük bir istidat mevcut olduğundan ziraatın terakki ve tealisi ve ahalide sermaye peyda olması neticesinde bu gibi sanayiin dahi az müddet zarfında inkişafı kaviyen memuldür.

Bursa'nın menabi-i servetinden biri de Almanların "ecanib sınaatı" dedikleri keyfiyettir. Havası ve bedayi-i tabiiyesinden dolayı Bursa tenezzüh, istirahat ve tedavi için İsviçre ve İtalya'ya giden binlerce ecanibi celp edebilir ve bu suretle her sene memlekete yüz binlerce liralar gelebilir. Filvaki "ecanib sınaatı" için bizde henüz istidat yoktur ve bundan istifade edebilmekliğimiz pek güç olacaktır. Lakin inkâr olunamaz ki Bursa hükümeti bu hususu daha şimdiden nazar-ı itibara almaktan geri durmuyor.

Sat. Lam., "Bursa Muhabir-i Mahsusemizden", *İktisadiyat Mecmuası*,
yıl 3, S. 67 (8 Teşrinisani 1333), s. 5-6

[BELGE 16]

Ahmed Emin [Yalman]'ın "sermaye devri" ya da kapitalizm üzerine yorumu

... İtibar-ı Milli Bankası sayesinde biz sermaye devrine dahil oluyoruz. Avrupa'ya açık olan namütenahi terakki ve teceddüt yollarını sermaye devrinde geçireceğimiz tekâmül bize de açacaktır. ...

Tanzimat'tan sonra biz her hususta Avrupa'ya benzemeye çalıştık. Avrupa kanunlarından birçoğunu kendimize kanun yaptık. Avrupa usulü mektepler açtık, Avrupa kıyafetlerini kabul ettik. Fakat Avrupanın ne sayede Avrupa olduğunu bir türlü anlayamadık. En mühim bir noktada Avrupa hayatına tamamıyla lakayt ve yabancı kaldık. Bu mühim nokta sermaye meselesidir. ...

Avrupa'nın hakiki kuvveti sermayenin toplu bulunmasında, muntazam teşkilata malik olmasında ve daimi surette işletilmesindedir. Avrupa, sermayesini böyle kabil-i istifade bir şekle koyması sayesinde büyük bir kuvve-i ittisâye göstermiş ve sermaye devrine girmemiş olan memleketleri türlü türlü şekiller altında haraca bağlamıştır. Sermayenin toplu bulunmasının ve istihsal yollarında kullanılmasının yegâne faidesi bir memleketin heyet-i umumiyesini dahilen ve haricen yükseltmekten ibaret kalmamıştır. Sermayenin hal-i faaliyette bulunmasından çıkan neticeler beklenmez bir süratle dalbudak salıvermiş ve fertlerin hayatında da büyük bir inkılap husule getirmiştir. ...

Dediğimiz gibi, biz Avrupa'nın ve Avrupa'dan çıkan tesiratla Amerika, Avustralya ve nihayet son otuz, kırk sene zarfında Japonya'nın geçirdiği büyük inkılaplara tamamıyla yabancı kaldık. Zahiren Avrupa'ya benzemekle maksat hâsıl olacağını zannederek Avrupa'nın tefevvukunun asıl tılsımını anlayamadık. Memleketimizi sermaye devrine sokamadık.

A[hmed] E[min], "Bizde Sermaye Devri", *Sabah*,
10 Şubat 1917, s. 1

[BELGE 17]

İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Doktor Nâzım Bey'in İzmir'deki servet birikimiyle ilgili demeci

Şüphesiz harp memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahval-i fevkaladenin bahş ettiği servetin en büyük hissesi İzmir'e nasip olmuştur. Harb-i Umumi'den sonra bizde başlayan iktisadi uyanıklığın asârını İzmir'in hemen her tarafında görebiliriz. Harpten evvel rıhtımın üzerinde sıralanmış olan kahvehaneler birer birer kapanmış, yerlerine birer idarehane kaim olmuştur. Ne tarafa baksanız yeni teessüs etmiş kolektif şirketlerin ilan levhalarını okursunuz. Mallarının harikulade tereffuundan istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına "eti gösteren" (à jour) bir çorap tedariki için bila-tereddüt üç lira vermesi ahval-i tabiiden addedilmeye başlanmıştır.

"İzmir'de Yeni Bir Cemiyet: Nâzım Bey'le Mülakat",
Tanin, 8 Kânunuevvel 1333, s. 2

[BELGE 18]

Tanin'e göre bizdeki sermayedarlar

Her memlekette sermayedarlarla halk arasında az çok büyük bir geçimsizlik, hattâ bir adavet vardır. Çünkü elinde para, çok para gibi kuvvetli bir silah bulunan sermayedar hayat ve maişet âleminde nev-ummâ bir diktatör gibi hareket eder; bundan dolayı sermayedar her kuvvet sahibi gibi müstebittir ve bu istibdat onun hem zevkini, hem de menfaatini tatmin ettiği için kendisi bazen zalim ve gaddar bile olur. Bütün memleketlerde daima en küçük ekalliyeti temsil eden bu müstebitlere karşı milletler uzun seneler mücadele etmişler ve nihayet maişet âleminde de bir nevi meşrutiyet teminine muvaffak olmuşlardır.

Maatteessüf, son zamanlarda memleketimiz de sermayedarların istibdatları yüzünden hayli sıkıntı çekti ve hattâ diyebiliriz ki hal-i hazırda bizdeki derecesinde az kuvvetle bizdeki kadar gaddarane hareket eden sermayedarlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur.

"İhtikâra Karşı", *Tanin*, 12 Mayıs 1917, s. 1

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

I - ASIL KAYNAKLAR

1. Türkçe Gazeteler, Süreli Yayınlar

Beyanü'l-Hakk
Bilgi Mecmuası
Ceride-i Rüsumiye
Çırak Mektepleri Mecmuası
Çiftçiler Derneği Mecmuası
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi
Envar-ı Ulum
Hakk
Halka Doğru
İctihad
İctimaiyat Mecmuası
İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası
İktisadiyat Mecmuası
İmtiyazat ve Mukavelat
İnsaniyet
İslam Mecmuası
İstişare
İşçiler Gazetesi
İştirak
İttihat ve Terakki
Kavanin ve Nizamat ve Mukarrerat-ı Maliye Mecmuası
Maliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası
Medeniyet
Meclis-i Ayan Zabıtları Ceridesi
Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi
Mecmua-i Ebüzziya
Mecmua-i Muahedat
Memurin
Milli Tetebbular Mecmuası
Mizanü'l-Hukuk
Muahede
Muhafız-ı Ticaret
Musavver Malumat
Musavver Muhit
Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye
Müdafaa-i Milliye
Mülkiye Mecmuası
Orman ve Maadin Mecmuası
Orman ve Maadin ve Ziraat Baytar Mecmuası
Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası
Osmanlı Meziyet-i İktisadiyat Mecmuası
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi
Osmanlı Ziraat ve Ticareti
Resimli Kitap
Sabah
Samsun Ticaret Odası Gazetesi
Sanayi
Sebilü'r-Reşad
Serbest Fikir
Servet-i Fünun
Sırat-ı Müstakim
Simsar
Sosyalist
Şûra-i Ümmet
Takib ve Tenkid
Takvim-i Vakayi
Taleb: Defteri
Tanin
Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
Tasvir-i Efkâr
Tercüman-ı Hakikat
Ticaret Layihaları Mecmuası
Ticaret Mekteb-i Âlisi Mecmuası
Ticaret ve Sanayi Gazetesi
Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası
Ticaret-i Umumiye Mecmuası
Turan
Tüccar Gazetesi
Türk Yurdu
Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası
Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası
Umur-i Nafia ve Ziraat Gazetesi
Vakit
Vazife
Vergi ve Arazi Mecmuası
Yeni Mecmua
Ziraat Gazetesi
Ziraat ve Sınaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası

2. Yabancı Dilde Gazeteler, Süreli Yayınlar

Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient
Bulletin mensuel de statistique du Ministère des finances
Deutsche Levante Zeitung
La Gazete financière de l'Empire ottoman
Die Islamische Welt
Journal asiatique
Journal de Constantinople et des intérêt orientaux
Le Journal de la Chambre de commerce de Constantinople
Journal of the British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States
Levant Trade Review
Der Neue Orient
La Pensée turque
Revue commerciale du Levant
Revue de Turquie: Questions économiques
Revue financière
Die Welt des Islams

3. Resmi Yayınlar, Raporlar, Nizamnameler

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Dersaadet: A. Sevincin Matbaası, 1333.

Almanya'da Yetiştirilecek Askeri ve Sivil Mühendisler, Talebeler, Fenni Memur, Usta ve Amelelere Nezaret Vazifesiyle Mükellef Olmak ve Berlin Sefaret-i Seniyesine Merbut Bulunmak Üzere Teşkil Edilen Askeri Murahhaslığın Vezaifine ve Selahiyetine Dair Talimatnamedir, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnanesi, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1331.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi (Heyet-i Umumiye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu, Şirketin İki Senelik Bilanço ve Mizanları), İzmir: Keşişyan Matbaası, 1332.

"1332 Senesi İttihat ve Terakki Fırkası Tarafından Şirketler Hesabatını Tetkik Etmek Üzre İntihab Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1332, s. 3; 16 Teşrinievvel 1332, s. 3.

1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiki, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1327 (Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi: 5).

Borsa Rehberi, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1928 (İstanbul Esham ve Tahvilat-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi Tarafından Tertip Edilmiştir).

Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi, Dersaadet: Becidyan Biraderler Matbaası, 1325.

Çeklere Dair Kanun-u Muvakkat, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

"Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (11 Eylül 1332), s. 13-16.

Darphane-i Milli 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor, İstanbul, 1925.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayed Banker ve Tüccar ve Komisyoncuların Esamisi, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Matbaası, 1333.

Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi, Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzüliyle Netaici Hakkında Muhtıra, İstanbul: Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.

Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasem Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Kanun-ı Muvakkatı, İstanbul: Hukuk Matbaası, ty.

Esham ve Tahvilat Borsası Nizamnamesi, İstanbul: Zelliç Matbaası, 1324.

Esnaflar Cemiyeti Nizamname-i Esasisidir, (İstanbul), 1333.

Evkaf Bankası Kanunudur, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1334.

Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.

Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335.

Harp Kazançları Vergisi Hakkındaki Kararnamenin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyin Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

Harp Kazançları Vergisi Kanun Layihası, İstanbul: Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333.

İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Suret-i Tatbikiyesini Müş'ir Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1333.

İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

İsmail Rıfkı, *İtibar-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikat Netaicini Havi Raporduır*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1331.

İstanbul Umum Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327.

İstanbul Vilayeti Çırak Mekteplerinin Emr-i İdare ve Tedrisatına Müteallik Talimatname ve Müfredat Programıdır, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.

İstihlak-ı Milli Cemiyeti: Nizamname-i Esasi, İstanbul: İfham Matbaası, 1331.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Nizamnamesi, Dersaadet, Matbaa-i Askeriye, 1332.

Kanunname-i Hümayun-ı Ticaret-i Bahriye, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, 1280.

Kanunname-i Ticaret, İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Âmire, 1265.

Karaman Milli Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331.

Kemal, "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1-2; 8 Teşrinievvel, s. 2; 13 Teşrinievvel 1916, s. 3; 15 Teşrinievvel 1916, s. 2-3; 16 Teşrinievvel 1916, s. 3.

Konya Osmanlı İktisad-ı Milli Şirketinin Nizamname-i Dahilisi, Konya: Konya Vilayet Matbaası, 1327.

Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.

Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.

Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.

Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuasıdır, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335.

Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuasıdır, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336

Maliye Nezareti 334 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuasıdır, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1337.

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanununun Tatbikatına Dair Nizamname, (İstanbul), (1332).

Müzakere-i Fünun-ı Maliye Cemiyeti Nizamname-i Harici ve Dahilisi, İstanbul Levant Herald Gazetesi Matbaası, 1324.

Niyazi Asım, *1336 Sene-i Maliyesi Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, 2. sene, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1337.

Ordu-yi Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

Osmanlı-Alman Mukavelat ve Muahedatı, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1333.

Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Nizamnamesi, İstanbul: İkramiyeli Matbaa, 1326.

Osmanlı Gümrük Tarife-i Umumiyesine Müteallik Kanun, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Meclis-i İdaresince 15 Nisan 1334/1918 Tarihinde Hissedaran Heyet-i Umumiyesine Arz Olunan Rapordur, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Nizamname-i Esasisi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Umum Müdürlüğü, Müdüriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdareye Arz Olunan Hususi Rapordur, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.

Paris Ziraat ve Fen ve Tıb Darülfünunlarından Mezun Sıvas Mebusu Doktor Dagavaryan Efendi Tarafından Ziraat, Orman ve Maadinin Terakkisi Hakkında Meclis-i Mebusan'da İrad Eylediği Nutuk, İstanbul: Sabah Matbaası, 1327.

Rüsumat Salnamesi, Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbuat Osmanlı Şirketi, 1330 (Birinci Defa Olarak 1330 Senesinde Neşrolunmuştur, Umur-ı Ticariye Dairesi'nce Tertip Edilmiştir).

Salname-i Servet-i Fünun, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1327.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334.

Ticaret ve Ziraat Nezareti 1328, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333. Yeni harflerle baskısı: *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara: SBF Yayını, 1970.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1335.

4. Kitaplar, Risaleler

Abdülahad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Tarihçesi*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1926.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavaidi*, 1. c., Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1328.

Akçuraoğlu Yusuf, *Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1339.

Ahmed Nusret, *İmtiyazat-ı Ecnebiye yahut Uhud-i Atika*, İstanbul: Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1325.

Ahmed Reşid Paşa, *Hukuk-ı Ticaret*, 1. kitap, İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, 1311; 2. kitap, 1312: 3. kitap, 1312; 4. kitap, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316.

Behiç, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının İzahı*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1331.

1740 Kapitülasyonu, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329.

Bizde Mavunalar ve Mavunacılık, 1. kitap, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339; 2. kitap, İstanbul: İkdam Matbaası, 1340 (İstanbul Umum Mavunacı ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti neşriyatı).

Dr. A. Dagavaryan, *Biçare Çiftçilerimiz Hakkında*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1325.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Devlet-i Âliye-i Osmaniyede Tarih-i İktisadi Nasıl Olmalıdır?*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1328.

Charles Gide, *İlm-i İktisat*, ter. Hamid, Hasan Tahsin, Zühdi, 1. c., İstanbul: Kanaat Matbaası, 1330; 2. c., (İstanbul): 3. c., İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335; 4 kitap, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

Halil Cemaleddin ve Hırant Asadır, *Ecânibin Memalik-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331.

Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap: *Meskûkât*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330; 2. c.: *Evrak-ı Nakdiye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334; 3. c.: *Bankacılık*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1334.

Hamayak Hüsrevyan, *Kapitülasyonlar*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331.

Hüseyin Rıfat, *Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi*, 1914.

İsmail Hakkı, *Beledi Bankalar Hakkında İstişaremiz*, İstanbul: Asır Matbaası, 1324.

K. D., *Kapitülasyonlar*, İstanbul: Sancakcıyan Matbaası, 1329.

Mehdi Fraşenli, *İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325.

Mehmed Memduh İbnürrefet, *Kapitülasyon yahut Memalik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Haiz Olduğu İmtiyazat*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327.

Mehmed Süleyman Avanzade, *Alman Usulü Ticaret ve Servet*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1335.

Musa Akyiğitzade, *İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314.

Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316.

Mustafa Subhi, *Vazife-i Temdin*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328.

Nail, *Fenn-i Usul-i Maliye*, İstanbul: Cihan Matbaası, 1329.
Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: Şehremaneti Matbaası, 1927.
Osman Nuri, *Mecell-i Umur-ı Belediye*, 1. c., İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1338.
Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyenin Borçları ve Islahı*, İstanbul: Şems Matbaası, 1330.
K. Pastırmacıyan, *Anadoli-i Şarki Şimendifer Meselesi*, İstanbul: Araks Matbaası, 1328.
Salih Zeki ve Mehmed Refet, *Nevsal-i Ziraat ve Ticaret*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1330.
Sanayi ve Ticaret ve Ziraatın Lüzum-u Teşviki, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1328.
Süleyman Sudi, *Defter-i Muktasid*, 3. c., İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306-1307.
Tevfik Tarık, *Ticaret-i Berriye Kanunu ve Usul-ı Muhakeme-i Ticaret*, İstanbul, 1329.
Vahid, *Bazı Istılahat-ı Mühimme-i Sınaiye Hakkında Mütalaat*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
M. Zeki, *Köylülerimiz Niçin Zengin Olmuyor*, İstanbul: İctihad Matbaası, 1330.

5. Makaleler

A. Midhat, "Mesleki Zümreler ve Ahlaki Hayat", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 65 (17 Teşrinievvel 1918), s. 258-259.
A. R. Salim, "Türkiye'de Ecnebi Şirketleri", *İstişare*, no. 7 (23 Teşrinievvel 1324), s. 320-325.
Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdid Eden Avâmil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 373-377.
Abdullah Cevdet, "İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti", *İctihad*, sene 4, no. 68 (30 Mayıs 1329), s. 1477-1478.
Ahmed Cevad, "Teavün: Kooperatif Şirketleri - Hariçte ve Bizde", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 334-342.
Ahmed Emin, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1.
Ahmed Emin, "İaşe İşlerinin Tanzimi", *Sabah*, 30 Ağustos 1917, s. 1.
Ahmed Emin, "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Sabah*, 21 Ağustos 1917, s. 1.
Ahmed Hamdi, "Siyaset-i Maliye: Harb ve Evrak-ı Nakdiye -2", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 11/35 (14 Mart 1918), s. 170-174.
Ahmed Hamdi, "Türk Tacir Olabilir mi?", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 28 (24 Kânunusani 1334), s. 60-64.
Ahmed Hamdi, "Umur-ı İktisadiye Nezareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 12/36 (21 Mart 1334), s. 190-194.
Ahmed Muhiddin, "Milli İktisat - Bu, En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir", *İslam Mecmuası*, yıl 2, S. 37 (24 Eylül 1331), s. 796-800.
Ahmed Muhiddin, "Milli İktisat - Dahili İstimar", *İslam Mecmuası*, yıl 3, S. 50 (12 Kânunusani 1332), s. 1007-1010; S. 51 (26 Kânunusani 1332), s. 1022-1024.
Ahmed Muhiddin, "Milli Sermaye - Milli Sermaye Teşkilatı", *İslam Mecmuası*, yıl 2, S. 33 (29 Temmuz 1331), s. 729-734; S. 36 (10 Eylül 1331), s. 780-782.
Akçuraoğlu Yusuf, "1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, yıl 3, c. 6, S. 3 (3 Nisan 1330), s. 2101-2103.
Akçuraoğlu Yusuf, "İktisat", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-181.
Akçuraoğlu Yusuf, "Türklük", *Altın Armağan -2- Türk Kardeşlerimize*, İstanbul, 1328, s. 53-56.
Ali Muhtar, "Bir Muadele-i İktisadiye: Yerli Esnaf Avrupa Mallarına Nasıl Rekabet Edebilir", *Bilgi Mecmuası*, S. 7, Haziran 1330, s.
Aynizade Hasan Tahsin, "Avrupa'da Usül-i Himaye Hareketlerinin Menşeleri", *Mülkiye*, c. 1, no. 4 (1 Mayıs 1325), s. 15-21.
Aynizade Hasan Tahsin, "Ticaret Şirketleri ve Menafi-i İktisadiye", *Beyanü'l-Hakk*, sene 1, adet 5 (30 Teşrinievvel 1324), s. 100-101.
M. Bazbazyan, "Mesail-i Maliye ve İktisadiye: Anonim Şirketleri", *Resimli Kitap*, no. 6 (Mart 1325), s. 539-545.
C., "Memurin Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 17 (9 Haziran 1332), s. 1-2.
C., "Türkiye'de Ecnebi Ticaret Odaları", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 9-13.
Cemal, "Harpten Sulhe Geçerken", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 58 (21 Haziran 1333), s. 1-4.
Cemal, "Ziraat İştirakleri", *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, sene 2, adet 10 (31 Ağustos 1327), s. 764-805.
Edhem Nejat, "Galata Borsası", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 39 (27 Kânunusani 1323), s. 569-571.
Edhem Nejat, "İş Adamı", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no: 35, 11 Eylül 1327, s. 559-562.
Edhem Nejat, "Ruh-ı Ticaret", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 41 (10 Şubat 1324), s. 203-204.
Edhem Nejat, "Zengin Olmanın Yolu", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 49 (6 Nisan 1324), s. 729-732.
F. K., "Sanayi İstatistiki", *Sanayi*, S. 10 (15 Şubat 1332), s. 7-8.
Faik, "Esnaf İçin Terakki Yolları", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 29-30 (24 Teşrinievvel 1329), s. 229-232; S. 32 (14 Teşrinisani 1329), s. 245-248; S. 34 (28 Teşrinisani 1329), s. 262-264; S. 36 (2 Kânunuevvel 1329), s. 277-280; S. 40 (9 Kânunusani 1329), s. 315-317; S. 42 (23 Kânunusani 1329), s. 330-332; S. 44 (6 Şubat 1329), s. 346-348.
Ferid, "Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 17-37.

Ferid, "Kambiyo Komisyonu", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51 (5 Nisan 1333), s. 1-5.

G[alib] Haldun, "Ecnebi Sermayesi ve Bizim Teşebbüsatımız", *İctihad*, sene 3, no. 48 (1 Haziran 1328), s. 1111-1113.

G[alib] Haldun, "Mamulat-ı Dahiliyeyi Himaye", *İctihad*, sene 3, no. 50 (1 Temmuz 1328), s. 1128-1131.

G[alib] Haldun, "Tasarruf ve İktisadın Ehemmiyeti", *İctihad*, sene 3, no. 43 (15 Mart 1328), s. 1031-1033; no. 46 (1 Mayıs 1328), s. 1079-1083.

Hüseyin Kâzım Kadri, "Ziraatımız ve Ahalimiz", *İctihad*, sene 3, no. 39 (15 Kânunusani 1327), s. 967-980.

İbrahim Edhem, "Memleketimizde Ecnebi Şirketleri ve Mevki-i Kanuniyeleri", *Mizanü'l-Hukuk*, sene 2, S. 15 (24 Nisan 1326), s. 225-228.

İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 3, S. 21 (1341), s. 1072-1089.

İbrahim İhsan, "Ticaret Kanunnamemiz", *İstişare*, no. 19 (21 Kânunusani 1324), s. 865-869.

İbrahim Pertev, "Beylik Fabrikalarda Amele Yevmiyeleri", *Sanayi*, S. 42 (31 Kânunuevvel 1334), s. 196-197.

İbrahim Pertev, "Fikrimiz ve Programımız", *Sanayi*, S. 8 (15 Kânunuevvel 1332), s. 1-3.

İbrahim Pertev, "Memleketimizde Sınaat ve İşçilik Meselesi", *Sanayi*, S. 10 (15 Şubat 1332), s. 5-7.

İbrahim Pertev, "Sanayi Meselesi Etrafında Hükümet İşleri - Ziraat ve Ticaret Nezareti'mizin Mühim Bir Eseri: Sanayi İstatistiki", *Sanayi*, S. 27 (28 Şubat 1334), s. 1-3; S. 28 (1 Mart 1334), s. 1-4; S. 29 (31 Mart 1334), s. 17-19; S. 32 (15 Mayıs 1334), s. 66-67; S. 33 (31 Mayıs 1334), s. 78-79; S. 35 (31 Haziran 1334), s. 98-99; S. 39 (31 Ağustos 1334), s. 142-143; S. 45 (31 Mart 1335), s. 6-7.

İhsan Abidin, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 54 (3 Mayıs 1333), s. 3-5; S. 55 (10 Mayıs 1333), s. 1-4; S. 56 (24 Mayıs 1333), s. 3-5; S. 61 (2 Ağustos 1333), s. 6-7.

İnegöllüoğlu M., "Türkiye'de Devlet Bankası Meselesi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (1 Nisan 1334), s. 57-71.

İskilipli Mehmed Atıf, "Hiref ve Sanayi", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 128 (5 Eylül 1327), s. 2311-2314.

İskilipli Mehmed Atıf, "Kesb, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Sanat Ziraat, Mühendislik, Seyahat", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 127 (29 Ağustos 1327), s. 2300-2301.

İskilipli Mehmed Atıf, "Menafi-i Arz ve Seyahat", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 129 (19 Eylül 1327), s. 2231-2234.

İsmail Hakkı, "Ahlak ve Meslek", *Sanayi*, sene 5, S. 40 (30 Eylül 1334), s. 158-159.

İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 26 (9 Teşrinisani 1324), s. 413-416; no. 27 (18 Teşrinisani 1324), s. 429-432; no. 28 (23 Teşrinisani 1324), s. 445-448; no. 30 (22 Şubat 1324), s. 470-72.

Reinhard Junge, "Türkiye'nin İktisaden Terakkisi Sistemi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (19 Mayıs 1333), s. 1-4.

Karamanizade, "İktisadiyat: Ziraat Alayları", *Takip ve Tenkit*, sene 1, no: 1 (6 Mart 1330), s. 2-6; no. 2 (20 Mart 1330), s. 26-28.

Kautes, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 57 (7 Haziran 1333), s. 1-4.

Kâzım Şinasi, "Harp Zenginleri", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 38 (4 Nisan 1918), s. 237.

Kâzım Şinasi, "İzdivaç İlanları", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 38 (4 Nisan 1918), s. 237-238.

Konstantin Efendi, "Gümrük Rüsumu", *İstişare*, no. 18 (14 Kânunusani 1324), s. 817-823; no. 20 (28 Kânunusani 1324), s. 916-922; no. 21 (5 Şubat 1325), s. 978-986; no. 24 (6 Şubat 1324), s. 1120-1124.

Köprülüzade Mehmed Fuad, "Milli Vazife", *Tanin*, 13 Mayıs 1918, s. 3.

M., "Kadın Tüccarlar Pazarında", *Vakit*, 11 Kânunusani 1918, s. 2.

M., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, no. 6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s. 767-847; S. 10/22 (Teşrinievvel 1326), s. 867-966; c. 3, S. 11/23 (Teşrinisani 1326), s. 993-1012.

M. C., "İktisadi Siyaset", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 369-372; sene 2, S. 1/25 (3 Kânunusani 1334), s. 2-4; S. 2/26 (10 Kânunusani 1334), s. 17-19.

M. C., "Kambiyo ve Kambiyo Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 4 (1 Mayıs 1333), s. 49-53.

M. C., "Milli Ticaret", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 8 (1 Temmuz 1333), s. 113-116; S. 9 (16 Temmuz 1333), s. 129-131.

Manastırlı İsmail Hakkı, "Kesb ve Ticaret ve Tesis-i Sanayiin Nazır-ı İslamiyet Mergubiyeti", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, no. 46 (9 Temmuz 1325), s. 305-306; no. 47 (16 Temmuz 1325), s. 323-324; no. 50 (6 Ağustos 1325), s. 369-370.

Mehmed Asım, "İktisadi İnzibat", *Vakit*, 14 Eylül 1918, s. 1.

Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri -2", *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1908, s. 1.

Mehmed Cavid, "Mebahis-i İktisadiye: Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu: Şahsiyet-i Maneviye", *Musavver Muhit*, c. 1, no. 6 (27 Teşrinisani 1324), s. 92-94.

Mehmed Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, S. 1 (Şubat 1324), s. 26-29.

Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 1, S. 2 (10 Kânunusani 1324), s. 269-276.

Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye*, c. 1, no. 2 (15 Kânunusani 1324), s. 198-232.

Mehmed Vehbi, "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 1 (Kânunusani 1341), s. 656.
Mehmed Zeki, "Ahval-i Harbiye Muvacehesinde İktisadiyat", *İctihad*, sene 5, no. 24 (Temmuz 1330), s. 304-306.
Mehmed Zeki, "Mülkiyet ve Etrafındaki Mesail-i Mühimme -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 36 (1 Kânunuevvel 1332), s. 4-6.
Mehmed Zeki, "Sahife-i Tenkid: İktisatta İnkılab - Muharriri: Ahmed Cevad", *İctihad*, sene 5, 26 Haziran 1330, s. 230-233.
Mehmed Zeki, "Sanayii İnkişaf Ettirmenin Yolları", *İctihad*, sene 5, 3 Temmuz 1330, s. 249-351.
Mehmed Zeki, "Vücub-i Tasarruf", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 10 (12 Nisan 1332), s. 6-7.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: En Büyük Eksiğimiz -1", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 6 (12 Mayıs 1329), s. 46-48.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -2- Milli Himaye", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 7 (23 Mayıs 1329), s. 53-56.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -3- İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 9 (6 Haziran 1329), s. 69-70.
Mustafa Subhi, "Borsalar Hakkında", *Hak Gazetesi*, no. 29 (11 Nisan 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "İcmal-i İktisadimiz", *Hak Gazetesi*, no. 15 (28 Mart 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "İcmal-i İktisadiyemize Dair", *Hak Gazetesi*, no. 22 (4 Nisan 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Köylülerin İtibarı", *Hak Gazetesi*, no. 43 (25 Nisan 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Siyaset-i Maliyemiz", *Hak Gazetesi*, no. 65 (17 Mayıs 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Türklük'ün İstikametleri", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 194-210.
M[ustafa] Zühdi, "Geçen Yılda Milli İstihsal", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 2 (24 Mart 1332), s. 18-21; S. 3 (7 Nisan 1332), s. 35-40.
M[ustafa] Zühdi, "İhtiyac-ı Adi ve Spekülasyon Ticareti", *Ticaret Mekteb-i Âlisi Mecmuası, sene 1, S. 1 (Teşrinisani 1333), s. 10-32.*
M[ustafa] Zühdi, "İktisad Yılı", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 1 (10 Mart 1332), s. 8-11.
M[ustafa] Zühdi, "İktisat Yılı", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 4 (12 Nisan 1333), s. 51-53.
M[ustafa] Zühdi, "İktisad-ı Milli", *Türk Yurdu*, yıl 4, c. 8, S. 6 (21 Mayıs 1332), s. 2616-2617.
Müşfik Selami, "Petrol - Hazineye Temin Edilebileceği Varidat", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334), s. 72-83.
Nazgizade Mehmed Hilmi, "Devlet Fabrikacı Olur mu?", *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Ağustos 1908, s. 1-2.
Necmeddin Sadık, "Ahlak ve İktisat", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1917, s. 1.

Necmeddin Sadık, "Umumi Ahlak, Mesleki Ahlak", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 25 (27 Kânunuevvel 1917), s. 496-498.
Orhan Midhat, "Düstur-ı Hayat ve Servet: Servet Nasıl Elde Edilir", *Musavver Malumat*, sene 1, no. 23 (17 Temmuz 1330), s. 353-354; no. 24 (24 Temmuz 1330), s. 369-370.
Parvus, "127 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 13 (3 Mayıs 1328), s. 394-402.
Parvus, "Bir Aylık İktisadi ve Mali Hadiseler: Maliye-Ticaret-Ziraat-Pereire Bankası İstikrazı-Galata Borsası-Neşriyat", *Bilgi Mecmuası*, S. 3 (Kânunusani 1329), s. 324-338.
Parvus, "Bir Lüzum-ı Acil", *Tanin*, 15 Teşrinisani 1911, s. 4.
Parvus, "Bütçe ve Maarif Meselesi", *Tanin*, 19 Eylül 1911, s. 1.
Parvus, "Devlet ve Millet", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 3 (15 Teşrinisani 1328), s. 83-86.
Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 19 (26 Temmuz 1328), s. 587-591.
Parvus, "Ev Sahipleri Bankası", *Tanin*, 21 Ağustos 1911, s. 3-4.
Parvus, "Fikr-i Teşebbüs", *Tanin*, 31 Ağustos 1911, s. 4.
Parvus, "Harp ve Umur-i Maliye", *Tanin*, 8 Teşrinisani 1911, s. 2.
Parvus, "İktisada Dair", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 18 (12 Temmuz 1328), s. 564-567.
Parvus, "İktisadiyat", *İctihad*, 3 Nisan 1330, s. 2266-2267.
Parvus, "İktisadiyat: Maliye, Sanayi, Ziraat", *İctihad*, 26 Kânunuevvel 1329, s. 1912-1913.
Parvus, "İktisadiyat: Maliye, Sanayi, Ziraat - Tütün Rejisi İmtiyazı ve Meclis-i Mebusan", *İctihad*, 20 Şubat 1329, s. 2118-2119.
Parvus, "İktisadiyat ve Maliyat: Demiryolları ve Arazi Fiyatı", *İctihad*, 9 Kânunusani 1329, s. 1968-1969.
Parvus, "İktisadiyat ve Maliyat: Rehine Müstenid İtibar ve Türkiye'nin Servet-i Arzisi, Şirket-i Hayriye", *İctihad*, 14 Kânunuevvel 1329, s. 1882-1883.
Parvus, "İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız!", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 12 (Mart 1329), s. 360-367.
Parvus, "İtalya ile İktisadi Muharebe", *Tanin*, 9 Teşrinievvel 1911, s. 3; 11 Teşrinievvel 1911, s. 3; 21 Teşrinievvel 1911, s. 2-3.
Parvus, "Köylü ve Devlet", *Türk Yurdu*, yıl 3, S. 9 (7 Kânunusani 1329), s. 1124-1129; S. 10 (21 Kânunusani 1329), s. 1158-1162.
Parvus, "Köylüler ve Devlet", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 9 (9 Mart 1328), s. 262-268; aynı yazı *İctihad*'da da yayımlanmıştır: S. 43 (10 Mart 1328), s. 1033-1036.
Parvus, "Mali Tehlikeler", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 5 (13 Kânunuevvel 1328), s. 148-153.
Parvus, "Memleketimizde İtalyan Postahaneleri", *Tanin*, 3 Teşrinievvel 1911, s. 4.
Parvus, "Muharebe ve Avrupa Ticareti", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1911, s. 3-4.
Parvus, "Muharebe ve Sulh İhtimalatı", *Tanin*, 28 Teşrinievvel 1911, s. 3.

Parvus, "Türk Gençlerine Mektup -1", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 17 (30 Mayıs 1329), s. 571-574.

Parvus, "Türk Gençlerine Mektup -2-, İstanbul'un Mukadderatı", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 21 (25 Temmuz 1329), s. 723-727.

Parvus, "Türk İli, Maliyeni Gözet", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 15 (2 Mayıs 1329), s. 485-490.

Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 16 (14 Haziran 1328), s. 476-484; S. 17 (20 Haziran 1328), s. 523-530.

Parvus, "Türkiye İçin Bazı Hakikatler", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 249-250.

Parvus, "Türkiye İçin Mali Esaretten Kurtuluş Yolları", *Bilgi Mecmuası*, S. 5 (Şubat 1329), s. 437-477.

Parvus, "Türkiye: Vaziyet-i Umumisi ve Bütçe", *Tanin*, 5 Eylül 1911, s. 1.

Parvus, "Türkiye'de Ziraatın İstikbali", *Türk Yurdu*, yıl 3, S. 1 (19 Eylül 1329), s. 859-867.

Parvus, "Türkiye'nin Mali Esareti", *Bilgi Mecmuası*, S. 3 (Kânunusani 1329), s. 225-253.

Parvus, "Türkiye'ye Giren Altın", *Tanin*, 14 Eylül 1911, s. 3.

Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya Haklı Oldukları Bir Akçe", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 1 (18 Teşrinievvel 1328), s. 16-24.

Refik Halid, "Harb Zengini", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 42 (2 Mayıs 1918), s. 41-42.

Reşad Sami, "Şirketler ve Faideleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 18 (31 Ağustos 1324), s. 285-288.

S. Gündoğdu, "Müessesat ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası", *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 12/39 (31 Ağustos 1334), s. 143-145.

S., "İktisadiyat Mecmuası", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 13 (25 Şubat 1331), s. 204-207.

Said Hikmet, "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334), s. 9-34; no. 2 (Mayıs 1334), s. 127-159.

C. A. Schaefer, "İstahsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 60 (26 Temmuz 1333), s. 1-2.

C. A. Schaefer, "Petrol İnhisarı Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 54 (3 Mayıs 1333), s. 1-3.

Sibuh İstipanyan, "Ecnebi Şirketleri ve Biz", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no. 10 (13 Kânunusani 1326), s. 158-160.

Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın İrvasından Şimdiye Değin İstihsal Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevaid", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 4-9.

Tekin Alp, "Adana Ovası'nın İrva ve Iskası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 20 (30 Haziran 1332), s. 1-2.

Tekin Alp, "Dahili İstikraz Münasebetiyle İktisadi Hayat: İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 44 (16 Mayıs 1918), s. 358.

Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 1-3.

Tekin Alp, "Harb ve İktisat -1- Milli İktisat", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 59 (29 Ağustos 1918), s. 133-134.

Tekin Alp, "Harb Zamanında İstihsalat-ı Sınaiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 37-40.

Tekin Alp, "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı -1- Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 62 (16 Ağustos 1333), s. 1-3.

Tekin Alp, "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı -2-", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 63 (30 Ağustos 1333), s. 1-2.

Tekin Alp, "İki Usul-i İstismar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 4 (7 Mart 1332), s. 1-2.

Tekin Alp, "İktisadi İnkılap", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 64 (14 Eylül 1333), s. 1-2.

Tekin Alp, "İktisadi Teşkilat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52 (19 Nisan 1333), s. 1-2.

Tekin Alp, "İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 10 (14 Kânunusani 1331), s. 153-156.

Tekin Alp, "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38 (29 Kânunuevvel 1332), s. 1-2.

Tekin Alp, "İktisadiyat Nezareti", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 68 (22 Teşrinisani 1333), s. 1-3.

Tekin Alp, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43 (1 Mart 1333), s. 1-2; yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 2-3; S. 61 (2 Ağustos 1333), s. 2.

Tekin Alp, "İtibar-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1333), s. 1-2.

Tekin Alp, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyetleri -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 30 (7 Teşrinievvel 1332), s. 1-2.

Tekin Alp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67 (8 Teşrinisani 1333), s. 1-2.

Tekin Alp, "Kitaplar ve Mecmualar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 13 (12 Mayıs 1332), s. 5-6.

Tekin Alp, "Konya Milli İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 24 (28 Temmuz 1332), s. 1-2.

Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, c. 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 1-2.

Tekin Alp, "Memleketimizde Büyük Sanayi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 33 (3 Teşrinisani 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Memleketimizde İş Bölümü", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 6 (16 Ağustos 1917), s. 117-118.
Tekin Alp, "Merkezi Avrupa ve Biz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 22 (21 Temmuz 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Meskûkât Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 3 (29 Şubat 1331), s. 1-3.
Tekin Alp, "Milli İktisat", *İslam Mecmuası*, S. 22 (12 Şubat 1330), s. 560-562.
Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Ticaret Muahedeleri -2- Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 18 (16 Haziran 1332), s. 1-3; "-3", S. 19 (23 Haziran 1332), s. 1-4.
Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Yeni Ticaret Muahedeleri -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 16 (2 Haziran 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: Demokrasinin Gayesi", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 56 (8 Ağustos 1918), s. 67-68.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: Harb ve İktisad -1- Memurin ve Müstahdeminin Atisi", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 61 (12 Eylül 1918), s. 178-179.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: İctimai Duygu", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 55 (1 Ağustos 1918), s. 45-46.

Tekin Alp, "Tesanütçülük: Zevaid Vergileri", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 60 (5 Eylül 1918), s. 154-155.
Tekin Alp, "Tesanütçülük ve Solidarizm", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 26 (3 Kânunusani 1917), s. 517-519.
Tekin Alp, "Tesanütçülük-İctimai Siyaset -2", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 28 (17 Kânunusani 1918), s. 21-23.
Tekin Alp, "Tesanütçülük-İctimai Siyaset -3", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 30 (31 Kânunusani 1918), s. 61-63.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -5- Yeni İstikamet", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 37 (28 Mart 1918), s. 205-207.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -7- Harb Zenginleri Meselesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 42 (2 Mayıs 1918), s. 313-337.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -8- Tesanütçülüğün Gayesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 335-337.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -9- İctimai Siyaset İçin Bizde Zemin Müsait mi?", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 45 (23 Mayıs 1918), s. 363-364.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -10- Almanya'da İctimai Faaliyet", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 47 (6 Haziran 1918), s. 406-408.
Tekin Alp, "Ticaret-i Hariciyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 5 (14 Mart 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Ticaret-i Kanununun Tadil ve Islahı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37 (15 Kânunuevvel 1332), s. 1-3.
Tekin Alp, "Türk-Alman Münasebat-ı İktisadiyesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 36 (1 Kânunuevvel 1332), s.3-4.
Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Tütün Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 2 (22 Şubat 1331), s. 1-3.
Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 28 (15 Eylül 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Yeni İktisadi Müesseselerimiz -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 6 (12 Mart 1332), s. 1-3.
Tekin Alp, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 40 (18 Nisan 1918), s. 263, 264.
Tekin Alp, "Ziraat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 9 (14 Nisan 1332), s. 1-2; S. 10 (21 Nisan 1332), s. 1-2; S. 11 (28 Nisan 1332), s. 1-2; S. 12 (5 Mayıs 1332), s. 1-3; S. 13 (12 Mayıs 1332), s. 1-3; S. 15 (26 Mayıs 1332), s. 1-3.
Tevfik Nureddin, "Türk Esnafının Hali", *Türk Yurdu*, c. 1, 1327-1328; s. 42-47; 360-365.
Yunus Nadi, "İki Kanun Layihası", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.
Yunus Nadi, "İktisadi Meslek", *Tasvir-i Efkâr*, 18 Mayıs 1918, s. 1.
Yunus Nadi, "İstikrazımız ve Ziraat Bankası", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sene 2, S. 7 (1332), s. 290-292.

Yunus Nadi, "Milli İktisadın İlk Esaslı Hatvesi", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrinievvel 1916, s. 1; 12 Teşrinievvel 1916, s. 1; 16 Teşrinievvel 1916, s. 1.
Yunus Nadi, "Milli İstihlak Kooperatifleri", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1917, s. 1.
Yunus Nadi, "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1917, s. 1.
Yunus Nadi, "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kânunusani 1917, s. 1.
Z[inetullah] N[uşirevan], "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 192.
Ziya Gökalp, "Halkçılık", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 32 (14 Şubat 1918), s. 102-104.
Ziya Gökalp, "İctimai Mezhepler ve İctimaiyat", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 26 (2 Kânunusani 1918), s. 501-503.
Ziya Gökalp, "İctimaiyat-İctimai Nev'ler", *İslam Mecmuası*, S. 20 (15 Kânunusani 1330), s. 517-523.
Ziya Gökalp, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 322-323.
Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 3; S. 7 (28 Mart 1332), s. 1-2.
Ziya Gökalp, "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 35 (24 Teşrinisani 1332), s. 1-3.

Ziya Gökalp, "Milletçilik ve Beynelmilelcilik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 35 (14 Mart 1918), s. 162-164.

Ziya Gökalp, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41 (25 Nisan 1918), s. 282-283.

Ziya Gökalp, "Türklerde İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 1-4.

II - YARDIMCI KAYNAKLAR

1. Kitaplar

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1971.

Ahmet, Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens: Center for Asia Minor Studies, 1983.

Ambrosius, Gerold ve William H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*, London: Harvard University Press, 1989.

Anatolia, Handbook prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office, No. 59, London: H. M. Stationery Office, 1920.

Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden: E. J. Brill, 1992.

Atasağun, Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939.

Atasağun, Yusuf Saim, *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.

Biliotti, Adrien, *La Banque impériale ottomane*, Paris: Henri Jouve éditeur, 1909.

Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınevi, 1975.

Duru, Kâzım Nami, *Ziya Gökalp*, 3. basılış, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Emre, Ahmet Cevad, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, 2. baskı, İstanbul: Esar Matbaası, 1977.

Feldman, Gerald D., *Army, Industry and Labor in Germany: 1914-1918*, Oxford: Berg Publishers, 1992.

Ferro, Marc, *La grade guerre 1914-1918*, Paris: Gallimard, 1969.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayını, 1963.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul: İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1946.

Gorce, P. M. de la, *La Première Guerre Mondiale*, 2 c., Paris: Flammarion, 1991

Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası, 1932.

Heyd, Uriel, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayını, 1980.

Junge, Reinhard, *Das Problem der Europäisierung Orientalischer Wirtschaft*, Weimar, 1915.

Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, London: Verso, 1987.

Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, London: Frank Cass, 1977 (*Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Ekdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979).

Kuyucak, Hâzım Atıf, *Para ve Banka*, c. 1: 2. tabı, İstanbul: Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayını, 1947; c. 2: Bankacılık, İstanbul: İktisat Fakültesi Neşriyatı, 1948.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1970.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 12, Temmuz 1962, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara.

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983.

Nihad Mehmed, *Das Papiergeld in der Finanz- und Währungsgeschichte der Türkei 1839-1909*, İstanbul: Diss. Freiburg/Br., 1930.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi 1442-1930*, c. 4, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.

Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden: E. J. Brill, 1985.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, der. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977.

Petrosyan, Yuriy Asatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.

Prens Sabahaddin, *Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, haz. Nezahet Nurettin Ege, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1977.

Ramsaur, Ernest Edmondson Jr., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972.

Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, çev. Ragıp Zaralı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.

Schaefer, Carl Anton, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe I. B.: G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, 1913.

Şakir, Ziya, *Celâl Bayar: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.

Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, ty.

Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul: Güven Yayınevi, 1946.

Tipton, Frank B. ve Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe, 1890-1939*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1987.

Tolga, Osman, *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul: İÜ İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1949.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul: Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1968.

Tunaya, Tarık Z., *Hürriyetin İlanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1959.

Tunaya, Tarık Z., *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbası, 1962.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Yedigün Matbaası, 1960.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978.

Turkey in Europe, Handbook prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office, No. 59, London: H. M. Stationery Office, 1920.

Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Milli Aydın Bankası - Tarişbank Tarihi Projesi, *Milli Aydın Bankası T.A.Ş. - Tariş Bank Tarihi*, haz. Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Oktay Gökdemir, Özlem Yıldırır, N. Oğuzhan Altay, İzmir, 1993.

Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, *Tariş - İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Tarihi*, İzmir, 1993.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.

Ülken, Hilmi Ziya, *Siyasal Partiler ve Sosyalizm*, İstanbul: Anıl Yayınevi, 1983.

Velay, A. du, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris: Arthur Rousseau éditeur, 1903.

Velay, A. du, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1903.

Waites, Bernard, *A Class Society at War: England 1914-1918*, New York: Berg Publishers, 1987.

Winter, J. M., *The Great War and the British People*, London: Macmillan, 1985.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yerasimos, Stephane (ed.), *Istanbul, 1914-1923: Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires*, Paris: Editions Autrement, 1992.

Yerman, Celâl ve Samet Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilâtında Ticaret ve Sanayi, Esnaf ve Ticaret Borsaları*, Ankara: Titaş Basımevi, 1943.

Zeman, Z. A. B. ve W. B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924*, London: Oxford University Press, 1965.

Zurcher, Erik Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden: E. J. Brill, 1984.

2. Makaleler

Ahmad, Feroz, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980. s. 329-350.

Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 26. no. 1 (Mart 1971), s. 153-182.

Berkes, Niyazi, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, der. Fikret Görün, Ankara: ODTÜ Yayını, 1972, s. 39-55.

Dumont, Paul, "Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 75-86

Eldem, Vedat, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 373-405.

Georgeon, François, "Le Premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 101-117.

Jenssen, O., "Marxistische Beiträge zum Problem der Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftsforschung im Orient", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 2, s. 233-249.

Junge, Reinhard, "Das Wirtschafsproblem des Näheren Orients", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Weimar, Jahrgang 1, Heft 1, Januar 1916, s. 1-30.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi 1881-1914", *Toplum ve Bilim*, S. 8, Kış 1979, s. 35-43.

Kurmuş, Orhan, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 182-209.

Ökçün, A. Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 409-484.

Ökçün, A. Gündüz, "Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Ali'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 22, no. 3 (Eylül 1967), s. 139-151.

Ökçün, A. Gündüz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 27, no. 1 (Mart 1972), s. 135-166.

Ökçün, A. Gündüz, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 25, no. 2 (Haziran 1970), s. 15-56.

Ökçün, A. Gündüz, "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı 1913", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 30, no. 1-4 (Mart-Aralık 1975), s. 38-44.

Özden, Nuri, "Bir Sosyalist Tip: Alexander Israel Helphand (Parvus)", *Türkiye Defteri*, S. 19 (Mayıs 1975), s. 5-14.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım: 1854-1914", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 131-162.

Schaefer, C. A., "Die türkische Währungspolitik", *Archiv für Wirschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 1 (1 April 1917), s. 41-75.

Taner, Tahir, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, s. 623-656.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980, s. 35-382.

Toprak, Zafer, "Hürriyetin İlanı ve Ermeni Tüccarlar", *Tarih ve Toplum*, S. 55 (Temmuz 1988), s. 43-45.

Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, S. 1 (Bahar 1977), s. 97-123.

Toprak, Zafer, "İslâm ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı," *Toplum ve Bilim*, S. 29/30 (Bahar-Yaz 1985), s. 179-199.

Toprak, Zafer, "Nationalism and Economics in the Young Turk Era (1908-1918)", *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale*, ed. Jacques Thobie ve Salgur Kançal, Paris-L'Harmattan, 1994, s. 260-266.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Kambiyoları", *Finans Dünyası*, Ocak 1990, s. 72-74.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", *Toplum ve Bilim* S. 24 (Kış 1984), s. 69-81.

Toprak, Zafer, "Osmanlı'da 'Ecnebi' Ticaret Odaları", *Finans Dünyası*, Şubat 1990, s. 78-81.

Toprak, Zafer, "Ömer Seyfettin ve 'Sivil Toplum'", *Toplum ve Bilim*, S. 31/39 (Güz 1985-Güz 1987), s. 113-127.

Toprak, Zafer, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim*, S. 12 (Kış 1980), s. 41-49.

Tunaya, Tarık [Zafer], "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, ayrı baskı.

Toprak, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-Beşeri Bilimler*, c. 6 (1978), s. 211-225.

Vergeot, Jean, "Le Papier-monnaie en Turquie pendant la guerre", *Revue d'Economie Politique*, c. 33 (1919), s. 278-300.

Yavuz, Erdal, "1908 Boykotu", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 163-181.

DİZİN

Abdi Tevfik 50, 157
Abdullah Efendi (Akağazade) 82
Abdullah Azmi Efendi 111
Abdullah Emin Bey 138
Abdülaziz 19
Abdülhalim Bey (Cemal Bey oğlu) 86
Abdülhamid II *vi*
Abdülmecid 17
Abdürrahim Efendi (Gazizade) 85
Abud Efendi (Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı) 89
Adana 23, 102, 105, 143, 145, 152
Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamid ve Şürekâsı İslam Ticaret Bankası 86
Afyonkarahisar 107 bkz. Karahisar-ı Sahib
Ahmed Ağa (Arpacı) 86
Ahmed Bey (Sarmısakçı Musa Bey oğlu) 86
Ahmed Bey (Sarızade) 83
Ahmed Bey (Şükrü Beyzade) 86
Ahmed Cevat 43
Ahmed Efendi (Keleşzade, Hacı) 77
Ahmed Efendi (Debbağ, Hacı) 85
Ahmed Efendi (Hacı Yahyazade, Hafiz) 82
Ahmed Efendi (Kâşzade, Hacı) 78
Ahmed Emin [Yalman] Bey 106, 108, 123, 146-147, 153, 157
Ahmed Fethi Paşa 55
Ahmed Hamdi Bey (Dr.) 47, 123, 138
Ahmed Kâzım Efendi (Kardicalı Sakallızade) 85
Ahmed Kemal Bey 75
Ahmed Nesimi Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı) 122, 138
Ahmed Rıza Bey 68, 111
Ahmed Tevfik Bey 76
Akhisar 85
Akif Fevzi 76
Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi 81
Ali Ağa (Bekirzade, Hacı) 78
Ali Bey (Nalbantzade Halil Ağa mahdumu) 85
Ali Bey (Paketçioğlu) 86
Ali Bey (Kâtip) 86
Ali Efendi (Abaoğlu) 78
Ali Osman Bey 139
Ali Rıza Bey 133, 139
Almanlar 29, 34, 37, 41, 44, 79, 102
Almanya 5, 28, 32-33, 36, 38, 40-42, 48, 108, 120, 124, 138, 143, 162-163, 167-168
Alvaniti (şirket) 95
amele taburları 135, 141 bkz. kadın amele taburları
Amerika Birleşik Devletleri 29, 95, 160
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi 21
Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 92
Ankara *v*, 23, 92, 99, 102, 107, 109, 138, 145-146, 152
Antalya 16, 102, 145
Aram Efendi 76
Arnavutlar 52
Artinoğlu, Irganyan Uzun 54
Asaf Bey (Alaşehirli) 86
Asım (Kaymak) 76
Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi 76
Atasağun, Yusuf Saim 73
Avni (Ressam) 43
Avusturya-Macaristan 2, 5, 29, 33-34, 38, 93-95, 103, 108, 120, 138, 143, 160, 162-163
Avusturya-Osmanlı Bankası 56
Aydın 82-83, 102, 138, 152
Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi 82
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 83
Ayıntab 105
Aziz Ağa (Kardicalı) 86
Aziz Efendi (Peştemalcızade, Şeyh) 82
Aziz Efendi 82
Azmi (İktisat A.Ş. kurucusu) 76

Babalık 78, 80
Babıâli Baskını *vi*, 1
Bağdat 15, 23, 152
Bağdat Demiryolu 48, 92
Baha Bey (Terziler Cemiyeti Kâtibi) 96
Baha Said 99
Bakkal Esnafı Cemiyeti 93
Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) 54-55
Bank-ı Osmani 53, 56, 71
Bank-ı Osmani-i Şahane bkz. Osmanlı Bankası
Bank of Smyrna 55
Banque Française 21
Basra 15
Batum 95
Bayezid II 53
Bayram Bey (Ahmed Çavuşoğlu) 86
Bayur, Yusuf Hikmet 106
Bekir Bey 75
Bekir Efendi (Kurrazade, Hacı) 82
Belçika 167
Berlin 33
Beyrut 23, 55, 102, 105, 152
Biga 107, 109
Biliotti, Adrien 31, 56
Bitlis 53, 152
Bohor Efendi 111
Bohor Gomel Bey 85
Bolu 102, 105, 107, 109, 119 152
Bomonti Birahanesi 157
Borak, Sadi 99
Bosna-Hersek 2
British and Oriental Bank of Constantinople 55
Bulgaristan 2, 16, 95, 103, 162
Bursa 7, 9-10, 13, 53, 55, 105, 137-138, 141

Cavid Bey 32-33, 40-41, 43, 49, 62, 67, 69, 71, 159
Cebel-i Lübnan 103, 105
Celal Derviş Bey 138
Celal Muhtar Bey (Dr.) 128-129
Cemal Bey (Caferoğlu) 86
Cemal Paşa 133
Cemil Bey (Arif Paşazade) 76
Cemil [Topuzlu] Bey (Şehremini) 90, 92-93
Cemiyet-i Umumiye-i Belediye 94
Cenevizliler 52
Cevad Bey 111
Cevdet (İpekçi) 76
Cidde 18-19
Commercial Bank of Smyrna 55
Coste 55
Cumhuriyet Merkez Bankası 12, 26

Çanakkale 34, 88, 95, 129, 135, 145
Çankırı 152
Çatalca 102, 105, 107, 109, 137
Çiftçiler Derneği 138
Çiftçiler Derneği Mecmuası 138

Danimarka 162
Darphane 13, 18, 54
Darülfünun 45, 121
Dedeağaç 93
Denizli 145
Dersaadet Fransız Ticaret Odası 21
Dersaadet İtalyan Ticaret Odası 21
Dersaadet Ticaret Odası 46, 116, 140
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi 67, 73
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası 21-22, 67, 88-89, 136-137, 158, 165
Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası 73
Dersaadet Yunan Ticaret Odası 21
Deutsche Bank 21, 40
Deutsche Orient Bank 21
Divan-ı Muhasebat 21
Diyarbekir 105, 145, 152
Drama 72
Düyun-ı Umumiye 21-22, 30-31, 33-35, 38, 42, 52, 57, 60, 137, 146, 148, 151

Edhem Bey 82
Edhem Efendi (Kadızade, Hacı) 77
Edirne 23, 102, 105, 107, 109, 137, 141, 145
Ekmek Komisyonu 103
Ekmekçi Esnafı Cemiyeti 90-91
Ekvilla (şirket) 95
Elaziz 145 bkz. Mamuratülaziz
Eldem, Vedat 40, 48, 132, 144
Emin Bey (Kadirli) 85
Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi 76
Emniyet Sandığı 87
Enver Paşa 132-133
Ereğli Kömür Madeni Şirketi 57
Ereğli 20
Ergin, Osman Nuri bkz. Osman Nuri [Ergin]
Ermeni Vakası 59
Ermeniler *vii*, 53-54
Erzurum 23, 145, 152
Eskişehir 102, 105, 107, 109, 145
Eskişehir Çiftçi Bankası 80
Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi 99
Esnaflar Cemiyeti 99, 166
Evkaf Bankası 60
Eyüb Efendi (Attar Halilağazade) 77

Faik Bey 111
Faik Nüzhet Bey (Varidat Müdür-i Umumisi) 122
Fazıl (Kibar) 76
Fazıl Berki 43
Ferid Abud Efendi (Banker) 76
Fethi Bey 111
Fırınlar İdaresi 108
Filistin 15
Finlandiya 162
Fransa 11, 28-29, 120, 162-163
Fransa Bankası 29, 57
Fransızlar 15, 55-56
Fuad Hulusi Bey 76
Fuad Paşa 19

Galatasaray Sultanisi 45
Galib 76
General Bank of Constantinople 55
Georgeon, François 45
Giresun 145
Gündoğdu, S. 155
Güran, Tevfik 73

Habsburglar 168
Hafizi Bey (Ayanzade) 78
Hakkı Bey (Balcızade) 82
Halaskâr Zabitan *vi*
Halep 23, 103, 105, 152
Halid Paşa (Karaosmanoğlu) 85
Halid Ziya Bey (Uşakizade) 157
Halil Ağa (Nalbantzade) 85
Halil Efendi (Hacı) 83
Halil Bey (Hasan Çavuş mahdumu) 86
Halka Doğru 78
Halle 139
Hamdullah Emin Paşa 138
Hamdullah Subhi 43, 45
Hamid Bey (Balcızade) 82
Hamid Bey 111
Hamid Bey (Osmanlı Bankası Komiseri) 122
Harp Kazançları Vergisi 120-121
Hasan Bey (Kuşadalı, Hacı Mahmudzade) 82
Hasan Efendi 83
Hasan Efendi (Ermiyeli) 86
Hasan Ferid 8, 12-13, 15-16, 21, 52-53, 56, 79
Hasan Tahsin Bey (Maliye Nezareti'nden Müsteşar) 122
Hasan Rıza Bey 138
Hasan Vasfi Bey 85
Havayic-i Muhtelife Komisyonu 103
Havayic-i Zaruriye Komisyonu 88-90
Havran 135
Haydar Efendi (Fırıncı) 86
Hazine-i Hassa 54
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 74, 90-98, 100, 112, 121, 140, 165
Hıristiyanlar 86
Hicaz 15, 20
Hikmet Bey (Babanzade) 62
Hohenzollern 168
Hollanda 29, 162
Hüdai Efendi (Peştemalcızade) 83
Hüdavendigâr 102, 105, 152
Hürriyet ve İtilaf *vi*, 121, 129
Hüsameddin Bey 86
Hüseyin Cahit Bey 45, 62-63, 66, 70, 111, 113
Hüseyin Efendi (Adanalı Hacı Hafiz) 86
Hüseyin Efendi (Saraç) 86
Hüseyin Naim Bey 76

Imperial Bank 55
Irak 23
Islah-ı Meskûkât Komisyonu 21
Islahat Hatt-ı Hümayun 55

İaşe Meclisi 106, 110-111, 121, 130
İaşe Umum Müdürlüğü 106-111, 121
İaşe Kanun-ı Muvakkati 102
İaşe Heyeti 115
İaşe-i Umumiye Kanunu 110
İaşe-i Umumiye Kararnamesi 106
İbrahim Fazıl 56
İbrahim Bey (Çakaloğlu, Hafiz) 86
İbrahim Bey (Bosnalı) 86
İbrahim Bey 111
İbrahim Cemal Paşa 76
İbrahim Efendi (Nakibzade, Hacı) 77
İbrahim Efendi (Yemişçi Kâtipzade) 85
İbrahim Efendi (Fenercizade) 86
İbrahim Nuri Bey 86
İçel 103, 105
İdris Efendi 83
İhracat Heyeti 2, 121, 124
İkdam 66
İktisadiyat Meclisi 121-123, 130
İktisadiyat Mecmuası 24, 65, 74, 78-79, 83-84, 96, 132, 139
İktisat Anonim Şirketi 76
İmalat-ı Harbiye 153
İnebolu 16, 152
İnegöllüoğu M. 51
İngilizler 56
İngiltere 11, 28-29, 55, 160, 162-163
İran 15, 53

İrlanda 168
İskenderiye 95
İskenderun 152
İsmail Bey (Dr.) 138
İsmail Canbulat Bey (Şehremini) 100
İsmail Hakkı Bey (Denizlili) 86
İsmail Hakkı Bey (Bayramzade) 115
İsmail Hakkı Bey (Harbiye Nezareti Müsteşarı) 133
İsmail Hakkı Paşa (Levazım Reisi) 118
İsmail Rıfkı Bey 139
İsmail Safa Bey (Hacı Glagıçzade) 83
İsmet Bey (Hüseyinoğlu Yenişehirli) 85
İsmet Bey (Şehremini) 92, 99
İspanya 53, 162
İstanbul Bankası 75
İstanbul 1, 2, 7, 9-10, 14, 19, 23, 29, 42-43, 48, 54, 58, 88-90, 93, 95-99, 102-103, 105, 107, 109-111, 113, 119, 125, 127, 129, 134, 137, 145-149, 151, 155, 164-167,
İsveç 29, 55, 162
İtalya 29, 93-94, 162-163, 168
İttihat ve Terakki *v-vi*, 1-4, 51, 62, 64-65, 68, 72, 74, 77-78, 80-82, 84-87, 90-91, 95-100, 112-113, 119, 124-125, 127, 129, 138, 155, 159-160, 165-167
İttihatçılar 1, 42, 51, 59, 68, 78, 81, 83, 85, 90, 96, 100, 120-121, 123
İzmir *v*, 7-8, 12, 15, 23-24, 43, 55, 95, 105, 132, 134, 145, 158, 164-165
İzmit 53, 102, 105, 107, 109, 137, 152
İzzet Bey (Ekmekçiler Cemiyeti Kâtibi, Milli Ekmekçi A.Ş. Müdürü) 75, 90-91
İzzet Bey (Hacı Ömer Efendizade) 82
İzzet Paşa (Sadrazam) 128

Japonya 29, 160

Kaçantriyantis (şirket) 95
kadın amele taburları 133, 155 bkz. amele taburları
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 155
Kale-i Sultaniye 102, 105, 152
Kambiyo Borsası 10
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu 2, 26, 121
Kambiyo ve Nukud Borsası 26
Kâmil Bey (Kavaf) 86
Kâni Bey (Hacı Halid Mahmud Beyzade) 86
Kanun-ı Esasi *v-vii*
kapitülasyonlar 2, 124
Karahisar-ı Sahib 102, 105, 109 bkz. Afyonkarahisar
Karaman Milli Bankası 79
Karamanizade 135
Karasi 102, 105
Kastamonu 102, 105, 107, 109, 119, 145, 152
Kautz 139
Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi 81
Kayseri Köy İktisat Bankası 80
Kayseri 80-81, 145, 152
Kâzım Bey (Hüsnü Efendizade) 78
Kâzım Nuri Bey 82
Kâzım Şinasi Bey 135, 157
Kemal Bey (Kara) 74, 90-94, 96-98, 100, 102, 105-106, 112, 122, 125, 127-128, 138, 140, 155, 166
Kırşehir 152
Konya 23, 76-80, 92, 102, 105, 107, 109, 119, 138, 141, 145, 152
Konya İktisad-ı Milli Anonim Şirketi 77
Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı A.Ş. 77-78
Konya Milli İktisat Bankası 77-79
Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi 77
Köylü 158
Kudüs 103, 105
Kürtler *vii*
Kütahya 102, 105, 107, 109
Kuyucak, Hâzım Atıf 34, 37, 56

Le Soir 63
Levanten 52-53
Lewis, W. A. 160
Liverpool 55
Londra 11, 51, 55, 59-60, 160
Lora 21
Loran 74
Lozan 168
Lütfü Bey 89

Macaristan 168
Macid Karakaş Efendi 111
Mahmud II 6
Mahmud Nedim Bey 62
Mahmud Paşa (Çürüksulu) 111
Makriköy Bez Fabrikası 155
Malatya 152
Mamuratülaziz 105, 152 bkz. Elaziz
Manisa 85
Manisa Bağcılar Bankası 84
Maraş 105, 152
Mardin 152
Marsilya 88
Mavrokordato Efendi 111
Mazhar Nurullah Efendi (Dırazzade) 81
Mehmed Fuat (Köprülüzade) 46
Mehmed Efendi (Kulaksızzade) 83
Mehmed II (Fatih) 53
Mehmed V (Reşad) 68
Mehmed Abud Efendi 62
Mehmed Ağa (Tepecikli) 86
Mehmed Ağa (Hacı Taşlı) 83
Mehmed Ali Ayni Efendi 62
Mehmed Arif 133
Mehmed Bey (İmamzade) 80
Mehmed Bey (Sındırgılıoğlu) 85
Mehmed Bey (Manisalı Yasin Bey oğlu) 86
Mehmed Bey (Karagözlü) 86
Mehmed Çavuş (Çiftliklinin) 85
Mehmed Efendi (Nazillili Hacı Şeyh Damadı) 82
Mehmed Efendi (Hacı) 80
Mehmed Efendi (Keresteci Hafiz) 85
Mehmed Efendi (Buldanlı, Hacı) 85
Mehmed Efendi (Hacı, Şeyh) 86
Mehmed Efendi (Emir Hasanzade) 86
Mehmed Efendi (Taşçızade) 81
Mehmed Efendi (Hacı İbrahim Efendizade, Hacı) 82
Mehmed Efendi (Kurrazade, Hacı) 82
Mehmed Emin Paşa 138
Mehmed Salahaddin 133
Men-i İhtikâr Heyeti 114-121, 166
Men-i İhtikâr Kararnamesi 124
Men-i İhtikâr Komisyonu 129
Menteşe 102, 105
Merkez İaşe Heyeti 102-105, 121
Mersin 145
Meskûkât İdaresi 21
Meskûkât Kararnamesi 14
Meyer, Hugo 102, 104
Mıgırdıç (Cezayirlioğlu) 54
Mısır 6, 16
Milli Aydın Bankası 82-83
Milli Ekmekçi A.Ş. 75, 97, 100
Milli İktisat Bankası 75, 78
Milli İthalat Kantariye A.Ş. 75, 94, 97, 100, 103
Milli Mahsulat A.Ş. 75, 97, 100
Mires 18
Mitchell, B. R. 162
Mudanya 134
Museviler 53, 85
Mustafa III 53
Mustafa Abdülhalik Bey (Dahiliye Müsteşarı) 111
Mustafa Bey 111

Mustafa Bey (Karacasulu Alioğlu) 83
Mustafa Bey (Liman Reisi) 111
Mustafa Bey (Demiryolları Müdür-i Umumisi) 122
Mustafa Efendi (Saraç, Hacı) 86
Mustafa Efendi (Misci, Hacı) 86
Mustafa Efendi (Hacılarzade) 81
Mustafa Efendi (Abaoğlu, Hacı) 77-78
Mustafa Efendi (Kardicah) 85
Mustafa Fehmi Efendi (Hacı, Şabanzade) 85
Mustafa Fevzi Bey (Akhisarlı) 85
Mustafa Hulusi Bey (Dr.) 138
Mustafa Nuri Bey 86
Mustafa Reşid Paşa 55
Mustafa Şeref Bey 62, 122, 137
Musul 23, 105, 152
Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye 60
Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati 135-137, 151
Münir Bey (Ticaret Müdür-i Umumisi) 78, 122
Mürteza Abdi Bey 86
Müslümanlar 2-3, 87
Müslüman-Türk 75, 78-79, 87, 99, 120, 165-167
Müşfik Selami 95

Nail Bey 76
Namık Zeki 23
Nâzım Bey (Dr.) 114
Nâzım Paşa 83
Nazmi Bey (Topçuoğlu) 82
Necib Bey 82
Nesib Bey (Ziraat Umum Müdürü) 122, 139
Neuilly 168
Nevşehir 119
New York 119, 160
Niğde 102, 105, 107, 109
Nihad Bey (Şamlı) 76
Nihad Mehmed 32
Nikolaki Efendi (Karakaş) 111
Niyazi Asım 39
Norveç 162
Nuh Naci Efendi (Kâtipzade) 81
Numan Hamid Bey 86
Nuri Bey 111

Osman Ağa (Urgancının Hacı) 85
Osman Bey (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri) 113
Osman Efendi (Mazlumzade, Hacı) 78
Osman Nuri [Ergin] 90, 92, 99, 125
Osman Zeki Bey (Uşakizade) 80
Osman Zeki Efendi (Hacı) 82-83
Osmanlı İktisad-ı Milli Anonim Şirketi 77
Osmanlı Bankası 11, 19-21, 25, 30, 32-33, 42-43,51-52, 56-60, 70-71, 86
Osmanlı Terhin-i Akar Bankası 76
Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası 52, 62, 64-71, 74, 118, 124
Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası 72
Osmanlı İttihat Saraçlık A.Ş. 153
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 133-134
Osmanlıcılık 2
Ottoman Bank 55
31 Mart Olayı *vi*

Ökçün, A. Gündüz 75-76, 79-81, 83, 85-86, 151
Ölçüler Kanunu 11
Ömer Efendi (Hafiz) 80
Ömer Efendi (Kürkçüzade) 81

Pamuk, Şevket 161
Paris 11, 51, 57, 59-60
Polonya 168
Portekiz 53
Rahmi Bey 24, 83

Reed Irving and Company 55
Reji İdaresi 21, 43
Resuhi Bey 114
Reşid Efendi (İmamzade) 81
Reşid Paşa 62
Rıfat Bey 111
Rıfat Efendi (Çalıkağazade) 81
Rıza Bey 72
Rıza Efendi (Külahdaşzade) 85
Rıza Tevfik 43, 45
Rıza Paşa 111
Romanovlar 168
Romanya 88, 95, 103, 125, 144-145
Rusçuk 95
Rusya 5-6, 88, 94-95, 144-145, 167

Sabah 44, 75, 113, 132
Sabit Efendi (Gözübüyükzade) 80
Safder Bey (Giritli) 85
Said Halim Paşa 1
Said Bey (Sanayi Müdür-i Umumisi) 75, 122
Salah Cimcoz 133
Salahaddin Ali Bey 62
Salih Paşa 111
Salihli 85
Samih Bey (Konya Valisi) 80
Samsun 105, 145, 165
Sandison 55
Sarı Molla (Hancı) 83
Sason Efendi 62, 111
Satı Bey 43, 45
Selanik 1, 55, 165
Selanik Bankası 21
Selim Sırrı Efendi (Giritli) 85
Sevr 168
Seyr-i Sefain İdaresi 125, 153
Sezai Bey (Gevgillioğlu) 86
Sezai Bey (Emanet Muavini) 89
Shaefer, Carl Anton 51
Sırbistan 16, 93
Sırrı Bey (Rüsumat Müdür-i Umumisi) 122
Sıvas 23, 105, 145, 152
Sibirya 11
Siirt 23
Simon Bey 139
Sinop 105
Smith, Babington 21
Standard Oil Cie 95
Steana Romana (Etoile Roumaine) 95
Suad Bey (Umur-i İdare Müdür-i Umumisi) 122
Suriye 12, 15, 23, 102
Suriye Bankası 76
Süleyman Efendi (Bosnah) 85
Süleyman Sırrı Bey (Nafia Müdür-i Umumisi) 43, 122, 141
Sümerbank 97

Şam 105
Şanda, Hüseyin Avni 86
Şefik Bey 61
Şehremaneti 88-89, 92-93, 95, 101, 103, 105
Şerif Şakir Efendi (Kosovalı) 86
Şevket Paşa 61
Şirket-i İktisadiye-i Milliye 77
Şükrü Bey (Emir Hasanzade Mehmed Efendi mahdumu) 86
Şükrü Bey (Karagözzade) 82
Şükrü Paşa 111

Tahniye İdaresi 92
Talat Paşa 1, 32, 34, 44, 102, 104, 106, 113, 115, 128, 138, 166
Tanin 44, 62-65, 97-98, 100, 128
Tasvir-i Efkâr 44, 66, 80, 108, 139
Tebdil-i Kavaim İdaresi 19
Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkati 29-30
Teke 105
Tekin Alp 46, 61-62, 65-66, 72, 78, 96-97, 121, 124, 141-142

Terziler Cemiyeti 96
Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati 123
Tevfik Bey (Tüccar) 62
Tevfik Bey (Divan-ı Muhasebat Reisi) 122
Tevfik Paşa (Sükkerizade) 83
Tevhid-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkati 7, 12, 22-23, 25, 37
Teyano, Samuel 115
Ticaret ve İtibar-ı Umumi Milli Bankası 75
Ticaret Odası 24, 48, 111, 116, 129
Ticaret ve Sanayi Odası 29
Ticaret-i Umumiye Mecmuası 119
Topuzlu, Cemil bkz. Cemil [Topuzlu] Bey
Tömbeki Şirketi 57
Trablusgarp 2, 20-21
Trabzon 15, 23, 105, 145, 152
Trianon 168
Trumpener, Ulrich 32, 34, 48, 51
Tunaya, Tarık Zafer *v*
Turuk-i Umumiye 21
Türk Yurdu 67, 92
Türk Ocağı 45
Türk Ticaret Bankası 86
Türkiye Milli Bankası 21, 51
Tütün Rejisi 57
Tütün Zürraı Bankası 83

Ukrayna 125
Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası 51
Umur-i Ziraiye Komisyonu 139
Urfa 105, 151-152

Ülken, Hilmi Ziya 159
Üsküp 16

Vakit 44, 109-110, 157
Van 53, 152
Varidat-ı Sitte İdaresi 57 bkz. Düyun-ı Umumiye
Vehbi Bey 127
Velay, A. du 55
Venedik 52
Vergeot, Jean 35, 49
Versailles 168
Viyana 33, 59, 70

Wassermann, Eugen von 32
Weil 70
Wiener Journal 133

Yalman, Ahmet Emin bkz. Ahmed Emin [Yalman] Bey
Yedikule İplik Fabrikası 155
Yemen 15, 19-20, 152
Yeni Mecmua 45
Yorulmaz, Kâzım 99
Yozgat 152
Yunanistan 162
Yunus Nadi 66, 91, 139
Yusuf Ziya Bey (Dr.) 138

Zekâi Bey (Kayseri Mutasarrıfı) 80
Zeki Koyuncu 76
Zinetullah Nuşirevan 83-84, 121
Ziraat Bankası 68, 73-74, 80, 83, 87, 102-103, 136, 139-140, 142
Ziya Gökalp 45-46, 64-65, 122, 124, 159, 167
Zonguldak 145
Zor (liva) 105, 152

Ulusal kaygılarla II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen "milli iktisat", savaş koşullarında "devlet iktisadiyatı" diye bilinen uygulamayı gündeme getirir. Savaşın finansmanı enflasyonist gelişmelere ortam hazırlar. Seferber orduya öncelik tanınması temel besin maddelerinde darlığa neden olur. Şehremaneti, İttihat-Terakki ve ordu değişik dönemlerde iaşe politikasını üstlenir. Gelir dağılımı giderek bozulur. Asker ve memurlar yoksullaşırken spekülatif girişimler sonucu harp zenginleri türer. Osmanlı'mn geleneksel dengeleri altüst olur. Cihan Harbi yıllarında Osmanlı düzenini çökerten, cephedeki gelişmelerden çok, cephe gerisinde savaş ekonomisinin neden olduğu yapı değişikliğidir. "Devlet iktisadiyatı", bu ortamda şekillenir. İktisadi anlamda devletçiliğin doğuşu elinizdeki kitabın ana eksenini oluşturuyor. Kitap, Cumhuriyet Türkiye'sinin 30'lu yıllarda doruğa çıkardığı devletçilik anlayışının temellerini ortaya koyarken, Meşrutiyetle Cumhuriyet arasındaki bağı, sürekliliği vurguluyor.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

ISBN 975-333-034-0
9 789753 330343

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 975-333-034-0